Her Royal Highness
Princess Maha Chakri Sirindhorn
Unforgettable Memories

สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า
กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ
สยามบรมราชกุมารี :
ความทรงจำต่อพระองค์ที่ไม่มีวันลืม

Satya Vrat Shastri
สัตยะ วรัต ศาสตรี

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

Her Royal Highness
Princess Maha Chakri Sirindhorn
Unforgettable Memories

Satya Vrat Shastri

Manchanda International

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

Satya Vrat Shastri

Her Royal Highness Princes Maha Chakri Sirindhorn Unforgettable Memories

© Satya Vrat Shastri

ISBN : 978-81-8299-471-3

Edition : 2020

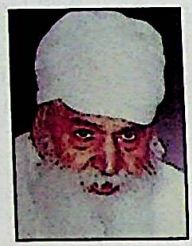

S. Harbans Singh Manchanda

S. Surinder Singh Manchanda

Publisher : Manchanda International
89/12-13-14, Wireless Road, Lumphini,
Pathumwan, Bangkok-10330 Thailand
Mob.: +66-81-8148477, +66-81-7021564

9/77. West Punajbi Bagh New Delhi - 110026(India)
Mob.: +91- 981001122, +91-9810002211

Printer : Arsee Publisher And Printer
Daryaganj New Delhi - 110002

Price : Rs. 995
25$
15£

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

PREFACE

Few are the relationships that last for life. Among those few is my relationship with Her Royal Highness Princess Maha Chakri Sirindhorn, the Princess of Thailand. The relationship started with my going to Bangkok in 1977 to take up an assignment of Visiting Professorship in the Department of Eastern Languages of the Chulalongkorn University, Bangkok where I was called upon to teach Sanskrit to Her Royal Highness the Princess.

After Graduation she had expressed the desire for higher studies in Sanskrit. It was to help her in them that I was sent there, though I came to know of it only on arrival there from the then Head of the Department of Eastern Languages, Chulalongkorn University, Bangkok. The relationship that was forged in 1977 grew stronger and stronger with each passing year till it developed into an emotional bond, the bond which an ancient Indian poet has described as an indescribable thread, *tantu,* that stitches, *sīvyati,* the inner vitals, *antar marmāṇi*. From 1977 to 2020 is a long period which spans a part each of the two centuries, the previous and the present and goes much beyond the period of the classroom teaching. It covers many of my visits to Thailand and equally many of the visits to India of Her Royal Highness during which we had occasions to meet and discuss so many things, past and present.

Her Royal Highness represents a quintessence of human values. A trait that has impressed me most about her is the quest for knowledge. She is all too eager to grab it from whatever source it could be. She is the real role model for the scriptural prayer *ā no bhadrāḥ kratavo yantu viśvataḥ*, 'let noble thoughts come to us from all over'. All her visits to different lands are attempts at cultural exploration. Her account of them that she brings out in book form on return are repositories of what she had gathered during the journeys. She has dedicated her life to two things,

CC-0. Omkar Nath Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

the pursuit of knowledge and welfare of society. She is a polyglot; knows so many languages. Apart from Thai which is her mother tongue, she knows English, French, Sanskrit, Pali and Chinese and may be many more.

My association with her left many memories which I cherish. More often than not they bring out her human side which is so soft, so pure, so compassionate. This monograph seeks to bring into relief the same through the medium of memories so that they could serve to inspire others to cultivate them, of which she is a paragon. Though they are personal, I do not hold a copyright to them. I want to share them with the wider public. That is the genesis of the present monograph. There is one other reason for that also. I am growing old. Age is overtaking me. Soon I shall be crossing 90 years. I did not want these memories to go into oblivion. I felt the need therefore, to put them on record.

I have every hope the readers will find much of value in them as beacons of fine ideals that, if cultivated by them, would make this planet, the earth, more likeable place to live in.

To Her Royal Highness I wish many more years of healthy and active life for the benefit of humanity.

Satya Vrat Shastri

New Delhi
February 10, 2020

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

Fate makes the impossible possible. It also makes the possible impossible with equal ease. It is fate which operates in a manner that is inscrutable to man:

Aghaṭitaghaṭitam ghaṭayati sughaṭitaghāṭitani durghaṭīkurute/
Vidhir eva tāni ghaṭayati yāni pumān naiva cintayati//

This verse has been quoted by me several times in many of my works. Most incidents of life are like that. The very fact that I went to Thailand is proof of this itself.

I, in the company of my wife, was on a visit to the then East Germany or D.D.R. after attending the World Sanskrit Conference at Paris at the invitation of Professor Wolfgang Morgenroth, Head of the Department of South Asian Languages and Culture at the Alexander von Humboldt University, Berlin and Director of the Centre of Sanskrit Studies of D.D.R. On Friday, 14-7-1977, I had to deliver a lecture at the Alexander von Humboldt University at nine o' clock in the morning. Around 8:30 Professor Morgenroth came to our hotel to pick up us. Before leaving the hotel for the University he informed me that there was an urgent message for me from the Indian Embassy. We reached the University a little before nine o'clock. Immediately upon arrival, I contacted the Embassy. I came to know from it that I had been appointed Visiting Professor of Indian Studies at the Chulalongkorn University, Bangkok and the Embassy has been instructed to convey this news to me as quickly as possible. This came to me as a total surprise, a very sudden development. Since there was no time for further conversation, I settled for a visit to the Embassy at 1:00 in the afternoon after the lecture and the lunch that was to follow it. I was in the Embassy at the appointed hour. The Embassy staff placed before me the text of the telex message it had received from the ICCR (Indian Council for Cultural Relations). It read

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

as follows: "Your name suggested for Visiting Professorship at Chulalongkorn University, Bangkok. Convey consent immediately". Now, it had been my habit to take all important decisions in consultations with my revered father. But that simply was not possible at that point of time. I was oceans away from him then. I used my discretion and decided that I should accept the offer since it is the wish of the Govt. of India which, as a loyal citizen I have got to honour. I told the Embassy to convey my consent.

I came back to India after my travels in Europe and after settling the matters at Delhi was on Thai soil on October 7, 1977. As soon as I was through the Immigration a gentleman rushed towards me, introducing himself as an official from the Embassy of India, Bangkok. He handed an envelope to me that had some Thai currency and a slip of paper with the name and the address of the hotel where arrangement had been made for my stay. It must have been around 2:00 A.M. at that time. Thinking that it was too early to leave the Airport, I stayed on in it till 5:00 A.M. Then I came out, called for a Taxi, and showed the slip containing the name and address of the hotel to the Taxi driver. He had a look at it and muttered Sakon with a nod of the head. Sakon I could not understand. I thought it was some Thai word. I got into the Taxi which brought me to the hotel. On arrival at it I noticed in bold letters the name of the hotel in Roman as Sakol. Then I realized that it was a Sanskrit word, Sakala, meaning "whole". That was my first introduction to Sanskritic content in Thai and in its extended version the Sanskritic content in the languages of Southeast Asia which was to be my life-long pursuit.

After checking in at the hotel, the first thing that I thought of was to catch up with some sleep having kept awake the whole night. I changed my dress and was just about to go to bed, the room telephone bell rang. "I am Visudh Busyakul from the Chulalongkorn University. I am waiting for you at the Reception. Please come. We will have breakfast together", I heard the voice from the other end. I dressed up again and was at the Reception within minutes. Professor Visudh took me to the dining room. Then started our conversation. He was already known to me having spent one afternoon with me at my residence in New Delhi when he was on a visit to India at the invitation of the ICCR a couple of months back. He

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

gave me brief account of the Department of Eastern Languages in his university and told me of the prospective teaching program. It was in that connection that he told me that I was to teach Her Royal Highness the Princess of Thailand and it was precisely for that purpose that I was called there. This was the second surprise for me. Till then I had absolutely no idea of it. I had long innings as a teacher but to teach a member of the Royal family was something different, and that too when the news is broken all of a sudden with no time gap to develop a particular mindset. But then fate has put me to several such tests several times in my life. I took it in my stride and resolved that I will make a success of my none too easy assignment that had come my way. With that resolve I proceeded on.

It is a known fact that I taught the Princess of Thailand for a couple of years. There is a long tradition of Sanskrit learning in Thai Royal family. A king of the name of Vajiravudh who is also known as Rama VI, was a great scholar of Sanskrit. He had put in great effort to search for the source/s of the Thai Rāma story. According to him the *Rāvaṇavadha,* better known as the *Bhaṭṭikāvya*, was its main source. Other subsidiary source could be the *Hanumannāṭaka.* That king had translated Kālidāsa's *Abihijñānaśākuntala,* Śrīharṣa's *Ratnāvali,* some episodes of the *Rāmāyaṇa* and the *Mahābhārata* in the Thai language. He had a huge collection of Sanskrit books which in due course he donated to the National Library, Bangkok He was responsible for giving Sanskrit names to many of the Thai cities. It was he who started the practice of surnames in Thailand. He is said to have given these (the surnames) to six hundred Thai nationals. And most of these surnames were drawn from Sanskrit. He was one member of the Royal family who had a Sanskrit connection.

The other was the Queen Mother, the grandmother of the Princess Somdet Phra Sri Nakharindra Boromratchachonnanee (Śrī Nagarīndra Paramarājajananī - in Sanskrit). The elder brother of the last king died very early. Unable to bear his loss the grandmother went to Switzerland. She stayed there for some time. There she came in contact with a Sanskrit scholar. From him she learnt Sanskrit. I have with me photocopy of the Sanskrit nominal and verbal forms written by her in her own hand in her

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

exercise books. Just to illustrate the Queen Mother's knowledge of Devanāgarī script one could see the pages 4-5 in the section of photographs.

Like any other student, the Princess would come to the Chulalongkorn University. I did not go to the Royal Palace to teach her. The teaching was arranged in the Hall of the Faculty of Arts of the University. There was a black-board there to write. Near it was placed a box of chalk-sticks. I could use the sticks to write on the black-board. A duster was also kept there to rub and to rewrite on the black-board. Presuming that the Princess may not be able to comprehend fully what I was speaking, since I am an Indian and my pronunciation and accent could be different, I wrote everything that I spoke on the black-board both in Devanāgarī as well as the Roman script. In Thailand, the classes go on for two hours continuously. I had to teach that long daily. The lady-in-waiting and other attendants of the Princess also used to be in the University, but outside the Hall where the lesson would be on. A person with a tape-recorder would be present in the room all the while the class would be on to record whatever I spoke because the Princess needed to listen to the lesson for proper comprehension. One time listening to it could leave some doubts in her mind. The year in which I started working as Visiting Professor at the Chulalongkorn University, that very year, the King of Thailand attained the age of 50 years and the festivities to celebrate the occasion in it went on for days together. As the Princess had to be present for many events in that connection, she had to miss some lessons. But the class did go on. As the whole thing was recorded, the Princess though not being physically present in the class, could still listen to the lessons. It is a tradition among the Royal families that whenever the Royal family of a country visits another country, its members are received and given company by the counterparts of the Royal family of the country visited. It means people of the same status should be present and accompany them. Once the Shah (King) of Iran came to Thailand with his family. He had two daughters. According to tradition the Princess of Thailand had to accompany them in matters of lunch, banquet and others. Hence she could not be present in the class. At that time, the tape-recorder was her aid to learning.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

It became evident to me fairly quickly that the Princess has a very sharp intellect. The day, on which the Princess had to take the examination, she reached the University at 8 o'clock in the morning. The University authorities had informed me that I should also be present there at that time. The Princess wanted to have some doubts clarified by me. Either due to not being present for that particular lesson or due to the subtlety of the subject, some of the issues/points were rather unclear to her. She wanted to have these clarified. She presented those points one by one and I clarified them in the same order. Thus this question and answer session went on continuously for five hours, till 1 p.m. in the afternoon. Her Lady-in-waiting then intervened and told her it was 1 o' clock and 2 o' clock is the time of the examination. Only one hour is left for the examination. You have to take food followed by a brief rest. Please conclude your discussions.

Having heard her words, the Princess concluded her discussions and followed her. She had her food, a little rest and entered the examination hall. The duration of the examination was two hours. When she completed her answers, the answer book was handed over by the authorities to me for evaluation. When I looked into her answers, I was amazed and dumbfounded, unable to decide whether it was a dream or an illusion or a delusion or a miracle. Whatever were my clarifications of her questions they were reproduced by her not only in content, but even in 80 % of the same words. Then suddenly the following words came out from my mouth - Oh Princess! You are really extraordinary, your memory is amazing. In the discussions that had taken place for five hours, other words in place of those used to appear. To remember once heard words and to reproduce them as such was difficult even for ancient masters, the repositories of learning. This gets substantiated from the following verse:-

Sakṛc chrutam vararuciḥ vyāḍiś ca dviḥ śrutamvacaḥ/
Triḥ śrutam cendradattaś ca jagrāha guruṇoditam//

"Vararuci could reproduce the words of his teacher by listening to him once. Vyāḍi could reproduce after listening to them twice. Indradatta could reproduce after listening to them thrice."

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

For clearing Post-Graduation, one has to prepare a dissertation. For this the Princess took up the study of the Panom Rung Sanskrit Inscription. In Central Thailand there is a place called Buiram (Purīramyā - a beautiful city in Sanskrit). There is a hillock there of the name Panom Rung. There is a temple there. "Prāsād" is the word used in Thai for Hindu Temple. It is a Sanskrit word. Even in Sanskrit it means temple. One of its meanings is palace and the other meaning is temple. The *Amarakośa* states - *prāsādo devabhūbhujām*. There is a pillar in front of it that is broken. The upper portion of it had fallen somewhere. Nobody knew about it for quite some time. The portion which is *in situ,* has writing on all its four sides. A scholar of Archeology George Coedes of France has translated it into French. With the passage of time, Krom Silpakorn, the Department of Fine Arts of the Govt. of Thailand got it translated in Thai and published it. The other part which had fallen and broken in due course the Archeology Department of Thailand recovered and put it in its original place. As it had broken in the middle, the writing there was lost due to crevices and gaps caused with the chipping away of the stones and, wherever there were no gaps or chipping the writing had become illegible due to its erosion and had to be inferred on the basis of the context or the metre. The Princess consulted me often for the restoration of the broken text. I ventured to restore the text as best as I could, which the Princess took as the final word. She acknowledged the restoration by me both in the body of the dissertation and the footnotes.

Another episode pertaining to the Princess also comes to my mind now, that also I want to narrate here.

In the University I had a long discussion with Professor Visudh Busyakul. He was quite fluent in English. In my interaction with him I could know from him much about Thailand. Once I went to see the National Library called "Hong Samud" in Thai. I saw there the in-charge of manuscripts Prof. Choosak Deepayagasorn. I asked him – "do you have any manuscript or published book on Thailand written in Sanskrit?" He said, there is none. And then with a smile added, Professor, why don't you write one? I thought it was a joke and did not say anything. In the afternoon having returned to my room I felt prompted to do something in that direction. Immediately I composed six verses

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

effortlessly. The next day I had to teach the Princess. In Thailand the teaching goes on for two hours and not fifty minutes or one hour as in India. Sometimes it exceeds even two and a half hours. If one is involved in elucidating a verse, in analyzing a line or two, the teacher cannot stop midway. He has to go on till the explanation of the whole verse or a line thereof is over. It could be well beyond two hours. This causes strain to the teacher as well as to the student, particularly to the latter, because he/she has to retain everything in the mind to connect it with what follows. It is still more difficult for foreigners, as they are not conversant with the language which is the medium of the text they are to study. Everything is new to them; the words and their meaning.

Having completed my lesson, I said to Her Royal Highness – "I want to compose a work in Sanskrit on your country, the book that presents the history, the places of importance, description of the royal family and its uniqueness. I have made a start with five verses. If you are not tired, and if you have time, I would like to recite them to you." She said – "Please recite. I am eager to listen to them." I recited them melodiously in traditional Indian style. In English translation they are as follows:

1. On the earth, in the vast and well known Asian Continent, there exists a very beautiful country Thailand by name, highly eminent and the crown of the region of Southeast Asia.
2. Its very old name is Siam by which the Purāṇas and other texts call it. Giving it up that people call it Thailand on account of its being inhabited by the Thai race.
3. It is ruled by King Bhumibala Atulyateja, who is given to the welfare of his subjects and who meticulously follows the gospel of the Buddha.
4. Where crops verily grow by themselves, whose grassy stretches of land are beautiful and whose gently blowing winds delight the hearts of visitors.
5. The capital city of this country is Bangkok, which is full of big mansions and therefore looks like the most splendid necklace

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

around the neck of the earth and which is the pleasure- house of prosperity and elegance.

6. Whatever is old is not all good, nor whatever is new is all fautless. With this idea as it were, the country has distinctive features, both old and new.

Having heard the verses, the Princess was immensely pleased and said – "You please complete this work and I will translate it in Thai verse". That was a great incentive for me. I started to compose work now with added enthusiasm as the Princess herself was going to translate it in Thai. I completed the work and handed it over to her which she translated not in verse but in prose. In due course the Eastern Book Linkers, a publishing house of Delhi, published it with her prose translation in Thai and my own translation in English. That in turn was translated in Telugu by Prof. Sambashiva Murthy, Professor of Education at the Sri Ramananda Sanskrit University Jaipur. He published it at his own expense. The uniqueness of his translation is that each verse therein is followed by a corresponding picture.

Having come to Thailand, I had to prepare the text Books for Post-Graduate students. As Sanskrit is not a language of Thailand, they have no background of it. I had to introduce some elements of that also. Keeping all this in mind, I prepared some selections – Selection from Sanskrit Kāvyas (Poems), Selection from Sanskrit Dramas, Selection from Prose works. While selecting portions from Sanskrit dramas, I included especially noteworthy portions from the *Svapnavāsavadatta, Abhijñānaśākuntala* and *Mṛcchakaṭika.* I also included some portion from the *Mudrārākṣasa* also as it has a pride of place among Sanskrit dramas. It is the only one of its kind in the entire range of Sanskrit dramatic literature wherein there is no female character, with the exception of one in the context of execution of Candanadāsa. Otherwise, the play is absorbingly interesting with the moves and counter moves of the two ministers, Cāṇakya who wanted to stabilize his protēgé Candragupta on the Pāṭaliputra throne after annihilating his sworn enemies the erstwhile rulers, the Nandas and Rākṣasa who out of loyalty to his earlier masters, the Nandas, wanted to destabilize him. The ministers were counterweights

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized by eGangotri

to each other and were out to defeat each other through their clever moves. As it is a unique play, some portion of it had to be included in the Selection (from Sanskrit dramas). Without it knowledge of Sanskrit dramatic literature would have been incomplete.

Though in the classroom I had to teach only a portion of a play included in the Selection, still to make the students understand the portion in proper perspective, I had to tell the entire story.

The next day I got a message from the Embassy of India that the Ambassador wanted to see me. I went to the Embassy. The conversation with the Ambassador proceeded as follows:-

Ambassador —What are you teaching these days?

I—A play called *Mudrārākṣasa*.

Ambassador—That play *Mudrārārākṣasa* which is written by Kālidāsa.

I— It is not by Kālidāsa but by Viśākhadatta.

Ambassador— Let it be so. Is it possible to arrange for its stage performance here? The Princess wants to see its stage performance. We have to fulfill her wish. The Palace has a theatre hall. It can be staged there.

I— It is a good idea.

Ambassador— How can it materialize?

I—In India there are some Drama Troupes. Surabhāratī in Bhopal, Prāchyavāṇī in Calcutta, Samskrita Raṅga in Madras. Any one of them could be approached. But to enact it, a large group may have to come here. That would mean a lot of expense.

Ambassador — Don't worry about expense. We will take care of it. You please contact them. You have to do everything. It is not our cup of tea.

I—I am just to carry out your command. I will make it a reality.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

One day in the course of the teaching when I was writing something on the black-board, it got tilted. I thought of setting it right. But before I could do so, the Princess got up from her seat and straightened it.

In 1987, the Indian Government invited her to visit India. She at that time had insisted that her teacher Satya Vrat Shastri should also be with her. How can an Indian citizen; a private one at that, no matter whether he/she is the teacher, be a member of the entourage of the dignitary invited; it is a different matter with the Ambassador and his wife, they are accredited to the country whose dignitary is on a visit to that country; was the question. A decision was taken that, on the one hand, the Indian Govt invites the Princess and on the other we do not honour her wish. This is not good. Professor Satya Vrat Shastri has to be included in the Thai group. Based on this, I was included in the Thai entourage. The Princess toured India for nineteen days. I was with her for all those days.

The journey of the Princess commenced with Calcutta. There the Governor of West Bengal Noorul Hasan received her. I was also waiting for her at the Airport. Having seen me, she greeted me with a broad smile feeling relieved as it were that there would be somebody of her own who would be with her all through the journey.

In Calcutta she saw the Museum first and then visited the Rabindra Bharati University where she was to be honoured. At that time, the Vice-Chancellor of that University was my friend, a great Sanskrit scholar Ramaranjan Mukherjee. He had arranged my chair to be kept next to that of the Princess. This was a great delight to me. At the night Dinner was hosted by the Governor. Excluding me and the Indian Ambassador all others were non-vegetarians. I could not relish the food even though it was vegetarian. It was not to my taste. Moreover, it was too oily with the result that I developed dysentery. Over the night it got aggravated. There was a doctor in the entourage. He gave me medicine which brought it under control. By morning I was completely cured.

My illness caused anxiety even to the Princess. The Ambassador of Thailand told me in the morning: the news of your illness has reached the King of Thailand. At night, the King over telephone enquired of the Princess as to how the visit was going. The Princess told him that

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

everything was going well except for Prof. Satya Vrat Shastri who is unwell.

We reached Patna from Calcutta. There the Government had arranged our stay in Hotel Ashok. We had to spend the night there. The next morning we had to go to Bodh Gaya. All the members of the entourage came down through the lift. The Princess had to come down last, alone, after we all had descended. Nobody should accompany her was the instruction given by her Security Agencies. We were waiting in the Lobby for her arrival. There I saw my German friend Michael Hahn. His unexpected meeting filled me with Joy. When I asked him as to what for he had come to the hotel with his wife, he told me it was to have dinner adding further that he had come to India a few days back to study the Buddhist Chaityas of this country. When he enquired about me I said - The Princess of Thailand is on a visit to India at the invitation of Indian Government. She is going to different places. As I am her teacher, I am traveling with her. He then asked me – 'Can I see her and talk to her?' I said, no. The security people would not allow it. 'The Princess is a Buddhist. I have done a lot of work on Buddhism. I am eager to talk to her', said he . Having seen his enthusiasm and my friendship with him I said -There is a plan. When the Princess comes out of the Lift, then the Security people will surround her. I will rush towards her and take you and your wife to her. As I am her teacher, nobody can forbid me. I will seize that opportunity to introduce you to her. Then you can talk to her freely. My plan worked. Michael Hahn could meet the Princess and could even talk to her. That caused a lot of happiness to him. Seeing her with gratitude and respect he entered the Hotel Dining Hall while our entourage left for the Raj Bhawan, the residence of the Governor for dinner.

We had to go to Nalanda from Patna. As there is no Airport at Nalanda, we had to travel by road. According to protocol, the Ambassador had to accompany her in the car. But as he, a chain smoker, could not smoke in it, so, it was I who was asked to accompany her. What else could please me more?. En route I saw groups of people assembled at places to have a glimpse of her on getting the news that she—they used the word Maharani, the queen, of Thailand on a visit. When I told the Princess that they had come to welcome her, she felt immensely happy.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

Beholding the women slapping the cow- dung on the wall, the Princess asked me - What are they doing? I said they take up a quantity of cow-dung, roll and flatten it with hands to make it into a cake and slap the same on the walls to get dried either by sun or just the breeze over a period. These cakes they peel off the walls and use as fuel. The Princess laughed and said that even the cow-dung could be used as fuel!! We covered a long distance by road and reached Nalanda. Having seen the remnants of the old University which was dilapidated and having had our food we proceeded towards Gridhrakuta hill on the top of which the revered Buddha had practiced penance. It is said that every day he used to ascend and descend that hill. When we turned up at the foot of the hill it was 2 o'clock in the afternoon. It was the month of March. The heat was unbearable. Thinking that it would be difficult to climb the hill in that scorching heat the Ambassador asked the Princess – Your Royal Highness, the heat of the summer is very severe. What .... Having understood his half spelt statement the Princess said - we are Buddhists. We follow the foot-steps of the Buddha. The Ambassador could get the clue to her mind from the sentence. Her thinking was loud and clear. If the revered Buddha could climb the hill, how can we, his followers, not do? Then all of us started climbing. Even when perspiring, we climbed on, taking rest intermittently here and there to avoid exhaustion. We climbed the hill in due course. Though the hot wind was blowing there, we felt gratified that we had reached the place hallowed by the penance of the Buddha. Having seen the improvised statue of the Buddha at the top of the hill and having rested for a while there, we started our journey back. Having come down, again we offered our respects to the hill with our folded hands and started moving onwards.

Bodh Gaya was next in our itinerary. We reached there by the evening. Sitting under the holy tree there we closed our eyes and offered our respects to the Buddha. The evening breeze was blowing which was very soothing in the hot summer. With that a leaf or two of the holy tree would drop which the visiting Thais, particularly the ladies among them, would just grab and reverentially put in their bag or the diary or the book as something very holy, an object of worship coming as it did from a tree under which the Lord had practiced penance and a precious gift, the

CC-0. Chatrapati Shivaji Maharaj Vastu Sangrahalaya, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

Prasada, from Him. With this I could have the feel of the Thais' reverence for the Buddha.

From Bodh Gaya we went to Saranath and Varanasi. Then we reached Khajuraho whose temples are well known for their architectural splendour. There we were joined by a Minister of the Govt. of the State of Madhya Pradesh to take care of us. He also bore the title 'Shastri' like me. Since he was also a Sanskritist I developed quite a good rapport with him. At one of the temples while we were standing together the Princess noticing us had remarked in jest "The two Shastris" which had greatly amused me.

From Khajuraho we reached Delhi. The University of Delhi gave Honorary D.Lit. to the Princess. As my house was close to the Delhi University, I requested the Princess to visit it for a while on her way to the University. I also told her that I have a huge collection of books and that she would like to see it. I also told her that she could also meet my revered father Pandit Charu Deva Shastri known the world over as Modern Pāṇini (the name of the master Sanskrit grammarian of ancient India), the one who had dedicated his whole life to the pursuit of Sanskrit grammar. She graciously agreed to my request.

As the visit to my house was not in the original schedule, the Govt. had made no preparations for it. With the news flashing that the Princess would be visiting my house, there was heavy presence of police in Roop Nagar, the locality where I lived. Who is this Satya Vrat Shastri whose house the Princess is visiting was uppermost in the mind of the officials. He is not known as a politician, nor is he an high official. The people in the locality were also full of curiosity as to why the Princess—Maharani to them—was visiting my house. A high ranking police officer with his uniform decorated with a number of medals came to see me and asked me – "What is your relationship with the Princess?" I smilingly said - it is such that people like you cannot comprehend. When he persisted with the question then I told him that it was such that it is beyond his ken. What could be that, he pondered and said, kindly explain. I told him that she had been my student. I was her Sanskrit Professor at Bangkok. It is the relationship of teacher and pupil. This is the relation which would be

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

bringing her here. My statement aroused the noble streak in him, the Sāttvika-bhava. He said – "How do you say that I cannot understand this relation? We have also studied under our teachers and have high regard for them".

The Princess came to my house. The Indian Ambassador to Thailand was also with her. I showed her my huge collection of books. It was arranged subject wise— Books pertaining to Vedic literature, to Purāṇic literature and so on. Books pertaining to Grammar were so numerous that one almirah was insufficient for them. They had be accommodated in another almirah. Pointing to the second almirah I said, Grammar still continues. Having heard that the Princess and the Ambassador had a hearty laugh.

Time was running out. She had already spent more than half an hour in my house which included a brief chat with my father. She, to be on time for the Special Convocation Ceremony, left for the University.

During the night the Vice-President had hosted dinner at Hyderabad House in her honour. All of us were invited there.

The next day we reached Srinagar, the Capital of Jammu and Kashmir. At the Delhi Airport, the huge cut outs of the picture of the Princess were put up. Having seen them the members of the entourage exclaimed loudly "Rūp Rūp", to draw her attention to the cut outs which had her figure.. What is known as 'photo' in English is called 'Rūp (a)' in Thai. I do not think any other word would be more appropriate for photo. We use the word photo itself for a picture. We have borrowed it from English, though the Sanskrit-origin word used in Thai was available to us. Here Thais have scored over us. We even have scriptural authority for the word - *Rūpam rūupam pratirūpo babhūva.*

Our stay in Srinagar was arranged in a hotel with beautiful ambience. Right in front of that was the Dal Lake which was charming with its blue waters. During the night my sleep was somehow disturbed. Having got up from the bed I started writing something, I had kept the door of my room ajar for fresh air. The light was coming out. It was 2 or 3 O' clock in the night. At the same time the Princess also had sleep

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

disturbance. I do not know what caused it. Having come out of her room she saw a streak of light coming out from a room. Out of curiosity as to who was doing what at that hour she came out and peeped in. Seeing me there she surprisingly asked me as to what I was doing? I told her that I am writing. What type of writing, she asked. Poetry, I said. At this hour? She surprisingly asked. 'When I have sleep disruption and I cannot induce sleep even with effort, I start writing something, This time I am writing a poem on the beauty of the Dal Lake', I said. I had all but forgotten about this episode. But the Princess remembered it and narrated it at a Sanskrit Conference at Bangkok. She said – Such is our Professor who writes poetry at the dead of the night!

The entire entourage of the Princess enjoyed the fascinating places that are the pride of Srinagar viz., Shalimar Garden, Shahi Chashma (The Royal Fountain), and so on. But I stayed in my room due to some important work.

We had to go to Aurangabad via Ajanta Caves from Srinagar. The Govt. wanted the Princess to have an idea of something of modern India as well. A visit with that in view to the aeroplane manufacturing factory, the Hindustan Aeronautics Ltd., was arranged. First it was the Ajanta Caves. From there it was Bangalore. For the Caves we flew from Srinagar to Aurangabad first where the Caves are located. We saw the caves. During our visit to them accidentally the Princess ran into the Crown Prince of Japan . He had also come to see the Ajanta Caves. Having come to know that the Thai Princess was visiting them he expressed the desire to meet her. A meeting of both of them was arranged. They conversed with each other for some time. It is not only the Indians but even foreigners come to see the Caves for their exquisite beauty. The paintings attract them. To explain the scenes in those paintings to the Princess and her entourage the Government of India had deputed an Archeologist. He explained them as per his knowledge. Pointing towards a painting the Archaeologist said that it depicted the scene of a demon flying in the sky passing over a mountain.

Bangalore is far from Aurangabad. My seat was near to that of the Princess. So I could talk to her easily. I asked the Princess as to whether

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

she remembered what the Archeologists had said with regard to a scene in a painting: That some demon while flying in the sky overflew a mountain. I told her that it was incomplete and faulty. The incident there is as follows: Once Rāvaṇa had to go somewhere. There was no other way except the aerial path. But in the process he had to overfly the mountain Kailāsa. He proceeded to overfly it. Nandī, the vehicle of the Lord, forbade him, Lord Śiva with His consort being present there. He did not listen. He made a second attempt. Nandī again prevented him on the same ground. He made a third attempt which again was thwarted by Nandī. At the fourth attempt he flew into rage and told Nandī that in all his previous attempts he had been speaking of Kailāsa. He would lift up Kailāsa itself. He spread out all his arms. The mountain started shaking thereby. Pārvatī, the consort of the Lord anxiously asked the Lord as to what was happening. The Lord said it was the prank of an indiscreet person. Everything would be alright. Don't worry. He pressed the mountain with the big toe of His right foot. The mountain got steady thereby but in the process the arms of the demon, Rāvaṇa, got sandwiched. However hard he tried to free them, they would not come out. He started crying. The Princess interjecting at this said, 'Professor, Rāvaṇa had ten mouths. When he would have cried with all these how much of noise it would have created'. We both laughed at this. Continuing with the narrative I said that finding no way out he (Rāvaṇa) thought of placating the Lord through an eulogy which has come to be known as the Eulogy by Rāvaṇa, *Rāvaṇa-stotra.* The Eulogy pleased the Lord. He lifted up the big toe. The mountain shook again. Rāvaṇa took out his arms and went his way. For its sheer felicity of expression, the short and long vowels alternating, the special characteristic of the Pañcacāmara metre in which it is composed, its lilting melody, and the jingle of alliteration the Eulogy has few parallels in the entire range of Sanskrit literature. Some of the stanzas of the Eulogy were in my memory. I enquired of the Princess if I could recite them. On her enthusiastic nod I recited them in all musicality. Since the Princess herself is a musician and a composer she enjoyed the recitation thoroughly. The stanzas recited were as follows:

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

Jaṭākaṭāhasambhramabhramannilimpanirjharī-
Vilolavīcivallarīvirājamānamūrdhani/
Dhagaddhagaddhagajjvalallalāṭapaṭṭapāvake
kiśoracandraśekhare ratiḥ pratikṣaṇammama II

Praphullanīlapaṅkajaprapañcakālimacchaṭā-
viḍambikaṇṭhakandharāruciprabandhakandharam I
Smaracchidam puraccbidam bhavacchidam makhacchidam
gajacchidandhakacchidamtam andhikacchidambhaje //

Akharvasarvamaṅgalākalākadambamañjarī-
rasaprāvahamādhurīvijṛmbhaṇāmadhuvratam/
smarāntakampurāntakambhavāntakammakhāntakam
gajāndhkāndhakāntakam tam antakāntakambhaje II

On hearing the stanzas where Lord Śiva is praised the Princess said, "Professor, it means that Rāvaṇa was a devotee of Śiva. Why then should he have tried to overfly Him? Before I could answer, she said, "But then he was a demon. He did not know manners."

Thus being involved in discussion, the time passed by. We reached Bangalore. But for me an Indian, all the Thai people went to the factory of the Hindustan Aeronautics Limited to see how an airplane is manufactured. Indians are forbidden from entering it. Government has made this rule.

From Bangalore we went to Mysore. We saw the historical places on our way. There is a lot to be seen in our country. Nineteen days passed by as if they were nineteen minutes. The return journey of the Princess was fast approaching. In one of our conversations I told the Princess – "Your Royal Highness has seen many things in this trip. Yet, many still remain to be seen. In your next trip you should see Odisha of which Sanskrit name is Utkala which is a combination of two words, *ud (t)* meaning excelling, *utkṛṣṭa* and *kalā*. *Kalā* means art". Having heard that she said, it also means digit as in *candrakalā*. Surely it means that also, said I. Oh what a sharp intellect of the Princess ! I said to myself, in all surprise at her observation.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

We reached Calcutta from Bangalore. The Princess and her entourage had to return to Thailand now. Just as union brings happiness, separation brings sorrow. One has to encounter both, the union and the separation. That is the way of the world. Rightly is it said - Just as the logs of wood come together in the ocean and then get apart, so do the beings:

Yathā kāṣṭham ca kāṣṭham ca sameyātām mahodadhau/
Sametya ca vyapeyātām tadvad bhūtasamāgamaḥ//

While getting into the plane by seeing me the Princess looked listless and unable to face her separation, tears rolled down my eyes. I wished and prayed to Lord Śiva for her long life and good health.

It is in the nature of the Princess that whenever she is on a tour either within the country or outside she would always carry three things. The first one is Camera, the second one is a Pen and the third one is a Diary. Whatever she sees or hears that she notes down in her diary. She did the same even during her India trip. Having gone back to her country all that she had seen here she brought out in the form of a book along with photographs with captions thereof both in Thai and English. She described everything in it in chronological order.

I completed my work at the Chulalongkorn University in 1979 and resumed my work at Delhi. Till 1988 no Indian was appointed as Visiting Professor at Thailand, though the Embassy of India contacted the university repeatedly for providing the services of one who it considered fit for fostering cultural relations between the two countries, India and Thailand. A few months before my term at the Chulalongkorn University was to end I came to Delhi to see my father. He told me – 'you have been abroad quite a while. It is time now for you to be back'. That led me to infer that he wanted my company now. It is quite natural that his only son should be with him in his ripe old age. On getting back to Bangkok I informed the Embassy of India of my intention of getting back to India on completion of my tenure. This was not acceptable to the Ambassador. He wanted me to stay on. He tried to persuade me but I did not relent. He then thought that probably he may succeed if the pressure were to be brought on me through the University to change my mind. He

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

deputed one Mr Shroff, the Minister-Counselor in the Embassy to make an approach to the university in this connection. But even before he came to the University I had informed Prof. Visudh Busyakul, the Head of the Department of Eastern Languages at the Chulalongjkorn University of my intention to go back in deference to the wishes of my aging father. When Mr Shroff met him and asked him to persuade me to stay put at the post he said, "Sir , we are Asians. The reason that Prof. Satya Vrat Shastri has advanced for his decision to return to his country is as valid for us as it is for him." Now, that was the end of the matter as far as my further stay in Thailand was concerned. With no other alternative left, my return had to be approved by the Ambassador.

After I returned to India the Sanskrit wing of the Chulalongkorn University got weakened. Only a few students opted for Sanskrit. On the other hand, though Sanskrit teaching had just started in the Silpakom University, it thrived there. There was no tradition of Sanskrit learning in that University. How it started there is a history behind it. Shortly after my arrival in Bangkok to take up my assignment at the Chulalongkorn University, a teacher from the Silpakorn University, Assoc. Professor Chirapat Prapandvidya, came to see me. He said the Faculty of Archaeology in his University provides for teaching of inscriptions of Thailand, inscriptions of Cambodia and so on. It now wanted to introduce teaching of Sanskrit inscriptions of India. Since you happen to be in Bangkok it would solicit your services to teach the same. I readily agreed to this though it meant additional burden on me not only by way of teaching but also by way of covering a long distance in the tedious traffic of Bangkok with no additional financial benefit. I told him that I have come with a mission to propagate and promote Sanskrit and would consider it a privilege if destiny gives me an opportunity to do the same by way of teaching of Sanskrit inscriptions, which incidentally was my specialization field of study in my Masters. From Sanskrit inscriptions it came to Sanskrit subject proper in the Department of Oriental Languages and from there to the setting up of the Sanskrit Studies Centre in the Silpakorn University, the only one of its kind in the whole of Southeast Asia.

After my departure for India on completion of my tenure at the Chulalongkorn Unversity the Ambassador tried to approach other

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

Universities in Bangkok that had the Sanskrit teaching programme. Since the Silpakorn University had it, he approached it to find out if it would like to have a Visiting Professor of Sanskrit from India. The answer that he got from it was that it would certainly like to have one provided he was Satya Vrat Shastri. The matter remained in a moribund state till 1988. By the time my father had passed away and I was free to go. I took up my assignment with the Silpakorn University on 30th November, 1988 and continued at the post till 9th January, 1991.

Before the return to India of me and my wife we went to the Palace to bid farewell to the Princess. When we told her that we were going back, she said 'but you are coming back.' We were taken aback by her words. We had come to say goodbye to her and she was saying that we are coming back. We did not say anything and just kept quiet. The secret of her words came out when we did come back.

About a king Manu has said that even when a child, he should not be taken lightly. He is a great divinity in human form: *mahatī devatā*. Due to ill-health of His Majesty the Princess had been performing many of the royal duties. She, therefore, is the *mahatī devatā*. What Bhavabhūti has said regarding the sages

Laukikānām hi sādhūnām artham vāg anuvartate/
Ṛṣīṇām punar ādyānām vācam artho 'nudhāvati//

(*Uttararāmacarita*,1.10)

"The utterances of the worldly-minded saints follow the course of events, whereas in the case of ancient sages it is the events that hasten to follow their words" is verily true of the members of the Royal family.

There is great respect for teachers in Thailand. A special day is earmarked for honouring the teachers, the Guru-pūjā.

The ceremony for honouring teachers is performed there with great devotion in utmost solemnity. I was present in one such event the account of which is as follows:

The venue of the ceremony was the Silpakom University. It was performed on 13th of July 1978. It commenced at 9 in the Morning. First

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

the Buddhist Monks blessed the students with chanting from the Pali scriptures. Then they were offered alms. Having received them they left. It was 9-30. Everyone was expecting the Princess. She was a student in the University. She also had to offer respects to the Teachers. She came at 9.30. She sat with other students in the front row. As soon as she arrived, the programme commenced. The first item was a hymn in praise of teacher by students, the *guru-stuti,* in all reverence with eyes closed and hands folded.

On one side were the students and on the other were three teachers who were old and experienced. One of them had taught even the king. Every student got up from his/her seat and offered his/her respect first to the eldest of the teachers with a basket of fruits, flowers and joss-sticks. He touched it with his right hand as though he had accepted it. Then that student went to another teacher and offered the similar basket to him. That teacher anointed the forehead of the student with an auspicious mark which resembled the shape of a triangle which is symbolic of Divine Trinity, Brahmā, Viṣṇu and Maheśa (Śiva) and tied a thread to his wrist which resembled a Rakṣāsūtra. Then that student approached the third teacher. As before, he offered him a basket. The teacher gave him a boiled egg. Nobody told me the significance of giving a boiled egg.

There are many episodes pertaining to the Princess. Some have already been recounted and some will be recounted now.

I have composed an Epic poem in 25 Cantos on the story of Rāma as it is in vogue in Thailand, under the title *Śrīrāmakīrtimāhākavyam.* When I completed that work, the question before me was as to who would publish it. There was a friend of mine in Bangkok. I discussed this with him. He said that there are two Foundations which can take up the job. I will discuss it with their members. He discussed with them. They agreed to it. They wanted the Princess to write the Foreword to it. For this I had to put in a word to her. As she was my student, it was not difficult for me to approach her. But I was not too sure that she would agree to it. I could only request her. But who could say with certainty about anybody whether he/she would accept my request? The Princess may have her own compulsions. Even great men cannot violate the existing norms. If the

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

Princess does not agree to my request, then even the members of the Foundation may lose interest in the proposal. With such doubts in my mind, I requested the Princess. Having heard my request (regarding contributing the Foreword) and having seen the manuscript of the work the Princess said – "Professor, the work which you have done, not many are capable of doing. I will certainly contribute the Foreword to it". That greatly relieved me. She sent the Foreword quickly and it certainly enhanced the value of my work. She also touched upon in it the subject matter of my work in detail. In that Foreword she highlighted my love for Thailand as can be seen from the following: "Professor Satya Vrat has a strong and compassionate love for Thailand. This prompted him to write a poem about the country entitled *Thaideśavilāsam* in 1979.This love again has inspired him to compose another poem, a Mahākāvya now, on the Thai Rāmakien."

In 1999, I along with my wife went to see the Princess in the Palace. 2 O'clock in the afternoon was the time fixed for the audience. I reached the Palace a little early. The Palace official Mr Tirawat Sucharitakul was ready to take us inside.

2 O'clock was fast approaching. we entered the room of the Princess. As per the practice that one should not go to meet somebody empty-handed, *riktapāṇir na yāyāt,* I had carried with me a copy of my work the *Subhāṣitasāhasrī,* a compendium of a thousand; the actual figure is a thousand and eighty; *subhāṣitas*, wise sayings along with Hindi and English translations and a collection of Bhāsa's plays, given the name *Bhāsanāṭakacakra* by the celebrated rhetorician and playwright Rājaśekhara with English translation which I presented to the Princess. She received both the works with utmost graciousness. The photographer took a snap of the presentation ceremony. After that we sat in our respective seats. Then my conversation with the Princess began which was as follows:

Princess - (Regarding *Subhāṣitasāhasrī)* What is the subject matter of this Work?

I - It is a collection of good sayings. Earlier also such collections were prepared. The specialty of my work is that I have also indicated

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

the reference of the verses. I have translated these in Hindi and English. It would serve the purpose of even those who do not know Sanskrit. I have also indicated the context of each of those sayings. In other collections it is not done.

The good/wise saying lays down an ideal code of conduct and is taken to be at par with a jewel:

Pṛthivyām trīṇi ratnāni jalam annam subhāṣitam/
Mūḍhaiḥ pāṣāṇakhaṇḍeṣu ratnasañjñā vidhiyate//

'There are three jewels on this earth - Water, Food and Good Sayings. It is the unwise who give the name jewel to the pieces of stone." These sayings excel even the nectar. It is said that "when faced with the taste of good/wise sayings the nectar fled to heaven in fear *subhāṣitarasasyāgre sudhā bhītā divam gatā*.

I also recited some good sayings along with their meaning. The Princess took down them together with their meaning in her diary Thereafter the Princess told me of the different activities she was engaged in at the time.

Princess - Now I am writing a book on my visit to China. I have done a lot of work in that connection. Still, a lot more needs to be done. I translate Chinese poetry into Thai. If one can take up a comparative study of the same or similar thoughts in poems of different countries, it would be very useful. A similar study of these sayings also would be equally useful. Poets are really strange people. There was a poet in China. He used to write poetry after consuming liquour. Once he saw the moon in the river water. Oh, indeed the moon had descended on the earth. Now it is possible to catch her. With that thought he went into the river. He got drowned and died. Having said so, the Princess laughed loudly. I and my wife also joined in the laughter. The Princess then changed the topic. I want to engage myself in social work now- Helping the poor, educating them and providing them medicines. I am also interested in even getting those poor people married.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

I - It is really good, especially teaching. It is said – The charity in the form of imparting knowledge to others excels all other kinds of charity : *sarvebhyo 'pi hi dānebhyo vidyādānam viśiṣyate.*

Princess -Where does this occur?

I - I do not remember.

It is a well-known old saying. After this long discussion, the Princess took me and my wife to show us her huge collection of books. The books pertained to different disciplines and numbered around 60,000 and were arranged under separate heads. Some books pertained to Interviews, some to History, some to Geography, some to Languages. To one side there were dictionaries. There I noticed the Vietnamese-English and English-Vietnamese dictionaries. I had been looking for them frantically but had not succeeded in laying my hands on them in spite of my best efforts. I needed them in connection with my ongoing project of the *Sanskrit-based Words in Languages of Southeast Asia.* I took out those from the almairah and started reading the cover titles. To procure these dictionaries I had striven hard for months. I had gone to all the major book-stores in Bangkok like the Asia Book House, but nowhere could I find them. For many years I had been doing research on the Sanskrit words in Southeast Asian Languages. For that I needed to go through the vocabulary of those languages. In the case of other languages like Lao, Thai, Cambodian, Malaya and Indonesian I had managed the dictionaries, but not in the case of the of Vietnamese language. It was necessary to look for Sanskrit words even in the language of Vietnam, as that also is a part of Southeast Asia. Hence it was necessary for me to have dictionaries of that language also. Now such an occasion had presented itself before me when those dictionaries were in front of me. By looking at the cover page I wanted to know from where these could be purchased, what was the address of the Publisher and what is their cost. First I thought of requesting the Princess to get them photocopied for me. There should have been photocopying machines around and also the people to operate them. It could happen in minutes with the order of the Princess. But that could be against the protocol. I was invited only to see the collection of books. I did not, therefore, ask her to get the

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

dictionaries photocopied for me. But I did ask her - Your Royal Highness, from where did you get these? She said 'some time back she had gone to Hanoi. There somebody presented them to her'. Then neither had she said anything nor did I say anything.

Having seen the collection of books I along with my wife reached the guest house and after sometime returned to Delhi.

Then happened a miracle. One day a postman came to my house carrying a huge packet. On top of it was written - - From the Office of Her Royal Highness the Princess of Thailand. I could guess that it could be the photocopy of the Vietnamese dictionaries. When I opened the box, lo! It was the same. I cannot describe how happy I felt. It is said rightly that, the sharpness of the intellect is measured by the promptness with which it reads the mind of others (just) through the hints, *pareṅgitajñānaphalā hi buddhayaḥ*. Intelligent people can read the mind of others, though they may not spell out what is in their mind. Whom will this super-intelligence of the Princess not surprise? I was hesitant to request her to get the dictionaries photocopied. I did not express it in words. Still, through the fact of my taking out the dictionaries from the almirah, in spite of many other dictionaries in it, reading their cover page, enquiring from the Princess as to how she could have them I threw sufficient hints to her which she readily grasped. The Princess understood that though I wanted to have the dictionaries, I was not asking for them or their photocopy out of deference to protocol. Then she on her own got them photocopied and sent them to me. I pronounced for her umpteen blessings. How wonderful of her to read my mind!

I have written an encyclopaedic work titled "Discovery of Sanskrit Treasures" in 2000 pages spread out in seven volumes. My fond wish was that the Princess should release it in Delhi. I went to Bangkok for that purpose. Having agreed to my request, she came to Delhi on 19th November 2005 just for releasing the book. The book launch was arranged in the National Museum Auditorium which was packed to capacity with many people standing at the back-side. Dr. Karan Singh chaired the function. The Director of the National Museum Kalyan Kumar Chakravarty was the Chief Guest. Dr. Vachaspati Upadhayaya, the Vice-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

Chancellor of the Lal Bahadur Shastri, Rashtriya Sanskrit Vidyapitha introduced me. Dr. Kutumba Shastry, the Vice -Chancellor of the Rashtriya Sanskrit Samsthan introduced the book.

Again the Princess came to Delhi only for my work. That was presenting the Jnanpith Award to me. The award presentation function was held in the Balayogi Auditorium of the Parliament House. More than a thousand people were present at the function. What the Princess spoke on the occasion is reproduced below :

"I feel very privileged to be present here on such a wonderful occasion. It is wonderful because the award, the Jnanpith, and the awardee are both highly regarded in the world of literature. I think, if I may presume from my own experience, most of us who are here have for several times attended awarding ceremonies for Professor Satya Vrat Shastri. With the Jnanpith Award the recognition of our Professor's profound knowledge has reached its zenith.

Professor Satya Vrat Shastri's knowledge in Sanskrit, his poetic prowess and his academic achievements are, in fact, beyond our praise. They flow like the Gaṅgā, nourishing us on its course and finally reveal themselves as the Vidyāsāgara, the vast ocean of wisdom. The awards presented to him are like small and great beautifully decorated shrines that adorn the banks of the sacred river. And with the Jnanpith Award, praised as the highest award in Indian literature, the embellishment is ever more magnificent.

May I ask all participants, friends and students of our beloved Professor, to join our hearts in wishing him good health and long life that he may always be the source, the soul and the sum total to Sanskrit language and literature as well as Indology for ever."

My epic the *Śrīrāmakīrtimahākāvyam* has been translated in Kannada, Assamese, Hindi, Telugu, Tamil, Malayalam and Gujarati. So also my work the *Thaideśavilāsam* in Telugu wherein the translator has also incorporated pictures of the objects and the scenes described in each of its stanzas. So in the Telugu translation there are as many pictures as the stanzas. As there are hundred stanzas in the poem, there are hundred

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

pictures in the Telugu translation. I think it is the first attempt of its kind in the realm of travelogues. Four scholars have analyzed my total literary output in detail. All this they have done out of their free will. I had thought for long that I also should do something in return for them. They could not be repaid for their labour with money. They did not take to this work out of any monetary consideration. Not only did they get involved in it but vied with one another in carrying it out successfully. I gave a lot of thought as to how I can repay their debt. The work of translation or a critical assessment might be a part of their literary activity. I thought that honouring them would be a good reward for their hard work. If that honour can be from the Princess in Bangkok it would simply be excellent. I had a question before me. How this could materialize? Lot of money would be needed for travel from their respective places to Bangkok and back and stay in Bangkok of nine or ten people. I felt utmost unease as to how to arrange that. At that time suddenly a thought came to my mind that the Ambassador of Thailand should be contacted in this matter. He may have some suggestions. There is an agreement between the countries of India and Thailand, for a joint fund to promote culture. May be a part of that fund could be used for this. Having thought all this, I saw the Ambassador. I talked to him at length. He told me that he would certainly put in an effort in that direction. The joint fund has a modest amount to be shared equally by India and Thailand. The Ambassador said that he may meet a part of the expenses from the Thai share, subject of course to the approval of the authorities in Bangkok but the amount from the Indian share India has to decide. He added that he would be leaving for Bangkok in a day or so for some official work. There he would try to meet Mr. Anil Wadhwa, the Ambassador of India in Thailand and broach the subject with him which he did but the response from him was negative, he saying the Indian share has been committed already for some other activity/ies. He, however, said that he would approach the Ministry of External Affairs in India for special grant

Two months lapsed. I was losing patience. Suddenly I got a message from the Thai Embassy that the Indian Government had agreed to meet the part of the expenses. This was a great relief for me. Jointly the Thai Embassy and the Indian Embassy decided that the to and fro travel

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

expenses of the scholars would be borne by the Indian Embassy and the local hospitality would be provided by the Thai Embassy. Now I had to seek the consent of the Princess to honour the scholars. She had to give the date for honouring them. Not only she had to honour the scholars, she also had to release two of my books, *Sanskrit Inscriptions of Thailand* and the *Human Values–Definitions and Interpretations*. I had to see her even in this regard. I met her on 18.3.2013.

Many years I spent on understanding and knowing the culture of the Thai people during my stay in Thailand on various assignments, as well as my frequent visits to that country, I had collected a lot of material. "But one is not satisfied even with the good result achieved" *śreyasi kena tṛpyate,* with that dictum in mind I was bent on collecting more information about it. During this trip I made a humble request for an audience with the Princess. On the scheduled date, I met the Princess. She welcomed me with a smile. As it was lunch time, I was taken straight to the dining room. I met her there. After some time two others came in. One of them was my erstwhile student and the classmate of the Princess, now a teacher at the Chulalongkorn University, Bangkok and another, a lady, again a classmate of the Princess in another subject. As I am vegetarian, vegetarian food was served to everyone. It is at the dining table that I could realize that the lunch was arranged in honour of me. The copy of the invitation for it which carries the information about the menu is reproduced below.

Lunch
Hosted by
H.R.H. Princess Maha Charkri Sirindhorn
In Honour of
Prof. Satya Vrat Shastri
Saturday 18, 2013

.....

Pumpkin Cream Soup

.....

Mixed Salad

.....

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

Lasagna

.....

Green Curry with vegetables

.....

Stir fried Mushroom in Oyster Sauce

.....

Stir fried sweet corns
And snow peas with bean curd

.....

Mango and Sticky Rice
Fresh fruits

Special arrangements are made by the Royal family only for special guests. As I was treated that way shows the special consideration of the Princess for me. I was her teacher. People of Thailand have great reverence for Gurus. That was the case in our country also long back. In our country we deified Guru as Brahmā, as Viṣhṇu, as Maheśvara and as Supreme Reality incarnate. But with the passage of time that attitude has undergone considerable change. Even now we say Guru is Brahmā, but do not follow it in action. Only some students in colleges and universities have reverential regard for their teachers. Others think that we pay fees and acquire knowledge. What favour is the Guru doing us? He gets paid for it. Hence, why should we serve him! Having got knowledge from the teachers, the students don't even recognize them. Not that it did not happen in the past. Even then there must have been students who would have shown indifference towards teachers after they had completed their study with them. Otherwise why should the author of the Mahābhārata state –

"These six always (invariably) ignore the one who has done them good earlier—the students the teachers who have been educated by them; (the sons) who have got a wife, the ones who have no sexual desire, a woman, the ones who on the fulfillment of their mission those who helped in it, those who have crossed a large and dreary forest, a boat, the patients (who have regained health) the physician" :

ṣaḍ ete hy avamanyante nityampūrvopakāriṇam/
ācāryam śiksitāh śisyāh krtadārāś ca mātaram//

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

nārīm vigatakāmāś ca kṛtarthāś ca prayojakam/
nāvam nistīrṇakāntārā āturāś ca cikitsakam//

(Udyogaparvan, 33.86-87)

Or the commentator of *Mahābhāṣya* namely Kaiyyaṭa – I will be an object of ridicule of my students who are given to backbiting. At that time the number of students was less. Students with utmost devotion used to learn under a teacher by serving him. The first and the foremost means of acquiring learning was serving a teacher. The other means were inferior. The well-to-do would pay the teacher handsomely. The other means to acquire knowledge is to exchange knowledge with knowledge like an expert in Greek language teaching Greek language to an expert in Sanskrit language and vice versa. I am the illustration here. I have done Hindi translation of Macdonell's *A Vedic Grammar for Students.* Contextually Macdonell has used Greek words in Greek alphabets. I had no knowledge of Greek or Greek alphabets when I was translating his work I had to learn both of them. At that time I was the Head of the Department of Sanskrit at Delhi University. During that period there came a Spanish teacher to teach Spanish in my University. He had interest in Sanskrit. One day he came to me and said— I want to learn Sanskrit from you. I agreed and said- you teach me Greek. He agreed to it. Thus I exchanged knowledge for knowledge. The above mentioned way of acquiring knowledge could be highlighted through the following verse :

Guruśuśrūṣayā vidyā puṣkalena dhanena vā/
Athavā vidyayā vidyā caturthī naiva vidyate//

"Knowledge could be acquired either by serving a Guru or paying him sumptuous amount or by exchanging knowledge for knowledge. There is no fourth means."

Having learnt Greek language and its script from Antonio—that was the name of the teacher— I could translate the Greek words and passages in Macdonell's work.

During the lunch I talked to the Princess about various matters. She asked me – In what work are you engaged at this time? I said – I am involved in writing two books. The first one is *Human Values* —

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

Definitions and Interpretations. The Princess said it was very relevant to the present milieu. These days there is erosion of human values. Proceeding on I said – the other work is the *Sanskrit Inscriptions of Thailand.* 'How many could you procure', asked the Princess. 'More than 70', I said. Some of them are in bad shape. The text is either broken or unclear or damaged. To put it in order involves a lot of effort and time. Meaning, context, gender, proximity to another word, the suitability, the propriety of the words have to be kept in mind to reconstruct what is lost or to put it back to its correct form what has got corrupted. Some inscriptions are in good shape. Even their number is substantial. Some are short and some long. Of those which are short some have only two sentences. One has just one word. Regarding the longer ones, some are like mini-kāvyas, short poems. Some are engraved on stone pillars, some on gables, some on walls. Those on pillars are engraved on all the four sides. They differ in subject matter also in each of their sides as could be seen in the case of the Prasad Panom Rung Inscription where different portions carry the colophon *iti saundaryapaṭalam samāptam,* with this the section on the description of the handsomeness (of the king) is over; comes to a close; *iti vidyābhyāsapaṭalam samāptam,* with this ends the section on the acquisition of learning (by the king) and so on. Generally, the longer inscriptions are in verse. In some one can find verses in metres like Indravajrā, Upendravajrā, Upajāti, Mālinī, Vasantatilakā, Śārdūlavikrīḍita and so on. The use of some of the Alaṅkāras like Yamaka, Anuprāsa, Dṛṣṭānta, Upamā, Utprekṣā, Arthāntaranyāsa, etc. is a delight to the connoisseur. The following illustrations bear it out in an ample measure :

Namadhvam Haradehārdhahāriṇīm
himavatsutām/
Ambā na veti sāśaṅkam paśyati sma
Guho 'pi yām//
Yaj jājvalīti jvalanakṣamāmbhaḥ |
bhāsvannabhasavanmṛgavannabhassu ||

Now I want to illustrate poetic fancy, the figure of speech called Utprekṣā which is employed with telling effect in the stanza

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

Namaḥ Śivāyāstu śivāya vo yaś
śaṅke śaśāṅkānalasūryanetraḥ |
Uṣṇatvaśītatvasamatvam īpsus
svāsye bibhartty adbhutajahnujātām ||

Having heard that the Princess said –

Don't you think that such type of verses were composed by poets who had migrated from India? The inscriptions may be from Thailand but their authors were from India.

I – They may have been of Indian origin but none of them came from India. Their forefathers might have come from India but later they might have become citizens of Thailand. The view is confirmed by their close acquaintance with Thailand. Their birth, growth and the like might have been here.

Princess – Quite possible.

I – I very much desire that the two works of mine, viz., *Human Values —Definitions and Interpretations* and the *Sanskrit Inscriptions of Thailand* you please release here in Thailand.

Princess – 'Where could it be done ?'

I – Though there are conference halls in hotels, still, I am not interested in them. I want the release function to be held in a University.

Princess – In which University?

I – In Silpakorn University. The auditorium there had been renovated recently. Hence it has its own charm. The University is right in the middle of the city. Hence it would be easy of access to everyone. As an alternative, even the auditorium of the Chulalongkorn University could be considered.

By that time Prapod had come. He said - One has to pay rent to get Chulalongkorn University Auditorium. And the amount is not small.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

I - I don't think there is rent for the place in Silpakorn University. I may get some help from the staff there as I have worked there as Visiting Professor. The present teachers of Sanskrit are all my students.

Princess – Then let it be the Auditorium of the Silpakorn University. I know its President. When do you want the books to be released?

I - (To myself) though the book on Human Values is ready, the one on Inscriptions of Thailand is not ready yet. It may take some time for its printing. For all this more than two months are required and probably three months should be enough for that. Hence September could be the month of release. (Having thought all that) I said in September

Princess – When in September?

I – On the first or the last but one day.

Princess – What is the sanctity for the last but one day?

I – That is my birthday.

Princess – Though it may disturb many prior appointments, still let it be that day. What time could it be?

I – 6 o'clock in the evening.

Princess – Wouldn't that be too late ?

I – I don't think it would be so. It may be convenient to everyone. By that time the offices and the establishments would have closed.

Having heard this the Princess got up from her seat and wrote in her note-book: the book release function of Satya Vrat Shastri on 29th September 2013, 6 o'clock in the evening at Silpakorn University.

I was happy that the Princess had accepted my request. Then with the dictum "One is never contented with good things" I wanted to place before her one more request

I - You know that I have composed the epic poem, the *Śrīrāmakīrtimahākāvyam* based on the Rāmakien. You have

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

written the Foreword to it. You will be happy to know that it has been translated in six languages of India (now it is seven languages. Malayalam has also been added): Kannada, Assames, Hindi, Telugu, Tamil and Gujarati. Likewise, my other poetic work, the *Thaideśavilāsam* which you have translated in Thai and English by me is also translated in Telugu by a scholar. Every verse there, describes a place of Thailand or a scene from there. Sanskrit original is printed in the work to the left and to the right is printed the Telugu translation as well as a picture of the place described in the verse. This is a new experiment in Sanskrit poetry. I want Your Royal Highness to honour all those translators who have described in their language the Thai Rāma story and introduced Thailand to the Indian people.

Princess – To this too I say yes. Will it happen on the same day the books are released?

I – Let it be on the next day if you have time. Prapod negated it and said–

Both events have to happen on the same day. The next day the Princess has no time. Audience having come on the previous day may not like to come the next day also. In their absence the solemn function would be colourless.

I – Alright. Let the two programmes be arranged on the same day, book release as well as honouring of scholars.

I was extremely happy because whatever I had proposed had been accepted by the Princess. Another reason for my happiness was that the Princess' participation in the programme was sure to give added fillip to the cultural relations between the two countries.

It was 2.30 in the afternoon. At 3 o'clock the Princess had to go elsewhere. When I stood up to leave, the Princess said – all my people in my establishment want to have a photograph with you. All of them stood in a queue on the steps to the dining room. The palace photographer took the photograph. Her Royal Highness then bade me farewell with eyes exuding affection.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

Having got the confirmation from the Princess I contacted my colleagues at the Silpakorn University for the necessary preparations for the big event. They had already got the news from the Palace. From the University President down to the teachers in the Sanskrit Studies Centre and the Department of Oriental Languages in the Faculty of Archaeology of the University got busy to make the even a success. They printed and distributed the invitation cards. They made a short film on me which was continuously on display at the time of the dinner served at the end of the event at the newly renovated Auditorium of the University. The seating arrangement in the Throne Hall, the present Art Gallery, was made as per the directions of the Palace. The seats were divided in two sections, right and left. In the front row in the right section were the Ambassador of India, myself, the Ambassador of Thailand, the President of the University, Dr. Chirapat Prapandvidya and others. In the left side in the front row were the scholars who had translated my Kāvyas and the one, Dr. Satya Vrat Varma who had produced an exhaustive study on my creative works which had got him the degree of D.Litt. from the Kumayun University, Nainital. The names of the scholars and the language in which they have translated the *Śrīrāmakīrtimahākāvyam* are: Dr. S. Ranganath—Kannada, Dr. Subrata Barua—Assamese, Dr. D. Ramakrishna—Telugu, Dr. Rajalakshmi Sreenivasan—Tamil. Dr. Mithilesh Kumari Mishra—Hindi, Dr. Madhusudan Vyas—Gujarati. The scholar who translated my Kāvya the *Thaideśavilāsam* in Telugu is Dr. K. Sambasivamurthy.

About two weeks before the scheduled date I got the intimation from the Office of the Princess that due to some unavoidable reasons she cannot come on the 29th and would come on the 27th instead. Accordingly the day was changed. Just to see the final arrangements through I left for Bangkok ten days early, on 19th September itself. All the Officers and Professors of the Silpakorn University were eagerly waiting to see my programme through. They had printed the invitation letters. They had also prepared a booklet carrying my profile to be distributed among the guests. On 27th was to take place the release of the two books and honouring of the translators/scholar. It was fixed at Throne Hall, now serving as the Art Gallery. Refreshments at the end of the function were to be served in the Auditorium. I went two days before to see the said

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

Hall. It looked to me rather small. Former Head of the Department of Sanskrit of the Silpakorn University Dr. Sombat was with me to take me round. He told me that in this old hall many times the Princess had taken part in many programmes – though it is not a large one, still it is good enough. It has a glorious history. The programme started on the 27th. It was a large gathering much beyond my expectations. I had left Thailand for India nearly two decades back. Still people love me so much was what thrilled me. As there were not enough seats in the Art Gallery for all the guests, the authorities had made arrangement for seating even outside the Hall under a canopy with a big screen for viewing the proceedings. 5.30 P.M. was the time of the start of the programme. That was suggested by the Princess. The guests had arrived an hour in advance. Special guests there were the officials of the University, Indian Ambassador to Thailand, his wife, the Ambassador of Thailand in India, his wife, the Indian Ambassador to Canada, the President of Hindu Samaj, its office-bearers, Publisher of my book on Human Values B.D. Mundhra, his wife, the executive member of the Publishing Agency Somani, his wife, Prof.Nanglok Thepswasdi, the President of the Indian Study Centre of the Thammasat University, the President of the Thai-Bharat Cultural Lodge, the President of the Indo-Thai Chamber of Commerce and Professors of other Universities in Bangkok.

As soon as the Princess took her seat the programme began. First it was invocation to Śiva. This was presented in melodious voice by Mrs. Tara Srinidhi who had sung invocatory songs in many of my programmes when I was in Bangkok. She was teaching there in the International School. Now having retired from there she has settled in Bangalore to which she originally belongs. Having come to know from me that the Princess would be releasing my books and honouring the scholars she came all the way from Bangalore to Bangkok on her own due to her great regard for me. After the invocation my introduction was given by Professor Khaisiri, the President of the Silpakorn University. Then the book on Human Values was introduced by Dr. Bitthaldas Mundhra and that on the Sanskrit Inscriptions of Thailand by Dr. Chirapat Prapandvidya, my former colleague and presently the Director of Sanskrit Studies Centre of the Silpakorn University. That was followed by my talk. In highlighting the

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

special feature of the book on human values I pointed out that it contains the definitions of the words for them (human values). I had searched for them by going through a large number of ancient texts. As an instance I took up the word *satya*. The earliest definition of it, I pointed out, is found in the *Kenopaniṣad*. According to it *satya* is non-deception. Its further elaboration according to that Upaniṣad is that it is non-distortion of speech, mind and body. After me spoke the Princess. Last item was the honour of the scholars. The Princess offered bouquet to each of them. Next, I presented to her both my works that she released and showed them to all the guests. Thereafter she gave some present from her side to each of the scholars. In accordance with the programme fixed earlier each of the seven scholars come from India had to present his/her translation to her. The eighth one had carried out an exhaustive study of my creative writings, as said earlier, under the title *Satya-Sudhā*. He also was to present it to her. But as her right hand had got injured some time back the handing over of the works was not done as that could cause her hurt. All the works were kept in one corner of the hall so that at the time of return, the Princess could have a look at them. It happened that way. When I was talking to her, everyone was standing in his/her seat. She enquired about the health of my wife. I told her that it is no good. Then she said—"I see that you also have gone weak. Please take care of your health". "No ailment, it is just the loss of weight due to overwork", I told her. For good twenty minutes went on my conversation with the Princess. At that time everyone kept standing. Before she came to the corner where the books that were to be presented to her, were kept on a table. I introduced to her Mrs. Tara Srinidhi who had sung the invocation. She seemed to recognize her having seen her earlier in many of my programmes. Then she came to the corner where the books were kept, as said earlier. There I introduced every translator as also the scholar who had carried out a study of my creative works. I also told as to who had translated which work and in which language and also the place in India from where he had come

Having taken leave of every one, the Princess moved towards her car. I was with her all the time. Before getting into the car the Princess again said—"Professor, take care of your health. We need you". Her

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

concern for my health deeply touched me. That I am so loved and adored by her moistened my eyes.

The Princess came to India in the third week of February, 2014 and was here up to 28th February, 2014. The then External Affairs Minister of India hosted a banquet in her honour at Hyderabad House, near the India Gate lawns in Delhi at 8.00 P.M. to which I also was invited. I went there a little before the appointed hour. The first person that I ran into there was Dr. Paitoon Songkaeo, the Minister- Counselor in the Thai Embassy. He welcomed me with a friendly smile. He told me the Princess is in another room having discussion with the External Affairs Minister. The Thai Ambassador to India was also with her. Till that discussion gets over, the Princess will not come out of the room. He asked me to wait till that time in the waiting room. There I met my student and a classmate of the Princess Dr. Prapod Assavavirulhakarn who had now become the Professor of Pali and Sanskrit at the Chulalongkorn University. We enquired about the well being of each other with warm embrace. After a while we were informed that the discussion was over and the Princess would come out of the room. Dr. Pitoon then told me that as soon as the Princess stepped out of the room, she had enquired about me and said as to how could she meet her Professor (meaning myself), not knowing that I was very much present in the Hyderabad House itself. On getting the news that the meeting was over and the Princess would be coming out of the meeting room I came out of the waiting room. As soon as I was out of it I ran into the Princess and we both proceeded towards the banquet room. During the dinner the minister had accorded me an unique honour by arranging my seat next to his and of the Princess just opposite to me. At dinner we had a lot of talk including on the possible Sanskrit form of the name of King Pumipon Aduldej (Bhumibala Atulyateja).

The next day the Princess had to go somewhere else and thinking that I may not be able to meet her again, I returned to my house.

In the previous year (2015) the Government of India took a decision that whoever had done a significant work in Sanskrit outside India, either a man or a woman, should be honoured with an International Sanskrit

CC-0. In Public Domain. Sri Satguru Publications, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

Prize carrying a purse of $20,000. It assigned the work of selecting a suitable person for that to the Indian Council for Cultural Relations (ICCR). The ICCR constituted a committee for the purpose under the Chairmanship of its President who at that time was the well-known Indologist Professor Lokesh Chandra. I was a member of the said Committee. In place of chairing the meeting of the committee which was to make a selection, Professor Lokesh Chandra asked me to chair it. The committee decided in favour of the Princess. I was very happy that my student would be getting the coveted Prize and would be the first one to get it. The Princess came to receive the Award Prize in November. I was happy that I can meet her at that time. It is a popular saying that "Every one looks upon one whom he/she loves as one of his/her own *sarvaḥ kāntam ātmīyam paśyati.* In the Indian tradition a student is taken to be a member of the family of the teacher. The family is counted there both ways teacherlinially and patrilinially, by student-teacher relationship, and by birth : *vaṁśo dvidhā vidyayā janmanā ca (Siddhāntakaumudī on Pāṇini-sūtra saṅkhyā vaṁśyena, 2.1.19).* [The *Bālamanoramā*, the commentary on the *Siddhāntakaumudī* explains the *vidyāvam śa* as *guruparamparā*, the lineage based on the *guru,* the teacher, -somebody's teacher—his teacher—his teacher and so on and *janmanā vam śa* as *putrādiparamparā* —the lineage based on biology like the-son—grandson—great-grandson etc.] The student is thus a son/daughter to a teacher.

When the Princess came to India I had entered into my eighty-seventh year. It is a matter of honour for me that even in my old age I could be a witness to an occasion when the Princess received the Honour. One of the rewards of a long life is to see the glory of one's near and dear ones. According to the dictum, " Pupil's glory brings laurels to teachers" *śiṣyaprakarṣo yaśase gurūṇām.* Her honour would mean honour to me.

As the Princess is my student, it is not only a matter of pride for me but also a matter of joy. She is worried about my health. In 2013 when she released my books, she while walking towards her car, had expressed her anxiety about my health.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

I have said much about the Princess. I have narrated many episodes pertaining to her. As the well-acclaimed Sanskrit playwright Bhavabhūti has said *kaścit snehamayas tantur antar marmāṇi sīvyati,* "A mysterious thread of affection binds together the vitals of the heart" (*Uttararāmacarita,* V.17).

The Princess came to India to receive the Prize in 2016. It was the Vice-President of India who gave it to her on 21st November. The ceremony was held at the Pravasi Bharatiya Bhawan in Chanakyapuri, the Diplomatic Enclave, in New Delhi.On that occasion three books were also released. One was the second volume of my autobiography in Sanskrit *Bhavitavyānām Dvārāṇi Bhavanti Sarvatra,* the second, the Thai translation by Dr. Paitoon Songkaeo, the ex-Foreign Service Officer of Thailand of my book on the *Brāhmaṇas of Thailand,* the third, *An Exhaustive Appraisal of Śrīrāmakīrtimahākāvyam,* a Sanskrit Māhākavya by me on the Thai Rāmakien by Dr. Satya Vrat Varma, a scholar from Rajasthan.

The Prize Conferment Ceremony over, while the Princess was coming down from the dais I advanced towards her. After greeting and congratulating her I drew her attention to my wife who was in the wheel chair. She straight went to her and exchanged pleasantries. While we were coming out of the Auditorium of the Pravasi Bharatiya Bhavan and were moving towards the lift, we got the message that the Princess likes to invite us for private audience. It was arranged in a separate room. Somebody conducted us to it. The Princess was waiting for us. We spent an hour with her taking about various things. It was so pleasant to be with her.

The next we met the Princess was on 26th December, 2018. She was in Delhi just for a part of a day. Her main engagement here was to formally open the renovated building of the Royal Thai Embassy. She came straight from the Airport around 11 o'clock in the forenoon. After the formal ceremony we had the private audience that lasted almost an hour. During that I presented to her two of my latest publications : *Glimpses of the History of Sanskrit Literature* and the *Old Brahmanical Shrines of Thailand*. I drew her attention to the special features of the

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

former like the description of eight types of recitation of Vedic Mantras in its section on Vedic literature, the metrical compositions with illustrations in various formulations, called bandhas, like the Cakrabandha, the graphic representation of the characters of the *Kādambarī* of Bāṇa with their names and forms in their different incarnations, the reproduction with explanation of the five verses of the *Naiṣadhīyacarita* of Śrīharṣa collectively called Pañcanalī which are so designed as to apply equally with double meanings of words to the real Nala, the ruler of the Niṣadha country and the four fake Nalas, the four deities, Indra, Agni, Yama and Varuṇa who had assumed his form to confuse Damayantī, the Vidarbha Princess at thev Svayamvara, the self-choice of husband event. I also told her that this work also deals with such topics of modern relevance in Sanskrit literature as the environment protection, agriculture, architecture, city lay-out, gardening and aeronautics. It has a separate section on modern Sanskrit literature in various genres. As for the work in Brahmanical shrines, it gives their location, their physical dimensions, their present look, their history and architecture and their connection with the two principal religious sects, the Vaiśṇavism and Śaivism. It has photographs of them with the scenes from mythology sculpted on them.

After the audience we had lunch together. My seat was next to her. I had the opportunity of talking to her even during the lunch. While having lunch she mentioned that she has written a poem in Thai on Lord Kṛṣṇa. This excited my curiosity. I asked her: Can I have a copy of it. She beckoned to Dr. Prapod whose chair was to my right as was that of the Princess to my left. Dr. Prapod interrupted his lunch and began preparing a copy of the poem in Roman transliteration of the original Thai and its English translation which is reproduced below :

O Lord Kṛṣṇa, the Pure and the Great Parātman,
Supreme in the great war of Bhārata
The reincarnation of Lord Viṣṇu, bless us,
Surrounded by the beautiful Gopīs
Who are devoted to the Lord
Lady Radhā, great lady of beauty,
Gracefully dancing along with the melody in spring time

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

Koila birds chirping sweetly
Harmonized with the flute celebrating
Accompanied with the humming of the bees
That savouring the nectar of flowers
Nice breeze caressing (our) bodies joyfully

The last time I and my wife met HRH the Princess was on February 11, 2020 at the Leela Palace Hotel, New Delhi. Transiting through New Delhi she was to visit different places in India. Though her stay in New Delhi was very short, she granted an audience which lasted 1 hour and 20 minutes, from 9.00 A.M. to 10.20 A.M. We discussed many things including the release of my two books, one, the Volume on the Rāmakien, the Thai Rāmāyaṇa forming part of the series on the Rāmāyana in Southeast Asia and the other, recording memories of my association with HRH the Princess. It was decided that the release function will be held at the Chulalongkorn University under the auspices of its Indian Studies Center on March 15, 2020 at 5.00 P.M.

It was the other day that my wife suggested to me to put together all the photographs with the Princess. The idea appealed to me. I have a good collection of photographs where I, my wife or both of us are with the Princess. I have an album of them which appear at the end of this monograph. It will enable my wife and me to re-visit the events and occasions when we had the opportunity to be with the Princess and re-live the magic moments that we had spent with her.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า
กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ
สยามบรมราชกุมารี :
ความทรงจำของข้าพเจ้าต่อพระองค์ที่ไม่มีวันลืม

โดย

สัตยะ วรัต ศาสตรี

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

คำนำ

มีเพียงไม่กี่ความสัมพันธ์ที่ยั่งยืนยาวนานตลอดชีวิต และในบรรดาความสัมพันธ์ที่ยาวนานเพียงจำนวนน้อยนั้น ก็มีความสัมพันธ์ระหว่างข้าพเจ้ากับสมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี[1] แห่งประเทศไทย รวมอยู่ด้วย ความสัมพันธ์นี้เริ่มต้นจากการที่ข้าพเจ้าไปรับตำแหน่งศาสตราจารย์อาคันตุกะที่ภาควิชาภาษาตะวันออกในคณะอักษรศาสตร์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อ พ.ศ. 2520 เพื่อถวายพระอักษรด้านภาษาสันสกฤตแด่พระองค์ท่าน

หลังจากทรงสำเร็จการศึกษาระดับปริญญาตรีแล้ว สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงเข้าศึกษาต่อระดับปริญญาโทที่คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โดยมีพระราชประสงค์จะศึกษาภาษาสันสกฤตด้วย รัฐบาลอินเดียจึงได้ส่งข้าพเจ้าไปกรุงเทพฯ เพื่อถวายพระอักษร โดยข้าพเจ้าได้รู้เรื่องนี้จากหัวหน้าภาควิชาภาษาตะวันออกของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเมื่อไปถึงกรุงเทพฯ แล้ว ความสัมพันธ์นี้ที่เริ่มก่อตัวเมื่อ พ.ศ. 2520 ได้ค่อย ๆ แน่นแฟ้นขึ้น ๆ ในช่วงเวลาหลายปีที่ผ่านมา จนได้พัฒนาเป็นความผูกพันทางจิตใจ ซึ่งกวีชาวอินเดียโบราณได้อธิบายด้วยภาษาสันสกฤต[2]ว่า เป็นสายใยที่อธิบายไม่ได้ (ตันตุ tantu) ที่ได้ผูกเย็บ (สิวฺยะติ sivyati) ชีพจร (อันตะรฺมะรฺมาณิ antar marmani) ทั้งสองฝ่ายเข้าไว้ เพราะนับจาก พ.ศ. 2520 ถึง พ.ศ. 2562 ก็เป็นช่วงเวลาที่ยาวนานซึ่งครอบคลุมส่วนปลายของศตวรรษก่อนและส่วนต้นของศตวรรษปัจจุบัน (นับตามปฏิทินแบบคริสต์ศักราช คือ ค.ศ. 1977 - 2019 - ผู้แปล) และความสัมพันธ์นี้แน่นแฟ้นกว่า

---

[1] โดยที่ทรงได้รับพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ เฉลิมพระนามาภิไธยว่า สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เมื่อวันที่ 5 พฤษภาคม พ.ศ. 2562 ในบทแปลนี้จึงขอใช้พระนามาภิไธยปัจจุบัน – ผู้แปล

[2] การเขียนภาษาสันสกฤตด้วยอักษรไทยในบทแปลนี้ทั้งหมด มุ่งเขียนให้อ่านได้ง่าย จึงอาจไม่ตรงกับต้นฉบับหรือที่คุ้นตาเสียทีเดียว – ผู้แปล

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

ความสัมพันธ์แบบในชั้นเรียน มันครอบคลุมการไปเยือนประเทศไทยหลายครั้งของข้าพเจ้า และการเสด็จฯ เยือนประเทศอินเดียหลายครั้งของพระองค์ ซึ่งในระหว่างการเยี่ยมเยือนหลายโอกาสดังกล่าวนี้ พระองค์มีพระราชปฏิสันถารด้วยข้าพเจ้าหลายประเด็นทั้งที่เกี่ยวกับอดีตและปัจจุบัน

สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงเป็นองค์แทนแก่นแท้ของค่านิยมมนุษย์ พระอัจฉริยภาพของพระองค์ที่ทำให้ข้าพเจ้าประทับใจมากที่สุด คือ การแสวงหาความรู้จากแหล่งใด ๆ ก็ตามที่สามารถหาได้ พระองค์ทรงเป็นแบบอย่างที่แท้จริงของคำสวดในภาษาสันสกฤตที่ว่า อะโน ภัดราหะ กฺระตะโว ยันตุ วิศวะตะหะ ซึ่งมีความหมายว่า ขอให้ความคิดอันสูงส่งจงเข้ามาสู่เราจากทุกแห่งหนและทุกสารทิศเถิด การเสด็จฯ ไปเยือนประเทศต่าง ๆ ของพระองค์นั้นเป็นความพยายามในการสำรวจทางด้านวัฒนธรรม โดยจะทรงพระราชนิพนธ์เรื่องราวที่ได้ทรงพบเห็นในระหว่างการเสด็จฯ เยือนเป็นหนังสือ พระองค์ทรงอุทิศพระชนม์ชีพให้กับสองสิ่ง คือ การแสวงหาความรู้ และสวัสดิการของสังคม ทรงรอบรู้ภาษาต่างประเทศหลายภาษา เช่น ภาษาอังกฤษ ภาษาฝรั่งเศส ภาษาสันสกฤต ภาษาบาลี และภาษาจีน ตลอดถึงอาจทรงรอบรู้ภาษาอื่น ๆ อีกด้วย

ข้าพเจ้ามีความทรงจำมากมายเกี่ยวกับพระองค์ท่านที่ขอเก็บไว้ในใจด้วยความเทิดทูน ส่วนใหญ่เป็นความทรงจำที่เกี่ยวกับด้านที่เป็นมนุษย์ของพระองค์ ซึ่งนุ่มนวลบริสุทธิ์ และเต็มเปี่ยมไปด้วยพระเมตตา บทความนี้เป็นความพยายามของข้าพเจ้าที่จะเผยแพร่ความทรงจำเหล่านี้ให้กว้างขวางที่สุดเพื่อให้เป็นแรงบันดาลใจและเป็นตัวอย่างแก่ผู้อื่น เพราะทรงเป็นต้นแบบที่ดีเลิศ แม้ว่าความทรงจำเหล่านี้จะเป็นเรื่องส่วนตัว แต่ข้าพเจ้าก็ไม่สงวนลิขสิทธิ์บทความนี้แต่อย่างใด นี้เป็นเหตุผลแรกของการเขียนบทความนี้ ส่วนเหตุผลที่สองคือ ข้าพเจ้าแก่ชราแล้ว อีกไม่นานก็จะมีอายุ 90 ปี แล้ว และไม่ต้องการให้ความทรงจำเหล่านี้สูญหายไป ดังนั้น จึงรู้สึกว่าจำเป็นที่จะต้องบันทึกความทรงจำเหล่านี้ไว้

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

ข้าพเจ้าหวังว่าผู้อ่านจะพบเห็นคุณค่ามากมายในบันทึกความทรงจำเหล่านี้อันเป็นเสมือนดวงประทีบของอุดมคติที่งดงาม ซึ่งหากผู้อ่านจะหมั่นสร้างเสริมคุณสมบัติในความทรงจำเหล่านี้ในตัวแล้ว โลกใบนี้ก็จะเป็นสถานที่ที่น่าอยู่มากยิ่งขึ้น

ข้าพเจ้าขอตั้งจิตถวายพระพรให้สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี จงทรงพระพลานามัยสมบูรณ์แข็งแรง เพื่อจะได้ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจอันจะเป็นประโยชน์สุขต่อมนุษยชาติต่อไปอีกตราบนานเท่านาน เทอญ

สัตยะ วรัต ศาสตรี

กรุงนิวเดลี

วันที่ 10 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2563

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

โชคชะตาทำให้สิ่งที่เป็นไปไม่ได้สามารถเป็นไปได้ แต่ก็อาจทำให้สิ่งที่น่าเป็นไปได้แบบง่าย ๆ ให้กลับเป็นไปไม่ได้เช่นกัน โชคชะตาเป็นเช่นนี้เอง ซึ่งมนุษย์เราไม่อาจหยั่งรู้ได้ สมดังสุภาษิตสันสกฤตว่า

อะฆะฏิตะฆะฏิตัม ฆะตะยะติ สุฆะฏิตะฆะฏิตานิ ดุรฆะฏีกุรุเต
วิธิเรวะ ตานิ ฆะฏะยะติ ยาติ ปุมาน เนวะ จินตะยะติ.

ข้าพเจ้าได้อ้างถึงสุภาษิตนี้บ่อยๆ ในงานเขียนหลายชิ้น เพราะเหตุการณ์ส่วนใหญ่ในชีวิตก็มักเป็นเช่นนั้น แม้แต่การที่ข้าพเจ้าได้เดินทางไปประเทศไทยก็เป็นเรื่องของโชคชะตา

เรื่องมีอยู่ว่า หลังจากได้เข้าร่วมประชุมสันสกฤตโลก (World Sanskrit Conference) ที่กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศสแล้ว ข้าพเจ้าพร้อมภรรยาได้เดินทางต่อไปเยือนประเทศเยอรมนีตะวันออก (ซึ่งเมื่อ พ.ศ. 2533 ประเทศนี้ได้รวมกับประเทศเยอรมนีตะวันตก และในปัจจุบันเรียกเพียงว่าสหพันธ์สาธารณรัฐเยอรมนี – ผู้แปล) ตามคำเชิญของศาสตราจารย์วอล์ฟกัง มอร์เกนรอธ (Wolfgang Morgenroth) หัวหน้าภาควิชาภาษาและวัฒนธรรมเอเชียใต้แห่งมหาวิทยาลัยอเล็กซานเดอร์ ฟอน ฮัมโบลท์ (Alexander von Humboldt University) ในกรุงเบอร์ลิน และผู้อำนวยการศูนย์สันสกฤตศึกษา (Centre of Sanskrit Studies) แห่งประเทศเยอรมนีตะวันออก ข้าพเจ้ามีกำหนดจะบรรยายที่มหาวิทยาลัยอเล็กซานเดอร์ ฟอน ฮัมโบลท์ ในวันศุกร์ที่ 14 กรกฎาคม พ.ศ. 2520 เวลา 09.00 น. โดยศาสตราจารย์มอร์เกนรอธได้มารับข้าพเจ้ากับภรรยาที่โรงแรมเมื่อเวลา 08.30 น. แต่ก่อนที่จะออกจากโรงแรมไปมหาวิทยาลัย เขาแจ้งข้าพเจ้าว่าสถานเอกอัครราชทูตอินเดียมีสารด่วนถึงข้าพเจ้า พอเราไปถึงมหาวิทยาลัยก่อน 09.00 น. เล็กน้อย ข้าพเจ้าจึงรีบโทรศัพท์ติดต่อสถานเอกอัครราชทูต ซึ่งได้บอกว่าข้าพเจ้าได้รับการคัดเลือกให้เป็นศาสตราจารย์อาคันตุกะทางด้านอินเดียศึกษา (Indian Studies) ที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยในกรุงเทพฯ ข้าพเจ้ารู้สึกประหลาดใจอย่างยิ่ง เรื่องมันเกิดขึ้นเร็วมาก และเนื่องจากสามารถพูดคุยกับเจ้าหน้าที่สถานเอกอัครราชทูตได้น้อยมาก ข้าพเจ้าจึงขอนัดไปหารือกันต่อที่สถานเอกอัครราชทูตในเวลา 13.00 น. ดังนั้น หลังจากจบการบรรยายและรับประทานอาหารกลางวันแล้ว ข้าพเจ้าก็ไปถึงสถานเอกอัครราชทูตตามเวลาที่กำหนด เจ้าหน้าที่-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

สถานเอกอัครราชทูตได้แสดงข้อความในโทรเลขจากสภาเพื่อความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมของอินเดีย (Indian Council for Cultrural Relations = ICCR) ให้ข้าพเจ้าดู ซึ่งมีใจความว่า ข้าพเจ้าได้รับการคัดเลือกให้เป็นศาสตราจารย์อาคันตุกะที่จุฬาลงกรณ์-มหาวิทยาลัยในกรุงเทพฯ โดยสภาเพื่อความสัมพันธ์ฯ ขอรับคำตอบว่าข้าพเจ้าจะรับหรือปฏิเสธด่วนด้วย ถึงแม้ว่าในช่วงนั้นข้าพเจ้ามีนิสัยที่จะต้องปรึกษาหารือเรื่องสำคัญ ๆ กับบิดาก่อนการตัดสินใจสำคัญ ๆ แต่ในเวลานั้นไม่สามารถปรึกษากับท่านได้ เราอยู่ห่างไกลกันมาก ข้าพเจ้าจึงใช้ดุลยพินิจตัดสินใจรับข้อเสนอดังกล่าว เพราะเห็นว่าเป็นความต้องการของรัฐบาลอินเดีย ซึ่งข้าพเจ้าในฐานะพลเมืองที่ดีควรต้องให้เกียรติ จึงบอกสถานเอก-อัครทูตให้แจ้งต่อสภาเพื่อความสัมพันธ์ฯ ว่าข้าพเจ้ายินดีรับข้อเสนอดังกล่าว

หลังจากข้าพเจ้าเดินทางกลับประเทศอินเดียแล้วก็ได้จัดการเรื่องต่าง ๆ ที่เดลีจนเรียบร้อย แล้วได้เดินทางไปประเทศไทยเมื่อวันที่ 7 ตุลาคม พ.ศ. 2520 ทันทีที่ข้าพเจ้าผ่านด่านตรวจคนเข้าเมืองที่สนามบินกรุงเทพฯ ก็มีสุภาพบุรุษคนหนึ่งรีบเดินมาหาข้าพเจ้า เขาแนะนำตัวเองว่าเป็นเจ้าหน้าที่จากสถานเอกอัครราชทูตอินเดียในกรุงเทพฯ เขาส่งซองจดหมายให้ซึ่งมีเงินบาทและกระดาษที่มีชื่อที่อยู่ของโรงแรมที่ได้จองไว้ให้ข้าพเจ้า ขณะนั้นเป็นเวลาประมาณ 02.00 น. ข้าพเจ้าคิดว่ายังดึกเกินไปที่จะออกจากสนามบิน จึงพักอยู่ในสนามบินจนถึงเวลา 05.00 น. แล้วก็ออกไปเรียกรถรับจ้างโดยแสดงกระดาษที่มีชื่อและที่อยู่ของโรงแรมให้คนขับรถแท็กซี่ดู เขามองดูกระดาษใบนั้นแล้วพึมพำว่า "สกล" พร้อมกับพยักหน้า ข้าพเจ้าไม่เข้าใจคำว่าสกล แต่คิดว่าคงเป็นคำภาษาไทย ข้าพเจ้าขึ้นรถแท็กซี่คันนั้นไป เมื่อไปถึงโรงแรมข้าพเจ้าสังเกตเห็นตัวอักษรหนาที่เป็นชื่อโรงแรมสกลซึ่งเขียนเป็นอักษรโรมันว่า Sakol (สกล) ข้าพเจ้าก็รู้ได้ทันทีว่า "สกล" นี้มาจากภาษาสันสกฤตว่า สะกะละ (หรือสกละ Sakala) ซึ่งมีความหมายว่า "ทั้งหมด, ทั้งปวง" นี้จึงถือว่าเป็นโอกาสแรกที่ข้าพเจ้าได้รู้จักภาษาสันสกฤตที่ใช้ในภาษาไทย และต่อมาก็ได้ขยายวงกว้างออกไปรวมถึงความสนใจเกี่ยวกับภาษาสันสกฤตที่ใช้ในภาษาของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งเป็นสิ่งที่ข้าพเจ้าพยายามทำอยู่ตลอดชีวิตด้วย

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

หลังจากลงทะเบียนเข้าพักที่โรงแรมเรียบร้อยแล้ว สิ่งแรกที่ข้าพเจ้านึกถึงก็คือการรีบนอนหลับสักพัก เพราะไม่ได้หลับมาตลอดคืน แต่พอเปลี่ยนชุดแต่งตัวเสร็จกำลังจะนอน ก็มีเสียงโทรศัพท์ดังขึ้น มีเสียงพูดมาตามสายว่า ผมชื่อวิสุทธิ์ บุษยกุล จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ผมรอคุณอยู่ที่แผนกต้อนรับ โปรดมาพบด้วย เราจะรับประทานอาหารเช้าด้วยกัน ข้าพเจ้าจึงแต่งตัวอย่างสุภาพอีกครั้ง แล้วลงไปที่แผนกต้อนรับภายในไม่กี่นาที ศาสตราจารย์วิสุทธิ์ บุษยกุล พาข้าพเจ้าไปที่ห้องอาหาร จากนั้นเราก็สนทนากัน เราทั้งสองรู้จักกันบ้างแล้ว เพราะเขาเคยไปที่บ้านของข้าพเจ้าที่กรุงนิวเดลีเมื่อคราวที่เขามาเยือนอินเดียตามคำเชิญของสภาเพื่อความสัมพันธ์ฯ เมื่อสองสามเดือนก่อน เขาเล่าเรื่องราวของภาควิชาภาษาตะวันออกในจุฬาลงกรณ์-มหาวิทยาลัยให้ฟังอย่างสั้น ๆ และบอกว่าอยากให้ข้าพเจ้าสอนวิชาอะไร ตอนนี้เองที่เขาบอกข้าพเจ้าว่าต้องถวายพระอักษรแด่สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จ-พระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี และบอกว่าข้าพเจ้าถูกส่งตัวมาเพื่อสิ่งนี้นั่นเอง นี้เป็นความประหลาดใจครั้งที่สองของข้าพเจ้า ก่อนหน้านี้ข้าพเจ้าไม่ระเคะ-ระคายมาก่อนเลยว่าจะต้องมาถวายพระอักษร และแม้ข้าพเจ้าจะเป็นอาจารย์สอนหนังสือมานาน แต่การสอนหนังสือแก่สมาชิกของราชวงศ์นั้นแตกต่างออกไป ข้าพเจ้ารู้ข่าวนี้แบบไม่ได้เตรียมตัวเตรียมใจเลย แต่โชคชะตาก็ได้เคยทดสอบข้าพเจ้ามาแล้วหลายโอกาส ข้าพเจ้าจึงตั้งจิตพร้อมที่จะถูกทดสอบอีกครั้ง โดยตั้งใจว่าจะทำให้สำเร็จอย่างดีที่สุด แล้วจิตใจก็พร้อม

เป็นที่รู้กันดีว่าข้าพเจ้าเคยเป็นพระอาจารย์ผู้ถวายพระอักษรแด่สมเด็จพระ-กนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี อยู่ปีสองปี มีประเพณีการเรียนรู้ภาษาสันสกฤตในพระราชวงศ์ไทยมายาวนาน พระบาทสมเด็จพระ-มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ทรงเป็นปราชญ์ทางด้านภาษาสันสกฤต ทรงพยายามค้นคว้าหาต้นกำเนิดของรามเกียรติ์ไทยแล้วในที่สุดทรงมีราชวินิจฉัยว่า รามเกียรติ์ไทยส่วนใหญ่มาจากวรรณคดีอินเดีย ชื่อ ราวัณวัธ (หรือราวณวธะRavanavadha) หรือที่รู้จัก

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

กันดีในชื่อของภัฏฏิกาวะยะ[3] (หรือภัฏฏิกาวยะ Bhattikavya) และบางส่วนมาจากหะนุมันนาฏัก (หรือหนุมันนาฏกะ Hanumannataka) นอกจากนี้ พระองค์ได้ทรงพระราชนิพนธ์แปลบทละครเรื่องอภิชญานะศากุนตะลา (หรืออภิชญานศากุนตลัม Abihijnanasakuntala) เขียนโดยกาลิทาส (หรือกาลิดาส Kalidasa) และหนังสือชื่อรัตนาวะลี (หรือรัตนาวลี Ratnavali) เขียนโดยศรีหาร์ษะ (หรือศรีหรรษะ Sri Harsa) รวมถึงรามเกียรติ์ (หรือรามายณะ Ramayana) บางตอน และคัมภีร์มหาภาระตะ (หรือมหาภารตะ Mahabharata) บางตอนเป็นภาษาไทยด้วย พระองค์ได้ทรงสะสมหนังสือและเอกสารต่าง ๆ ที่เป็นภาษาสันสกฤตไว้มากมาย ซึ่งต่อมาได้พระราชทานให้แก่หอสมุดแห่งชาติ นอกจากนี้ ทรงเป็นผู้ตั้งชื่อเมืองต่าง ๆ ในประเทศไทยเป็นภาษาสันสกฤต ทรงเป็นผู้เริ่มตั้งนามสกุลในประเทศไทย และได้พระราชทานนามสกุลให้แก่ 600 สกุล ซึ่งส่วนใหญ่ตั้งเป็นภาษาสันสกฤต พระองค์จึงทรงเป็นหนึ่งในพระราชวงศ์ไทยที่มีความเกี่ยวข้องกับภาษาสันสกฤต

อีกพระองค์หนึ่งที่ทรงมีความเกี่ยวข้องกับสันสกฤตคือ สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี (ที่เขียนเป็นภาษาสันสกฤตได้ว่า ศรีนครินดราปรมราชชนนี) ซึ่งภายหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล รัชกาลที่ 8 เสด็จสวรรคตเมื่อยังทรงพระเยาว์นั้น ทรงพระโทมนัสยิ่งนักและได้เสด็จไปประทับที่ประเทศสวิสเซอร์แลนด์อยู่ระยะหนึ่ง ในประเทศสวิสเซอร์แลนด์นี้เอง พระองค์ทรงได้พบกับผู้คงแก่เรียนภาษาสันสกฤตและได้ทรงศึกษาภาษาสันสกฤตกับเขา ข้าพเจ้ามีภาพถ่ายลายพระหัตถ์ของพระองค์ที่ทรงเรียนเขียนภาษาสันสกฤตในหนังสือแบบฝึกหัดของพระองค์เอง และเพื่อจะได้เห็นถึงพระปรีชาสามารถด้านภาษาสันสกฤตที่ทรงเขียนด้วยอักษรเดวะนาคะรี (หรือเทวนาครี Devanagari) จึงขอให้ดูภาพในหน้าต่อไป

---

[3] กาวยะ คือ บทประพันธ์ทั้งร้อยกรองและร้อยแก้วในภาษาสันสกฤตที่มีความงดงามและไพเราะด้วยอลังการะประเภทต่าง ๆ ซึ่งอลังการะนี้ คือ ความงดงามทางด้านเสียง อักษร และความหมายที่กวีเพิ่มให้แก่บทประพันธ์ทั้งร้อยแก้วและร้อยกรอง – ผู้แปล

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จฯ ไปทรงพระอักษรที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเหมือนกับนิสิตคนอื่น ๆ ข้าพเจ้าไม่ได้เดินทางไปถวายพระอักษรที่พระราชวัง คงถวายพระอักษรที่ห้องบรรยายที่คณะอักษรศาสตร์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โดยมีกระดานดำและกล่องชอล์กสำหรับข้าพเจ้าใช้เขียน มีแปรงลบกระดานดำด้วย และเพราะเกรงว่าสมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี จะทรงไม่เข้าพระราชหฤทัยในสิ่งที่ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลได้ดี เนื่องจากการออกเสียงและการเน้นเสียงที่อาจแตกต่างไปบ้างของข้าพเจ้าที่เป็นคนอินเดีย ข้าพเจ้าจึงเขียนทุกสิ่งทุกอย่างที่สอนลงบนกระดานดำ ทั้งเขียนเป็นอักษรเดวะนาคะรีและอักษรโรมัน (Roman) ในประเทศไทยคาบการเรียนการสอนนานถึงสองชั่วโมง ข้าพเจ้าต้องสอนถึงสองชั่วโมงติดต่อกัน คุณข้าหลวงและเจ้าหน้าที่สำนักพระราชวังคนอื่น ๆ ที่ทำหน้าที่ถวายงานก็จะอยู่ในบริเวณมหาวิทยาลัย แต่อยู่นอกห้องทรงพระอักษร ในช่วงที่กำลังมีการเรียนการสอนจะมีคนคอยบันทึกเทปอยู่ในห้องบรรยายด้วย เพื่อบันทึกทุกอย่างที่ข้าพเจ้าสอน เนื่องจากพระองค์ท่านอาจต้องทรงฟังเทปคำบรรยายซ้ำเพื่อจะได้ทรงเข้าพระราชหฤทัยอย่างแจ่มแจ้ง การฟังบรรยายเพียงครั้งเดียวในห้องบรรยายอาจจะไม่เพียงพอและยังคงมีความสงสัยอยู่บ้าง ปีที่ข้าพเจ้าเริ่มเป็นศาสตราจารย์อาคันตุกะที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยนั้น เป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระมหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร รัชกาลที่ 9 ทรงมีพระชนมายุ 50 พรรษา ซึ่งได้มีงานเฉลิมฉลองในวโรกาสดังกล่าวมากมายติดต่อกันหลายวัน และโดยที่สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงต้องเข้าร่วมพิธีต่าง ๆ ด้วย พระองค์จึงไม่สามารถเข้าทรงพระอักษรได้หลายคาบ แต่การเรียนการสอนก็ดำเนินไปตามปกติไม่ได้หยุดไปด้วย จึงมีการบันทึกเทปการบรรยายทั้งหมดเพื่อถวายให้ทรงฟังในภายหลัง มีธรรมเนียมในราชสำนักทั่วไปอยู่ว่า เมื่อใดก็ตามที่เจ้านายในราชวงศ์ต่างประเทศเสด็จเยือนราชอาณาจักรใด ๆ เจ้านายในราชวงศ์ของราชอาณาจักรเจ้าภาพระดับเดียวกันต้องรับเสด็จและร่วมเสด็จไปยังที่ต่าง ๆ ด้วย อย่างเช่นที่เมื่อครั้งพระเจ้า-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

ชาห์แห่งอิหร่านพร้อมพระราชวงศ์เสด็จฯ เยือนประเทศไทย และพระราชธิดาสองพระองค์ตามเสด็จมาด้วย ตามพระราชประเพณีนั้น พระราชธิดาของพระบาทสมเด็จพระมหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร ก็ต้องทรงร่วมเสด็จฯ ไปงานต่าง ๆ ด้วย เช่น ร่วมเสวยพระกระยาหารในพิธีที่เป็นทางการ และงานพระราชทานเลี้ยงพระกระยาหาร เป็นต้น จึงทำให้สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ไม่สามารถเข้าทรงพระอักษรได้ จึงมีการบันทึกเทปการบรรยายไว้ถวายเพื่อทรงฟังในภายหลัง

ในเวลาไม่นานนักหลังจากที่ได้เริ่มการถวายพระอักษรแล้ว ข้าพเจ้าก็ได้ประจักษ์ว่า สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงมีพระปรีชาสามารถเฉลียวฉลาดยิ่ง เช่น ในวันที่จะต้องทรงเข้าสอบนั้น พระองค์เสด็จฯ ถึงจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยตั้งแต่เวลา 08.00 น. เจ้าหน้าที่มหาวิทยาลัยบอกให้ข้าพเจ้าไปถึงมหาวิทยาลัยในเวลาเดียวกัน เพราะพระองค์ทรงมีหลายคำถามที่จะให้ข้าพเจ้าอธิบายถวายเพิ่มเติม อันอาจจะเนื่องมาจากการที่ไม่ได้เข้าทรงพระอักษรโดยตรงหรือบางเรื่องบางประเด็นอาจลึกซึ้งมากจนทรงต้องการคำอธิบายเพิ่มเติม พระองค์ได้รับสั่งถามทีละข้อทีละประเด็น ซึ่งข้าพเจ้าก็กราบบังคมทูลถวายคำอธิบายทุกข้อทุกประเด็นอย่างละเอียด ทรงซักถามตั้งแต่เวลา 08.00 น. จนถึงเวลาบ่าย คุณข้าหลวงได้เข้าไปกราบบังคมทูลว่าเป็นเวลา 13.00 น. แล้ว และเวลาสอบคือ 14.00 น. จึงเหลือเวลาอีกเพียงหนึ่งชั่วโมงสำหรับการเสวยพระกระยาหารและพักพระอิริยาบถ จึงได้กราบบังคมทูลเพื่อให้ทรงทราบ และจบปฏิสันถารด้วยข้าพเจ้า

หลังจากทรงฟังคำกราบบังคมทูลแล้ว พระองค์ซึ่งทรงมีพระอาการคล้ายเพิ่งตื่นจากบรรทม หรือมิฉะนั้นก็กำลังเสด็จฯ ลงจากสวรรค์มาสู่โลกมนุษย์ ได้หยุดมีพระราชกระแสกับข้าพเจ้า แล้วทรงพระดำเนินตามคุณข้าหลวงไป พระองค์เสวยพระกระยาหารกลางวันแล้วทรงพักพระอิริยาบถพอประมาณ หลังจากนั้น ก็ทรงเข้าห้องสอบนานสองชั่วโมง

เมื่อพระองค์ทรงตอบเสร็จ กระดาษคำตอบก็ถูกส่งให้ข้าพเจ้าตรวจ เมื่อข้าพเจ้าดูกระดาษคำตอบก็รู้สึกประหลาดใจเป็นที่สุดและพูดไม่ออก ไม่รู้ว่าเป็นความฝัน

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

ภาพลวงตา ความเข้าใจผิด หรือเป็นเรื่องมหัศจรรย์กันแน่ เพราะว่าคำพูดใด ๆ ก็ตามที่ข้าพเจ้าได้กราบ- บังคมทูลไปเมื่อเช้านั้นได้ปรากฏเป็นสาระอยู่ในคำตอบ และทรงใช้คำที่ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลนั้นได้มากกว่าร้อยละ 80 ข้าพเจ้าจึงอุทานออกมาว่า "โอราชกุมารี! พระองค์ช่างสุดวิเศษ ความทรงจำของพระองค์ช่างน่าอัศจรรย์จริง ๆ" ในการสนทนาเป็นเวลาห้าชั่วโมงดังกล่าวแล้วนั้น ข้าพเจ้าได้ใช้คำศัพท์ต่าง ๆ มากมาย การที่ทรงสามารถจำคำศัพท์ที่ได้ทรงสดับเพียงครั้งเดียวแล้วใช้ได้อย่างถูกต้องเป็นเรื่องที่ยากมาก แม้แต่ในหมู่ผู้มีความรู้ดีมากในสมัยโบราณก็เถอะ คุณสมบัติเด่นเช่นว่านี้ได้รับการรับรองโดยโศลก[4]ที่ว่า

สกฤจฺฉฺตัม วะระรุจิรวฺยฑิศฺจะ ดฺวิหิ ศฺรุตัม วะจะหะ.

ตฺริหิ ศฺรุตัม เจนดฺระดัตตัศฺจะ ชะคฺราหะ กุรุโณดิตัม.

ซึ่งมีความหมายว่า "วรรุจิ (Vararuci) สามารถจำบทเรียนที่ครูสอนเพียงครั้งเดียวได้ วยาดิ (หรือวยาฑิ Vyadi) สามารถจำบทเรียนที่ครูสอนซ้ำถึงสองครั้งได้ และอินดระดัตต์ (หรืออินทรทัตต์ Indradatta) จะสามารถจำบทเรียนได้ก็ต่อเมื่อครูต้องสอนซ้ำถึงสามครั้ง"

มีระเบียบเกี่ยวกับการจบการศึกษาระดับปริญญาโทอยู่ว่านักศึกษาจะต้องทำปริญญานิพนธ์ (dissertation) ด้วย ซึ่งสมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ก็ได้ทรงทำปริญญานิพนธ์เกี่ยวกับจารึกปราสาทพนมรุ้ง ปราสาทหินพนมรุ้งนี้ตั้งอยู่บนยอดเขาพนมรุ้งที่จังหวัดบุรีรัมย์ (คำว่าบุรีรัมย์มาจากคำในภาษาสันสกฤตว่า ปุรีรัมยะ แปลว่า เมืองที่สวยงาม) ในภาคกลางของประเทศไทย ทั้งนี้ ในบริเวณปราสาทหินพนมรุ้งมีวัดในศาสนาพราหมณ์/ฮินดูอยู่ด้วย คำว่าปราสาท (หรือปราสาด Pradsad) เป็นคำที่ใช้ในภาษาไทยเพื่อหมายถึงวัดในศาสนาพราหมณ์/ฮินดู ซึ่งในภาษาสันสกฤตเองคำว่าปราสาทนี้ก็หมายถึงวัดด้วย โดย

---

[4] อ่านว่า สะ โหลก คือ คำประพันธ์ในวรรณคดีสันสกฤต 4 บาท เป็น 1 บท ฯลฯ – ผู้แปล

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

คำว่าปราสาทในภาษาสันสกฤตนั้นมีสองความหมาย คือ วัดและพระราชวัง ทั้งนี้ คัมภีร์อะมะระโกศะ (หรืออมรโกศ Amarakosa) ได้ให้ความหมายไว้ว่า ปุราสาโด เดวะภูภุชาม (หรือปุราสาโท เทวภูภุชาม) และที่บริเวณหน้าปราสาทหินพนมรุ้งนั้นมีหลักหินที่มีจารึกอยู่หลักหนึ่งที่ท่อนบนได้หักตกลงมาอยู่ที่พื้นดิน แต่ไม่มีใครรู้เรื่องนี้อยู่นานทีเดียว ส่วนท่อนล่างที่ยังปักอยู่ที่เดิมก็มีคำจารึกอยู่ทั้งสี่ด้าน นักโบราณคดีชาวฝรั่งเศสชื่อ นายยอร์ช เซเดส์ (George Coedes) ได้เคยแปลจารึกทั้งสี่ด้านนี้เป็นภาษาฝรั่งเศส ต่อมา กรมศิลาปากรไทยได้แปลคำจารึกนี้เป็นภาษาไทยและพิมพ์เผยแพร่ นอกจากนี้ กรมศิลปากรยังได้ขุดค้นหาจนพบท่อนบนของหลักที่มีจารึกดังกล่าวที่จมอยู่ที่พื้นดิน แล้วนำขึ้นไปต่อเข้ากับท่อนล่างเดิมจนเป็นหลักจารึกที่สมบูรณ์อีกครั้ง แต่เนื่องจากหลักนี้เคยหักที่กลางลำต้น คำจารึกที่บริเวณหักจึงหายไปเพราะรอยแตกหักแบบสองท่อนเนื่องจากหินหลุดหายไป และแม้แต่บริเวณที่ไม่มีช่องว่างหรือหินหลุดหายไป คำจารึกที่บริเวณนั้นก็ยังอ่านไม่ออกอีกเพราะหินถูกกัดเซาะจนกร่อน จึงต้องคาดคะเนความหมายของคำที่หายไปเอาจากเนื้อความที่อยู่รอบ ๆ ว่าคำที่หายไปนั้นควรเป็นคำอะไร โดยอาศัยข้อบังคับทางฉันทลักษณ์เป็นตัวช่วยในการกำหนด พระองค์ทรงหารือกับข้าพเจ้าหลายครั้งเกี่ยวกับการหาคำจารึกที่หายไปพร้อมความหมาย ข้าพเจ้าได้กราบบังคมทูลถวายข้อสังเกตอย่างดีที่สุด ซึ่งพระองค์ได้ทรงรับไป และแม้แต่ในเชิงอรรถและตัวของปริญญานิพนธ์เองก็ทรงระบุว่าเป็นความเห็นของข้าพเจ้า

ข้าพเจ้านึกถึงเรื่องเกี่ยวกับสมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้อีกเรื่องหนึ่ง ซึ่งขอกล่าวถึง ณ ที่นี้ด้วย คือ

ที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยข้าพเจ้าได้สนทนากับศาสตราจารย์วิสุทธิ์ บุษยกุล ผู้พูดภาษาอังกฤษได้คล่องแคล่วอยู่บ่อยครั้ง ทำให้ได้เรียนรู้เรื่องราวต่าง ๆ มากมายเกี่ยวกับประเทศไทย อยู่มาวันหนึ่งข้าพเจ้าได้ไปหอสมุดแห่งชาติ ได้พบกับศาสตราจารย์ชูศักดิ์ ทิพยเกษร ผู้รับผิดชอบเกี่ยวกับเอกสารที่เขียนด้วยลายมือที่หอสมุดแห่งชาติ ข้าพเจ้าได้ถามว่าที่หอสมุดแห่งชาติมีหนังสือเกี่ยวกับประเทศไทยที่เขียนเป็นภาษาสันสกฤตบ้างหรือไม่ ศาสตราจารย์ชูศักดิ์ฯ ตอบว่าไม่มี แถมถามต่อด้วยรอยยิ้มว่า

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

ทำไมข้าพเจ้าไม่เขียนขึ้นสักเล่ม ข้าพเจ้าคิดว่าเป็นคำพูดเล่น จึงไม่ได้พูดอะไรต่อ แต่พอกลับมาอยู่ที่ห้องทำงานคนเดียวในตอนบ่าย ข้าพเจ้าก็นึกอยากจะเขียนหนังสือเกี่ยวกับประเทศไทยเป็นภาษาสันสกฤต แล้วทันใดนั้นเอง ข้าพเจ้าก็แต่งคำประพันธ์เป็นภาษาสันสกฤตจำนวนหกโศลกอย่างรวดเร็ว วันรุ่งขึ้น ข้าพเจ้ามีตารางสอนที่ต้องบรรยายในชั้นที่สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี จะทรงพระอักษรด้วย การจัดคาบการเรียนการสอนที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยนั้นไม่เหมือนกับคาบการเรียนการสอนที่ประเทศอินเดีย ที่ประเทศไทยคาบหนึ่งใช้เวลาถึงสองชั่วโมงติดต่อกัน ไม่ใช่เพียง 50 นาทีหรือหนึ่งชั่วโมงเหมือนในประเทศอินเดีย บางครั้งก็สอนเกินสองชั่วโมงกับอีกสามสิบนาทีเสียด้วยซ้ำ ถ้าอาจารย์ยังติดพันกับการอธิบายบทกวีแบบวิเคราะห์อย่างลึกซึ้งค้างอยู่เป็นบรรทัดหรือมากกว่าอาจารย์ไม่สามารถหยุดกลางคันได้ ต้องอธิบายให้จบ อาจต้องใช้เวลานานกว่าสองชั่วโมงก็ได้ ซึ่งจะทำให้ทั้งอาจารย์และนักศึกษารู้สึกเครียดได้ เพราะต้องเอาใจใส่ต่อคำบรรยายตลอดเวลา ยิ่งนักศึกษาไทยที่ไม่คุ้นเคยกับภาษาต่างประเทศที่อาจารย์ใช้อธิบายด้วยแล้ว ก็ยิ่งน่าเครียด เพราะทั้งคำและความหมายล้วนเป็นเรื่องใหม่สำหรับนักศึกษาไทย

เมื่อจบการบรรยาย ข้าพเจ้าก็กราบบังคมทูลต่อพระองค์ว่า ข้าพเจ้าประสงค์จะเขียนหนังสือเกี่ยวกับประเทศไทยเป็นภาษาสันสกฤต โดยจะเขียนถึงในแง่ประวัติศาสตร์ สถานที่สำคัญ พระราชวงศ์ และเอกลักษณ์ไทย และได้เริ่มประพันธ์หกโศลกแรกแล้ว ถ้าพระองค์ไม่ทรงเหนื่อยและทรงมีเวลา ข้าพเจ้าขอพระราชทานพระราชวโรกาสร่ายบทโศลกถวาย พระองค์ตรัสว่า เชิญเลย อยากฟังเหมือนกัน แล้วข้าพเจ้าก็ร่ายบทโศลกเป็นทำนองตามแบบการร่ายโศลกภาษาสันสกฤตที่นิยมทำกันในอินเดีย มีใจความว่า

1. บนโลกใบนี้และในทวีปเอเชียที่กว้างใหญ่ไพศาลและเป็นที่รู้จักกันดี มีประเทศที่สวยงามตั้งอยู่ นั่นคือ ประเทศไทยซึ่งเด่นเป็นสง่าและเป็นมงกุฎของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

2. ชื่อเก่าของประเทศไทยคือสยาม ซึ่งเป็นชื่อที่คัมภีร์ปุราณะ (Purana) และคัมภีร์อื่น ๆ ของอินเดียได้เรียกประเทศนี้ ส่วนที่เรียกต่อมาว่าประเทศไทยนั้น ก็เพราะเป็นประเทศที่เป็นที่อยู่ของชนเผ่าไท

3. ประเทศไทยปกครองโดยพระบาทสมเด็จพระมหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร รัชกาลที่ 9 ผู้ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณต่อพสกนิกรของพระองค์ และทรงเป็นชาวพุทธที่เคร่งครัด

4. ในประเทศไทยมีพืชพันธุ์ธัญญาหารอุดมสมบูรณ์ พื้นดินปกคลุมด้วยหญ้าเขียวขจีสวยงาม และสายลมเย็นพัดกระทบนักท่องเที่ยวให้สุขใจ

5. นครหลวงของประเทศไทยคือกรุงเทพฯ ซึ่งเต็มไปด้วยอาคารที่อยู่อาศัยขนาดใหญ่ ดูคล้ายสร้อยคออันแวววาวที่คล้องโลกใบนี้ และกรุงเทพฯ เป็นเมืองที่เจริญรุ่งเรืองและล้ำเลิศ

6. สิ่งเก่า ๆ ก็ไม่ใช่ว่าจะไม่ดีไปเสียหมด และสิ่งใหม่ ๆ ก็ใช่ว่าจะไร้ที่ติเสียทีเดียว และด้วยเหตุนี้ ประเทศไทยจึงมีเอกลักษณ์พิเศษที่ความเก่าและความใหม่สามารถผสมกลมกลืนกันได้อย่างลงตัว

หลังจากได้ทรงฟังบทโศลกนี้แล้ว สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงพอพระราชหฤทัยมาก และได้มีพระราชกระแสให้ข้าพเจ้าเขียนหนังสือเกี่ยวกับประเทศไทยเป็นโศลกภาษาสันสกฤตนี้ให้จบ โดยทรงรับจะแปลเป็นภาษาไทยประเภทร้อยกรองเอง นับเป็นกำลังใจให้แก่ข้าพเจ้าอย่างยิ่ง ไม่นานหลังจากนั้นข้าพเจ้าจึงได้เขียนหนังสือเกี่ยวกับประเทศไทยโดยใช้โศลกภาษาสันสกฤตด้วยความกระตือรือร้น เนื่องจากพระองค์จะทรงแปลเป็นภาษาไทยประเภทร้อยกรอง ต่อมาหลังจากที่ข้าพเจ้าได้เขียนหนังสือเล่มนี้เสร็จ ก็ได้นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย พระองค์ได้ทรงแปลเป็นภาษาไทยประเภทร้อยแก้ว หลังจากนั้นสำนักพิมพ์อิสเทอร์นบุคลิงเคอร์ส (Eastern Book Linkers) ในเดลีได้พิมพ์หนังสือนี้ที่มีสามภาษาประกอบกัน คือ ภาษาสันสกฤต คำแปลที่เป็นภาษาไทยแบบร้อยแก้วโดยพระองค์ท่าน และคำแปลที่เป็นภาษาอังกฤษโดยข้าพเจ้าเอง ขณะนี้หนังสือเล่มนี้ได้แปล

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

เป็นภาษาเตลุกู ซึ่งเป็นภาษาท้องถิ่นของรัฐอานธรประเทศ โดยศาสตราจารย์สัมบะศิวะ มูร์ติ (หรือสัมพะศิวะ มูร์ติ Sambashiva Murthy) แห่งคณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีรามะนันดะสันสกฤต (Sri Ramananda Sanskrit) ที่เมืองชัยปุระ (Jaipur) ในรัฐราชสถาน (Rajasthan) แล้ว เขาได้พิมพ์หนังสือฉบับแปลนี้ด้วยทุนของเขาเอง ความเด่นของหนังสือแปลเล่มนี้ คือ ทุกโศลกที่เป็นภาษาสันสกฤตและมีภาษาเตลุกูกำกับนั้นจะมีภาพประกอบที่สอดคล้องกันครบ

เมื่อไปถึงประเทศไทยใหม่ ๆ นั้น ข้าพเจ้าต้องเตรียมบทเรียนภาษาสันสกฤตมากมายสำหรับใช้สอนนักศึกษาระดับปริญญาโท และเพราะภาษาสันสกฤตไม่ใช่ภาษาของคนไทย นักศึกษาไทยจึงไม่มีความรู้พื้นฐาน ข้าพเจ้าต้องเตรียมปูความรู้พื้นฐานให้ เมื่อนึกถึงภาพรวมการสอนทั้งหมดแล้ว ข้าพเจ้าจึงได้คัดเลือกบทเรียนมาจากหลายแหล่ง เช่น จากกาวะยะ (หรือกาวยะ Kavya) ภาษาสันสกฤต (บทกวี) บ้าง จากละครภาษาสันสกฤตบ้าง และจากบทประพันธ์บ้าง โดยในการเลือกบทเรียนจากละครภาษาสันสกฤตนั้น ข้าพเจ้าได้รวมเอาบทเรียนจากบทละครที่เห็นว่าน่าศึกษาจดจำเป็นพิเศษจากบทละครต่าง ๆ เช่น เรื่อง สวัปนะวาสะวะดัตต์ (หรือสวัปนวาสวทัตต์ Svapnavasavadatta) เรื่องอภิชญานะศากุนตะละ (หรืออภิชญาณศากุนตละ Abhijnanasakuntala) เรื่อง มฤจฉะกะฏิกะ (หรือมฤจฉกฏิกะ อ่านว่า มรึด ฉะ กะ ติ กา Mrcchakatika) และยังได้รวมเอาบางส่วนจากเรื่องมุดราราภษะสะ (หรือมุทราราภษส Mudra raksasa) เข้าไว้ในบทเรียนด้วย เพราะมันเป็นบทละครที่น่าภาคภูมิใจว่า ในบรรดาละครภาษาสันสกฤตนั้น มีเพียงเรื่องมุดราราภษะสะเรื่องเดียวเท่านั้นที่ไม่มีตัวละครผู้หญิง ยกเว้นในตอนประหารชีวิตจันดันดาส (หรือจันทันทาส Candanadasa) เท่านั้น บทละครเรื่องนี้น่าสนใจอย่างมาก เป็นเรื่องการแย่งชิงอำนาจที่ผลัดกันรุกผลัดกันรับระหว่างสองรัฐมนตรี คือ 1) จาณะเกีย (หรือจาณักยะ Canakya) ผู้ต้องการจะผลักดันบุคคลที่เขาอุปถัมภ์ คือ จันดระคุปตะ (หรือจันทรคุปตะCandragupta) ให้ขึ้นเป็นกษัตริย์ของมคธที่มีปาฏะลิปุตระ (หรือปาฏลีบุตร Pataliputra) เป็นเมืองหลวง หลังจากที่จาณะเกียได้กำจัดศัตรูตัวฉกาจของเขาคือ อดีตกษัตริย์แห่งราชวงศ์นันดะ

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

(หรือนันทะ Nanda) ได้แล้ว และ 2) รากษะสะ (หรือรากษส Raksasa) อดีตรัฐมนตรีของราชวงศ์นันดะที่ยังคงจงรักภักดีต่อราชวงศ์นันดะและต้องการจะขัดขวางจันดระคุปตะทุกวิถีทาง รัฐมนตรีทั้งสองคนได้ใช้ความชาญฉลาดของตนในการรุกและรับเพื่อจะเอาชนะอีกฝ่ายหนึ่ง เนื่องจากเป็นบทละครที่มีเอกลักษณ์เฉพาะตัว ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงได้นำเอาบางส่วนรวมเข้าไว้ในบทเรียนด้วย เพราะหากปราศจากความรู้บทละครส่วนนี้แล้ว ความรู้ในวรรณคดีละครสันสกฤตก็คงไม่สมบูรณ์

แม้ว่าในห้องเรียนข้าพเจ้าต้องสอนบทละครมุดรารากษะสะเพียงบางส่วน แต่เพื่อให้นักศึกษาเข้าใจบทละครได้ดี ข้าพเจ้าได้เล่าเรื่องประกอบทั้งหมดให้ฟัง

ในวันรุ่งขึ้น ข้าพเจ้าได้รับการติดต่อจากสถานทูตอินเดียในกรุงเทพฯ ว่า เอกอัครราชทูตอินเดียต้องการพบข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจึงเดินทางไปที่สถานเอกอัครราชทูตอินเดีย และการสนทนากับเอกอัครราชทูตมีดังนี้:

เอกอัครราชทูตถามว่า ช่วงนี้ข้าพเจ้าสอนอะไรอยู่

ข้าพเจ้าตอบว่า สอนบทละครชื่อมุดรารากษะสะอยู่

เอกอัครราชทูตถามว่า มุดรารากษะสะที่เขียนโดยกาลิดาส (Kalidasa) ใช่ไหม

ข้าพเจ้าตอบว่า ไม่ใช่เขียนโดยกาลิดาส แต่เขียนโดยวิศาขะดัตต์ (หรือวิศาขทัตต์ Visakhadatta)

เอกอัครราชทูตกล่าวว่า อ๋อ แล้วพูดต่อว่าเป็นไปได้ไหมที่จะจัดการแสดงละครเรื่องนี้บนเวที เพราะสมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี มีพระราชประสงค์จะทอดพระเนตร เราต้องสนองพระราชประสงค์นี้ให้ได้ ทั้งนี้ ในพระราชวังมีโรงละครซึ่งสามารถจัดการแสดงละครเรื่องนี้ได้

ข้าพเจ้ากล่าวว่า เป็นความคิดที่ดี

เอกอัครราชทูตถามว่า จะทำได้อย่างไร

ข้าพเจ้าตอบว่า ในอินเดียมีคณะละครหลายคณะ เช่น 1) คณะสุระภาระตี (หรือสุรภารตี Surabharathi) ที่เมืองโภปาล ในรัฐมัธยประเทศ 2) คณะปุราจยะวาณี

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

(หรือปฺราจยวาณี Prachyavani) ที่เมืองกัลกัตตา และ 3) คณะสันสกฤตรังคะ (Samskrita Ranga) ที่เมืองเจนไน ในรัฐทมิฬนาฑู เราสามารถติดต่อคณะใดคณะหนึ่งให้มาแสดงได้ แต่การนำคณะใหญ่มาแสดงที่ประเทศไทยอาจต้องมีค่าใช้จ่ายสูงมาก

เอกอัครราชทูตกล่าวว่า ไม่ต้องกังวลเรื่องค่าใช้จ่าย เพราะสถานเอกอัครราชทูตจะรับผิดชอบเอง ขอให้ข้าพเจ้าช่วยติดต่อคณะละครก็พอ พร้อมย้ำว่าต้องทำให้ได้ เพราะเป็นเรื่องสำคัญมาก

ข้าพเจ้ากล่าวว่า จะทำตามที่ท่านทูตต้องการให้ได้

มีอยู่วันหนึ่ง ในระหว่างการสอน ข้าพเจ้ากำลังเขียนอยู่บนกระดานดำ กระดานดำเกิดเอียง ข้าพเจ้าคิดอยู่ว่าจะปรับให้ตรงเหมือนเดิม แต่ก่อนที่ข้าพเจ้าจะทำเอง สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้ทรงลุกจากพระเก้าอี้แล้วทรงปรับกระดานดำให้ตั้งตรงเอง

ใน พ.ศ. 2530 รัฐบาลอินเดียได้กราบบังคมทูลเชิญสมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ให้เสด็จฯ เยือนประเทศอินเดีย พระองค์มีพระราชประสงค์ให้ข้าพเจ้าอยู่ในคณะผู้ตามเสด็จด้วย ซึ่งในชั้นต้นได้กลายเป็นประเด็นปัญหาในฝ่ายอินเดียเองว่า จะให้ชาวอินเดียที่ไม่ได้เป็นข้าราชการ แต่เป็นพระอาจารย์ของพระองค์ร่วมอยู่ในคณะผู้ตามเสด็จได้อย่างไร ในเมื่อไม่มีระเบียบอนุญาตไว้ เป็นเรื่องที่แตกต่างกับกรณีของเอกอัครราชทูตและภริยาที่รัฐบาลอินเดียได้ส่งมาเป็นตัวแทนของประเทศอินเดียในประเทศไทย ซึ่งทั้งสองคนนี้ต้องตามเสด็จอยู่แล้ว แต่ต่อมาก็คิดหาทางออกกันได้ว่า ในเมื่อรัฐบาลอินเดียได้กราบบังคมทูลเชิญเสด็จฯ แล้ว การไม่ทำตามพระราชประสงค์นั้นไม่ดี ต้องให้ศาสตราจารย์ ดร. สัตยะ วรัต ศาสตรี อยู่ในคณะผู้ตามเสด็จด้วย และด้วยเหตุผลเช่นนี้ ข้าพเจ้าจึงถูกรวมอยู่ในคณะผู้ตามเสด็จด้วย โดยพระองค์ได้เสด็จฯ เยือนประเทศอินเดียเป็นเวลา 19 วัน และข้าพเจ้าได้ตามเสด็จถวายงานตลอดทั้ง 19 วันนั้น

ในการเสด็จฯ เยือนประเทศอินเดียครั้งนี้ สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้เสด็จฯ เมืองกัลกัตตา (Calcutta,

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

ปัจจุบันชื่อเมืองโกลกาตา - Kolkata - ผู้แปล) เป็นที่แรก ที่นั่น ผู้ว่าการรัฐเบงกอล-ตะวันตก (West Bengal) นายนูรุล ฮะซัน (Noorul Hasan) ได้เฝ้าทูลละอองพระบาทรับเสด็จที่สนามบิน โดยข้าพเจ้าก็เฝ้าฯ รับเสด็จด้วย เมื่อได้ทอดพระเนตรเห็นข้าพเจ้าพระองค์ได้แย้มพระสรวลทักทาย เหมือนทรงรู้สึกโล่งพระราชหฤทัยว่ามีคนของพระองค์ที่จะคอยถวายงานตลอดการเสด็จฯ แล้ว

ที่เมืองกัลกัตตา สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้เสด็จฯ ไปทอดพระเนตรพิพิธภัณฑ์ก่อน เสร็จแล้วจึงเสด็จฯ ไปเยี่ยมชมมหาวิทยาลัยระบินดระ ภาระตี (หรือรพินทรภารตี Rabindra Bharathi University) ซึ่งมีกำหนดการจะถวายพระเกียรติแด่พระองค์ด้วย ในเวลานั้นอธิการบดีของมหาวิทยาลัยเป็นเพื่อนของข้าพเจ้าและเป็นนักวิชาการด้านสันสกฤตที่มีชื่อเสียงชื่อ ระมารัญชัน มุขะร์ชี (หรือรมารัญชัน มุเขอร์ชี Ramaranjan Mukherjee) เขาจัดเก้าอี้ของข้าพเจ้าไว้ข้างพระเก้าอี้ ทำให้ข้าพเจ้ารู้สึกยินดีเป็นอย่างยิ่ง ในตอนค่ำ ผู้ว่าการรัฐเป็นเจ้าภาพถวายพระกระยาหารค่ำ ยกเว้นข้าพเจ้ากับเอกอัครราชทูตอินเดียที่รับประทานอาหารมังสะวิรัติแล้ว นอกนั้นรับประทานอาหารปกติ แต่ข้าพเจ้าไม่รู้สึกว่าอาหารอร่อยเลย แม้จะเป็นอาหารมังสวิรัติก็ตาม เพราะไม่ใช่รสที่ข้าพเจ้าคุ้นเคย ยิ่งกว่านั้น อาหารยังใช้น้ำมันในการปรุงมากเกินไปจนข้าพเจ้าท้องร่วง พอตกดึกอาการก็ยิ่งรุนแรง แต่แพทย์ในคณะผู้ตามเสด็จได้ให้ยาแก่ข้าพเจ้า กินแล้วก็รู้สึกดีขึ้น และในตอนเช้าอาการท้องร่วงก็หายสนิท

อาการป่วยของข้าพเจ้าทำให้สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพ-รัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงกังวลไปด้วย ในตอนเช้าวันรุ่งขึ้นเอกอัครราชทูตไทยบอกข้าพเจ้าว่า พระบาทสมเด็จพระมหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราชบรมนาถบพิตร ได้ทรงทราบข่าวการเจ็บป่วยของข้าพเจ้าด้วย เพราะเมื่อคืนพระองค์ได้ทรงมีรับสั่งทางโทรศัพท์เกี่ยวกับการเสด็จฯ ครั้งนี้กับสมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ซึ่งได้กราบบังคมทูลไปว่าทุกอย่างดำเนินไปด้วยดี ยกเว้นแต่ศาสตราจารย์ ดร. สัตยะ วรัต ศาสตรี ไม่สบายเท่านั้น

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

จากเมืองกัลกัตตา สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จฯ ไปเมืองปัฏนา (Patna) ซึ่งเป็นเมืองหลวงของรัฐพิหาร (Bihar State) โดยรัฐบาลอินเดียได้จัดให้คณะทั้งหมดเข้าพักที่โรงแรมอโศก (Ashok Hotel) เพื่อว่าในเช้าวันรุ่งขึ้นจะได้เดินทางไปที่พุทธคยาได้สะดวก ที่โรงแรมนี้คณะผู้ตามเสด็จทั้งหมดต้องขึ้นลงทางลิฟต์ก่อน แล้วจึงให้พระองค์เสด็จฯ ลงมาเป็นพระองค์สุดท้ายเพียงลำพัง ห้ามไม่ให้ใครตามเสด็จในลิฟต์ นี้เป็นคำสั่งของเจ้าหน้าที่รักษาความปลอดภัยประจำพระองค์ และมีเหตุการณ์ที่น่าประทับใจเกิดขึ้น คือ ในช่วงเวลาที่พวกเรากำลังรวมตัวรอกันอยู่ที่ห้องโถงของโรงแรมเพื่อรอพระองค์เสด็จฯ ลงมานั้น ข้าพเจ้าบังเอิญเห็นนายไมเคิล ฮานฮ์ (Michael Hahn) เพื่อนชาวเยอรมันของข้าพเจ้า การพบกันโดยไม่คาดคิดนี้ทำให้ข้าพเจ้าดีใจและเป็นสุขมาก ข้าพเจ้าถามเขาว่าทำไมมาที่โรงแรมกับภรรยา เขาบอกว่ามารับประทานอาหารเย็น พร้อมกล่าวเสริมว่าเขากับภรรยามาอินเดียได้สองสามวันแล้วเพื่อศึกษาเรื่องเจดีย์แบบพุทธในประเทศอินเดีย เมื่อเขาถามข้าพเจ้า ว่ามาที่โรงแรมทำไม ข้าพเจ้าก็บอกว่ากำลังตามเสด็จสมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ซึ่งกำลังเสด็จฯ เยือนประเทศอินเดียตามคำกราบบังคมทูลเชิญของรัฐบาลอินเดียอยู่ พระองค์จะเสด็จฯ ไปที่ต่าง ๆ และในฐานะที่ข้าพเจ้าเป็นพระอาจารย์ของพระองค์ ข้าพเจ้าจึงได้รับคำสั่งให้ตามเสด็จถวายงานตลอดกำหนดการเสด็จฯ ด้วย จากนั้นเขาถามข้าพเจ้าว่า ถ้าเขาจะเข้าเฝ้าฯ พระองค์ได้ไหม ข้าพเจ้าตอบว่าไม่ได้ เพราะเจ้าหน้าที่รักษาความปลอดภัยจะไม่อนุญาตอย่างเด็ดขาด เขาจึงพูดว่าสมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงเป็นชาวพุทธ เขาเองก็ได้ทำงานเกี่ยวกับพระพุทธศาสนามามาก เขาอยากเข้าเฝ้าฯ มากจริง ๆ เมื่อได้เห็นความกระตือรือร้นของเขาและคำนึงถึงมิตรภาพของเราทั้งสองแล้ว ข้าพเจ้าจึงพูดว่า เอาอย่างนี้ดีไหม คือ เมื่อพระองค์เสด็จฯ ออกมาจากลิฟต์ จะมีเจ้าหน้าที่รักษาความปลอดภัยห้อมล้อมพระองค์ ข้าพเจ้าจะรีบเดินไปหาพระองค์โดยพาเขากับภรรยาไปด้วย เพราะความที่ข้าพเจ้าเป็นพระอาจารย์ของพระองค์คงจะไม่มีใครห้ามข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจะได้กราบ-

CC-BY. Prof. Saw Vee Hsieh Collection. Digitized by SS Foundation USA

บังคมทูลแนะนำเขาพร้อมภรรยา จากนั้นก็ให้เขากราบบังคมทูลกับพระองค์ได้อย่างอิสระ แผนการของข้าพเจ้าประสบความสำเร็จ และนายไมเคิล ฮานย์ ได้เข้าเฝ้าฯ และกราบบังคมทูลได้ช่วงเวลาหนึ่ง ทำให้เขามีความสุขมาก หลังจากที่ได้เข้าเฝ้าฯ ด้วยความกตัญญูและเคารพแล้ว นายไม่เคิล ฮานย์ ก็เข้าไปในห้องอาหารของโรงแรม ส่วนคณะก็ได้ออกเดินทางไปยังราชภะวัน (Raj Bhawan) ซึ่งเป็นทำเนียบของผู้ว่าการรัฐพิหาร ผู้จะเป็นเจ้าภาพถวายพระกระยาหารค่ำ

จากเมืองปัฏนา คณะได้เดินทางต่อไปที่โบราณสถานซากมหาวิทยาลัยนาลันทา (หรือนาลันดา Nalanda) ซึ่งตั้งอยู่ที่อำเภอนาลันทา ในรัฐพิหารเช่นกัน แต่เนื่องจากไม่มีสนามบินที่นาลันทา คณะจึงต้องเดินทางโดยรถยนต์ ตามหลักพิธีการทูตนั้นเอกอัครราชทูตอินเดียประจำประเทศไทยต้องโดยเสด็จในรถยนต์พระที่นั่ง แต่เนื่องจากเอกอัครราชทูตเป็นคนสูบบุหรี่จัดแบบมวนต่อมวนและไม่สามารถจะสูบบุหรี่ในรถพระที่นั่งได้ ข้าพเจ้าจึงถูกขอร้องให้นั่งในรถยนต์พระที่นั่งไปกับพระองค์แทน มีอะไรอีกเล่าที่จะทำให้ข้าพเจ้าภูมิใจมากเท่านี้ ในระหว่างทางข้าพเจ้าเห็นกลุ่มคนรวมตัวกันในที่ต่าง ๆ เพื่อรอชมพระบารมี พวกเขาเรียกพระองค์ว่ามหารานี (Maharani) เพราะเข้าใจผิดว่าพระองค์ทรงเป็นพระราชินีของประเทศไทย เมื่อข้าพเจ้ากราบบังคมทูลว่าพวกเขามารอชมพระบารมี ก็ทรงรู้สึกพอพระราชหฤทัยมาก และเมื่อทรงเห็นกลุ่มผู้หญิงแปะมูลวัวที่ฝาบ้าน ก็ตรัสถามข้าพเจ้าว่าพวกเขากำลังทำอะไร ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลว่าพวกเขากำลังทำเชื้อเพลิงโดยนำมูลวัวไปผสมกับแกลบ ใช้มือขยำให้เข้ากันแล้วทำให้เป็นแผ่น นำไปแปะที่ฝาบ้านเพื่อตากแดดตากลมให้แห้ง แล้วจะนำมูลวัวผสมที่แห้งแล้วนี้ไปใช้เป็นเชื้อเพลิง พระองค์แย้มพระสรวลออกมาแล้วตรัสว่าแม้แต่มูลโคก็สามารถใช้เป็นเชื้อเพลิงได้นะ! หลังจากเดินทางกันมานานพอสมควร คณะก็ถึงโบราณสถานซากมหาวิทยาลัยนาลันทา และหลังจากได้เดินชมซากมหาวิทยาลัยนาลันทาและรับประทานอาหารกลางวันแล้ว คณะก็ออกเดินทางต่อไปยังซากเมืองราชคฤห์เพื่อเยี่ยมชมยอดเขาคิชฌกูฏ (Gridhakuta Hill, ภาษาฮินดีพื้นเมืองเรียกว่า คฤดธะกูฏ อ่านว่า คริด ทะ กูด – ผู้แปล) ที่พระพุทธเจ้าเคยประทับอยู่และทำ

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

ความเพียร กล่าวกันว่าพระพุทธองค์เสด็จขึ้นลงยอดเขาคิชฌกูฏทุกวัน เมื่อคณะเดินทางถึงเชิงเขาคิชฌกูฏนั้นเป็นเวลา 14.00 น. ในเดือนมีนาคมซึ่งอากาศร้อนมาก เมื่อคิดว่าคงเป็นการยากที่จะทรงพระดำเนินจากเชิงเขาขึ้นไปยังยอดเขาในสภาพอากาศร้อนที่แผดเผาเช่นนั้น เอกอัครราชทูตจึงได้กราบบังคมทูลถามพระองค์ในเชิงขอพระราชดำริว่าอากาศร้อนมากเหลือเกิน... แต่ยังไม่ทันจะกราบบังคมทูลจบ ดูเหมือนพระองค์จะทรงทราบความคิดของเอกอัครราชทูตดี จึงตรัสว่าเราเป็นชาวพุทธ เราจะเดินตามรอยบาทของพระศาสดา เอกอัครราชทูตก็เข้าใจพระราชประสงค์อย่างชัดเจนทันทีว่า ในเมื่อพระพุทธเจ้าที่พวกเราเคารพสักการะสามารถเสด็จขึ้นไปที่ยอดเขาได้ พวกเราผู้เป็นสาวกก็ต้องทำอย่างเดียวกันได้เช่นกัน จากนั้นทุกคนก็เริ่มเดินจากบริเวณเชิงเขามุ่งขึ้นไปยังยอดเขาคิชฌกูฏ แม้เมื่อเหงื่อออก เราก็ไม่หยุดเดิน ยังคงเดินไปเรื่อย ๆ แต่ก็แวะพักกลางทางบ้างเป็นระยะ ๆ เพื่อให้หายใจได้สะดวก แม้ว่าลมร้อนจะพัดใส่พวกเรา แต่พวกเราก็ไม่ย่อท้อยังคงมุ่งมั่นเดินขึ้นเขาไปเรื่อย ๆ จนในที่สุดก็ถึงยอดเขาคิชฌกูฏด้วยความปลาบปลื้มปีติ ณ ที่นั้นเป็นที่ที่พระคันธกุฎี (กุฏิที่พระพุทธเจ้าประทับ) เคยตั้งอยู่ และมีพระพุทธรูปเล็ก ๆ ที่ฝีมือสร้างไม่ประณีตนักประดิษฐานอยู่หนึ่งองค์ หลังจากได้พักสักการะพระคันธกุฎีบนยอดเขาคิชฌกูฏเป็นเวลาพอสมควรแล้ว คณะก็เดินกลับลงมาที่เชิงเขา และได้พนมมือถวายความเคารพต่อพระคันธกุฎีบนยอดเขาคิชฌกูฏอีกครั้งก่อนจะเดินทางต่อไป

พุทธคยา (Buddha Gaya ซึ่งในภาษาฮินดีพื้นเมืองเรียกว่าโบธคะยา = Bodh Gaya – ผู้แปล) เป็นสถานที่สำคัญต่อไปที่คณะมีกำหนดจะไปเยือน คณะไปถึงที่นั่นตอนเย็น เมื่อคณะทั้งหมดนั่งอยู่ใต้ต้นโพธิ์ที่ตรัสรู้ (ชาวพุทธเรียกว่าต้นโพธิ์ ซึ่งในภาษาฮินดีพื้นเมืองเรียกว่าต้นปีปัล, Pipal หรือ Pipala – ผู้แปล) พวกเรานั่งหลับตาและน้อมถวายสักการะแด่พระพุทธเจ้า สายลมยามเย็นที่พัดผ่านมาได้ช่วยคลายความร้อนในฤดูร้อนได้มากทีเดียว ใบโพธิ์จำนวนใบสองใบได้หล่นลงมาที่พื้นดินซึ่งคนในคณะโดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้หญิงจะรีบเก็บไว้ และด้วยความเคารพอย่างยิ่งก็ใส่ไว้ในกระเป๋าหรือในสมุดบันทึกประจำวันหรือในหนังสือ เพราะถือว่าเป็นใบไม้โพธิ์ที่ศักดิ์สิทธิ์

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

อย่างยิ่ง เนื่องจากพระพุทธเจ้าได้ประทับเข้าฌานใต้ต้นโพธิ์นี้จนบรรลุพระอนุตตร-สัมมาสัมโพธิญาณ ดังนั้น ใบโพธิ์ที่ตกลงมาแล้วเก็บได้นี้จึงเป็นเสมือนใบโพธิ์ประทานโดยตรงจากพระพุทธเจ้า ข้าพเจ้าเข้าใจได้อย่างดีถึงความรู้สึกเคารพสักการะของคนไทยต่อพระพุทธเจ้า

ต่อจากพุทธคยา คณะได้เดินทางไปยังเมืองสารนาถ (Sarnath) และเมืองพาราณสี (หรือวาราณสี Varanasi) ในรัฐอุตตรประเทศ (Uttar Pradesh) ตามลำดับ จากนั้นก็เดินทางไปเยี่ยมชมกลุ่มวัดฮินดูชื่อขะชุราโห (หรือขชุราโห Khajuraho) ในรัฐมัธยประเทศ (Madhya Pradesh) ซึ่งมีชื่อเสียงมากว่ามีความงดงามทางด้านสถาปัตยกรรมฮินดู ที่ขะชุราโหนี้รัฐมนตรีของรัฐบาลท้องถิ่นรัฐมัธยประเทศมาร่วมรับเสด็จและถวายงานด้วย ชื่อเขาลงท้ายด้วยคำว่า "ศาสตรี" เหมือนข้าพเจ้า โดยที่เขาเป็นผู้ดงแก่เรียนด้านภาษาสันสกฤตด้วย เราทั้งสองจึงรู้สึกสนิทสนมกันอย่างรวดเร็ว มีอยู่ตอนหนึ่งในขณะที่กำลังทอดพระเนตรโบสถ์ฮินดูหลังหนึ่งซึ่งข้าพเจ้ากับรัฐมนตรีกำลังยืนอยู่คู่กัน ก็ตรัสเชิงตลกออกมาว่า "ศาสตรีทั้งสองท่าน" ซึ่งทำให้ข้าพเจ้ารู้สึกขำมาก

ต่อจากขะชุราโห คณะก็เดินทางไปยังกรุงนิวเดลี (New Delhi) ซึ่งมหาวิทยาลัยเดลี (University of Delhi) มีกำหนดจะทูลเกล้าฯ ถวายปริญญากิตติมศักดิ์ด้านวรรณคดีที่สูงกว่าปริญญาเอก (Honorary D.Litt.) แด่สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จ-พระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี และโดยที่บ้านของข้าพเจ้าอยู่ใกล้กับมหาวิทยาลัยเดลี ข้าพเจ้าจึงได้กราบบังคมทูลเชิญเสด็จฯ แวะที่บ้านของข้าพเจ้าในระหว่างทางไปมหาวิทยาลัยเดลีด้วย เพราะมีหนังสือมากมายซึ่งพระองค์อาจจะมีพระ-ราชประสงค์จะทอดพระเนตรก็ได้ ข้าพเจ้ายังได้กราบบังคมทูลด้วยว่าอาจมีพระราช-ปฏิสันถารกับบิดาของข้าพเจ้า คือปัณฑิตจารุเดวะ ศาสตรี (หรือบัณฑิตจารุเทพ ศาสตรี Pandit Charu Deva Shastri) ที่รู้จักกันดีทั่วโลกว่าเป็นปาณินี (Panini) ยุคปัจจุบัน (ปาณินีเป็นชื่อนักไวยากรณ์ภาษาสันสกฤตในอินเดียยุคโบราณ) ผู้อุทิศทั้งชีวิตของท่านเพื่อศึกษาค้นคว้าไวยากรณ์ภาษาสันสกฤต พระองค์ทรงรับคำกราบบังคมทูลเชิญด้วยพระเมตตาอย่างยิ่ง

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

แต่เนื่องจากการเสด็จฯ แวะเยี่ยมบ้านของข้าพเจ้าไม่ได้อยู่ในกำหนดการเสด็จฯ เดิม ฝ่ายอินเดียจึงไม่ได้เตรียมการรับเสด็จส่วนนี้ไว้ เมื่อปรากฏข่าวด่วนขึ้นมาว่าพระองค์จะเสด็จฯ ไปที่บ้านของข้าพเจ้า ตำรวจจำนวนมากจึงมาปฏิบัติหน้าที่เกี่ยวกับการรักษาความปลอดภัยในบริเวณรูปนครซึ่งบ้านของข้าพเจ้าตั้งอยู่ พวกเจ้าหน้าที่อินเดียต่างประหลาดใจว่าใครคือสัตยะ วรัต ศาสตรี ซึ่งพระองค์กำลังจะเสด็จฯ มาที่บ้าน เขาไม่ใช่นักการเมืองหรือข้าราชการระดับสูง ผู้คนในท้องถิ่นบริเวณบ้านของข้าพเจ้าก็อยากรู้เหมือนกันว่าทำไมพระองค์ที่พวกเขาเรียกว่ามหารานีจะเสด็จฯ เยี่ยมบ้านของข้าพเจ้าด้วย นายตำรวจระดับสูงในเครื่องแบบที่ประดับหลายเหรียญตรามาพบข้าพเจ้าและถามว่าความสัมพันธ์ของข้าพเจ้ากับพระองค์เป็นเช่นไร ข้าพเจ้าพูดด้วยรอยยิ้มว่ามันเป็นความสัมพันธ์ที่คนอย่างเขาอาจไม่เข้าใจ เมื่อเขายืนกรานอยากรู้ ข้าพเจ้าก็บอกเขาว่ามันอาจเกินกว่าที่จะเข้าใจได้ตามปกติ เขาดูท่าทางครุ่นคิดแล้วขอให้ข้าพเจ้าอธิบาย ข้าพเจ้าจึงบอกเขาว่าพระองค์ทรงเป็นนักศึกษาของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าเป็นพระ-อาจารย์ด้านภาษาสันสกฤตของพระองค์ที่กรุงเทพ มันเป็นความสัมพันธ์ระหว่างอาจารย์กับลูกศิษย์ และความสัมพันธ์นี้แหละที่นำพาพระองค์ให้เสด็จฯ มาที่บ้านของข้าพเจ้า คำพูดของข้าพเจ้าได้กระตุกต่อมความรู้สึก เขา (คำสันสกฤตว่า สาตตฺวิกะ ภาวะ) เขากล่าวขึ้นทันทีว่าคุณจะบอกว่าผมไม่เข้าใจความสัมพันธ์เช่นนี้ได้อย่างไร ในเมื่อพวกเราชาวอินเดียก็ได้ศึกษากับครูอาจารย์และให้ความสำคัญอย่างยิ่งกับครูอาจารย์เช่นเดียวกัน

สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรม-ราชกุมารี เสด็จฯ มาที่บ้านของข้าพเจ้า เอกอัครราชทูตอินเดียตามเสด็จด้วย ข้าพเจ้านำเสด็จทอดพระเนตรห้องสมุดส่วนตัวในบ้าน หนังสือถูกจัดเก็บตามหัวข้อเรื่อง เช่น หนังสือเกี่ยวกับยุคพระเวทและยุคปุราณะ โดยหนังสือเกี่ยวกับไวยากรณ์มีมากจนไม่สามารถเก็บในตู้เดียวได้หมด ต้องใส่ในตู้ที่สองด้วย และในขณะที่นำทอดพระเนตรอยู่ที่ตู้ที่สองนี้ ข้าพเจ้าก็กราบบังคมทูลว่าตู้ที่สองก็ยังคงเก็บหนังสือไวยากรณ์สันสกฤตต่อพระองค์แย้มพระสรวลออกมา และเอกอัครราชทูตอินเดียก็พลอยหัวเราะไปด้วย

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

เวลาผ่านไปเร็วมาก ทรงใช้เวลามากกว่าครึ่งชั่วโมงที่บ้านของข้าพเจ้า ซึ่งรวมถึงการมีพระราชปฏิสันถารสั้น ๆ กับบิดาของข้าพเจ้าด้วย แล้วจึงเสด็จฯ ออกจากบ้านไปยังมหาวิทยาลัยเดลีเพื่อทรงรับการทูลเกล้าฯ ถวายปริญญากิตติมศักดิ์ด้านวรรณคดี

ในช่วงค่ำ รองประธานาธิบดีอินเดียได้เป็นเจ้าภาพถวายพระกระยาหารค่ำที่บ้านไฮเดอราบาด (Hyderabad House) เพื่อถวายพระเกียรติแด่พระองค์ (บ้านไฮเดอราบาดเป็นสถานที่สำหรับเลี้ยงอาหารแบบให้เกียรติอย่างยิ่งแก่แขกบ้านแขกเมืองระดับสูงของอินเดีย – ผู้แปล) เราทุกคนได้รับเชิญไปร่วมรับประทานอาหารด้วย

ในวันรุ่งขึ้น คณะออกเดินทางไปเมืองศรีนคร (Srinagar) ซึ่งเป็นเมืองหลวงของรัฐชัมมูและกัศมีร์ (หรือชัมมูและแคชเมียร์ Jammu and Kashmir) แต่ในระหว่างทางที่คณะกำลังนั่งรถไปสนามบินเดลีเพื่อขึ้นเครื่องบินไปเมืองศรีนครนั้น คณะมองเห็นป้ายรับเสด็จที่บริเวณสนามบินเดลีมีพระฉายาลักษณ์ขนาดใหญ่ของสมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีอยู่ เมื่อได้เห็นพระรูปดังกล่าว บางคนในคณะก็ร้องออกมาดัง ๆ ว่า "รูป รูป" เพื่อให้พระองค์ทอดพระเนตรพระรูปดังกล่าว คำว่า "ภาพถ่าย (โฟโต้)" ในภาษาอังกฤษนั้นเรียกว่า "รูป" ในภาษาไทย ข้าพเจ้าไม่คิดว่ามีคำอื่นที่เหมาะสมกว่าคำว่ารูปอีกแล้วสำหรับรูปภาพ เราคนอินเดียใช้คำว่าภาพถ่ายกับรูป โดยเราได้ยืมคำว่าภาพถ่าย (photo) มาจากภาษาอังกฤษ แม้ว่าเรามีคำเดิมคือรูปที่เป็นภาษาสันสกฤตอยู่แล้ว และคำว่ารูปยังใช้อยู่ในภาษาไทย แต่เราคนอินเดียกลับไม่ได้ใช้คำว่ารูปนี้แล้วในปัจจุบัน ในกรณีนี้คนไทยอนุรักษ์ภาษาสันสกฤตได้ดีกว่าเราคนอินเดียเสียอีก ทั้ง ๆ ที่อินเดียเราเป็นเจ้าของคำว่ารูปนี้โดยสิทธิ์ ดังคำสันสกฤตที่ว่า รูปัม รูปัม ปฺระติรูโป บะภูวะ

ที่เมืองศรีนคร คณะทั้งหมดเข้าพักที่โรงแรมที่มีสภาพแวดล้อมสวยงามมาก ด้านหน้าโรงแรมเป็นทะเลสาบดัล (หรือฑัล Dal Lake) ที่มีเสน่ห์ด้วยน้ำทะเลสีฟ้า แต่เพราะอะไรก็ไม่รู้ ในคืนนั้น ช่วงเวลาประมาณ 02.00 น. หรือไม่ก็ 03.00 น. ข้าพเจ้านอนไม่หลับ จึงลุกขึ้นจากเตียงแล้วเริ่มเขียนอะไรบางอย่าง โดยได้แง้มประตูไว้เพื่อรับ

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, Chennai. Digitized by Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

อากาศบริสุทธิ์ แสงไฟออกไปนอกห้องนอน ในเวลาเดียวกันนั้นเอง สมเด็จพระ-กนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ก็ทรงบรรทมไม่หลับ ได้เสด็จฯ ออกมาจากห้อง พระองค์ทอดพระเนตรเห็นแสงไฟออกมาจากห้องของข้าพเจ้า ด้วยความสนพระราชหฤทัยใคร่รู้ว่าใครทำอะไรอยู่ในเวลานั้น พระองค์ตรัสถามข้าพเจ้าว่าทำอะไรอยู่ ข้าพเจ้าจึงกราบบังคมทูลว่ากำลังเขียนอะไรบางอย่างอยู่ พระองค์ตรัสถามต่อว่ากำลังเขียนอะไร ข้าพเจ้ากราบทูลว่ากำลังเขียนโศลก พระองค์ตรัสด้วยความประหลาดพระทัยว่าในเวลานี้นะหรือ ข้าพเจ้าจึงกราบบังคมทูลว่า เมื่อไร-ก็ตามที่นอนไม่หลับ แม้จะพยายามหลับแล้วก็ตาม ข้าพเจ้าก็จะลุกขึ้นมาเขียนอะไร-บางอย่าง และครั้งนี้ก็กำลังเขียนโศลกเกี่ยวกับความงามของทะเลสาบดัล ข้าพเจ้าเองลืมเรื่องนี้ไปแล้ว แต่พระองค์ทรงจำเรื่องนี้ได้และทรงนำมาเล่าในที่ประชุมสันสกฤตที่กรุงเทพฯ พระองค์ถึงกับตรัสต่อที่ประชุมว่า นี่แหละศาสตราจารย์ของพวกเรา ผู้เขียนโศลกในตอนกลางคืน!

คณะผู้ตามเสด็จฯ ทั้งหมดต่างมีความสุขกับการเยี่ยมชมสถานที่ที่งดงามในเมืองศรีนคร เช่น สวนศาลีมาร์ (Shalimar Garden) น้ำพุหลวงศาฮี (Shahi Chashma) เป็นต้น แต่ข้าพเจ้าต้องพักอยู่ในห้องของโรงแรมเพราะมีงานสำคัญที่ต้องทำ

จากเมืองศรีนคร คณะเดินทางโดยเครื่องบินไปยังเมืองออรังคาบาด (Aurangabad) ในรัฐมหาราษฏระ (Maharashtra State) เพื่อเดินทางโดยรถยนต์ต่อไปยังกลุ่มถ้ำอะชันตา (หรืออชันต้า Ajanta Caves) (ซึ่งอยู่ห่าง 100 ก.ม. เศษจากเมืองออรังคาบาด – ผู้แปล) และโดยที่รัฐบาลอินเดียต้องการให้สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จ-พระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้ทอดพระเนตรความเจริญสมัยใหม่ของอินเดียด้วย จึงได้จัดกำหนดการให้เสด็จฯ ไปทอดพระเนตรโรงงานผลิตเครื่องบินที่บริษัทฮินดูสถานแอโรนอติกส์ จำกัด ที่เมืองบังคะลอร์ (Bangalore) เมืองหลวงของรัฐ-กรณาฏกะ (Karnataka State) ในภาคใต้ของอินเดียด้วย โดยตามกำหนดการนั้น พระองค์จะเสด็จฯ ไปทอดพระเนตรกลุ่มถ้ำอะชันตา ก่อน แล้วจึงจะเสด็จฯ โดยเครื่องบินต่อไปยังเมืองบังคะลอร์ และเพื่อให้เป็นไปตามกำหนดการนี้ ในลำดับแรกคณะจึงได้เดินทาง

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

โดยเครื่องบินจากเมืองศรีนครไปเมืองออรังคาบาด แล้วเดินทางโดยรถยนต์ต่อไปยังกลุ่มถ้ำอะชันตาดังกล่าว ทั้งนี้ ในระหว่างที่กำลังเสด็จฯ เยี่ยมชมกลุ่มถ้ำอะชันตาอยู่นั้น คณะได้พบกับคณะของเจ้าชายแห่งญี่ปุ่นโดยบังเอิญ และเมื่อสมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงทราบว่าเจ้าชายมีพระราชประสงค์จะเข้าเฝ้า ก็ทรงเห็นชอบ ทั้งสองพระองค์จึงได้มีพระราชปฏิสันถารต่อกันพอสมควรแก่เวลา อนึ่ง กลุ่มถ้ำอะชันตานี้ไม่เฉพาะแต่คนอินเดียเราเท่านั้น แม้แต่ชาวต่างประเทศก็นิยมมาเยี่ยมชม เพราะถ้ำต่าง ๆ ถูกเจาะสร้างอย่างน่าทึ่ง ตลอดถึงมีภาพเขียนตามฝาผนังถ้ำที่สวยงามยิ่ง และเพื่ออธิบายฉากต่าง ๆ ในภาพเขียนเหล่านี้แด่พระองค์และคณะผู้เสด็จ รัฐบาลอินเดียจึงได้มอบหมายให้นักโบราณคดีคนหนึ่งเป็นผู้บรรยาย เขาอธิบายตามความรู้ที่เขามี เช่น ครั้งหนึ่งเขาชี้นิ้วไปที่ภาพหนึ่งแล้วอธิบายว่าภาพนี้แสดงว่าปีศาจกำลังบินอยู่บนท้องฟ้าผ่านภูเขาลูกหนึ่ง

ทั้งนี้ ในช่วงที่อยู่บนเครื่องบินเพื่อเดินทางไปยังเมืองบังคะลอร์ที่อยู่ไกลจากเมืองออรังกาบาด (800 กิโลเมตรเศษ และใช้เวลาเดินทางประมาณสองชั่วโมงเศษ-ผู้แปล) นั้น ข้าพเจ้านั่งถัดจากสมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี จนสามารถกราบบังคมทูลกับพระองค์ได้ และในช่วงหนึ่งข้าพเจ้าได้กราบบังคมทูลถามพระองค์ว่ายังทรงจำสิ่งที่นักโบราณคดีได้อธิบายเกี่ยวกับฉากในภาพที่อะชันตาได้หรือไม่ ที่ว่าปีศาจบางตนกำลังบินข้ามภูเขา โดยข้าพเจ้ากราบบังคมทูลว่าเป็นคำอธิบายที่ไม่สมบูรณ์และไม่ถูกต้อง เรื่องเล่าของเหตุการณ์นี้ที่เกิดขึ้นจริง คือ กาลครั้งหนึ่ง ทศกัณฐ์ (Ravana) ต้องการจะเดินทางไปที่ไหนสักแห่ง ไม่มีทางอื่นเลยนอกจากต้องไปทางอากาศ แต่ในช่วงการเดินทางนั้น เขาต้องบินข้ามเขาไกลาศ (หรือไกลาส Kailasa) ซึ่งเขาก็เตรียมพร้อมที่จะบินข้ามอยู่แล้ว แต่โคนันดิ (หรือนันทิ Nandi) ที่เป็นพาหนะของพระศิวะ (Lord Siva หรือ Shiva) ได้ห้ามเขาไว้ เนื่องจากพระศิวะและพระชายาประทับอยู่ที่เขาไกลาศ ทศกัณฐ์ไม่ยอมฟัง พยายามจะบินข้ามอีกเป็นครั้งที่สอง แต่โคนันดิก็ขัดขวางไว้อีกด้วยเหตุผลเดิม ทศกัณฐ์พยายามอีกเป็นครั้งที่สาม แต่ก็ถูกขัดขวางโดยโคนันดิอีก สำหรับครั้งที่สี่นี้ทศกัณฐ์ได้ยอกกับ โคนันดิด้วยความโกรธ

CC-0. Prof. Saiyid Atif Azhar Collection. Digitized by eGangotri 53 Hyderabad, India.

เกรี้ยวว่า ในความพยายามครั้งก่อน ๆ ทั้งหมดนั้นเขาพูดถึงการบินข้ามเขาไกลาศ แต่ครั้งนี้เขาจะไม่บินข้ามเขาไกลาศละ แต่จะยกเขาไกลาศขึ้นแทน เขากางแขนทั้ง 20 แขนออก พยายามยกเขาไกลาศขึ้น เขาไกลาศเริ่มสั่นสะเทือน ปาร์วะตี (หรือปารวตี Parvati) ผู้เป็นพระชายาของพระศิวะทูลถามพระศิวะด้วยข้องพระทัยว่าเกิดอะไรขึ้น พระศิวะตรัสว่ามันเป็นความคึกคะนองของคนเกเร แต่ไม่ต้องกังวลหรอก แล้วพระองค์ก็ทรงใช้พระบาทางคุฐ (นิ้วโป้งพระบาท) ขนาดมหึมากดเขาไกลาศไว้ เขาก็ไม่สั่นสะเทือนอีกต่อไป ในช่วงที่พระศิวะกำลังใช้พระบาทางคุฐกดเขาไกลาศอยู่นั่นเอง แขนของทศกัณฐ์ก็บังเอิญถูกกดทับอยู่ในเขาไกลาศด้วย แม้ทศกัณฐ์จะพยายามดึงแขนออกอย่างไรก็ไม่สำเร็จ ทศกัณฐ์เริ่มร้องไห้ ถึงตอนนี้สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้ากรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ตรัสแทรกขึ้นว่า "ท่านอาจารย์ทศกัณฐ์มีสิบปาก เมื่อเขาร้องไห้ทั้งสิบปากพร้อมกัน คงเสียงดังมากนะ" แล้วพระองค์ก็ทรงพระสรวลออกมา ข้าพเจ้าก็พลอยหัวเราะไปด้วย แล้วข้าพเจ้าก็เล่าเรื่องถวายต่อว่าเมื่อไม่รู้จะทำอย่างไรที่จะเอามือออกจากเขาไกลาศได้แล้ว ทศกัณฐ์จึงคิดจะสดุดีพระศิวะเพื่อหวังให้พระองค์ทรงอนุเคราะห์ เหตุการณ์นี้รู้จักกันดีในชื่อของบททศกัณฐ์สดุดีพระศิวะ บทสดุดีนี้ทำให้พระศิวะทรงพอพระทัย แล้วอนุเคราะห์ด้วยการทรงยกพระบาทางกุฐขึ้น เขาไกลาศได้สั่นสะเทือนอีกครั้ง ทศกัณฐ์รีบชักแขนออกแล้วก็ไปตามทางของตน สำหรับความสมบูรณ์ของการแสดงออกด้วยสัมผัสสระเสียงสั้นและเสียงยาวสลับกัน ลักษณะพิเศษของฉันทลักษณ์ที่มีชื่อว่าปัญจะจามะระ (หรือปัญจจามร Pancacamara) ซึ่งใช้ประพันธ์บทสดุดีโดยทศกัณฐ์นี้ ประกอบไปด้วยท่วงทำนองที่สัมผัสอักษรไพเราะจนยากที่จะหาความสมบูรณ์เช่นนี้ได้จากโศลกอื่น ๆ ในวรรณคดีสันสกฤต โดยที่ข้าพเจ้าจำบางตอนของบทสดุดีนี้ได้ จึงได้กราบบังคมทูลถามว่าจะพระราชทานพระราชานุญาตให้ข้าพเจ้าร่ายบทสดุดีนี้ถวายหรือไม่ ทรงพยักพระพักตร์อย่างกระตือรือร้น ข้าพเจ้าจึงร่ายบทสดุดีแบบจังหวะดนตรี และโดยที่พระองค์ท่านทรงเป็นนักดนตรีและนักประพันธ์เพลงด้วย จึงทรงพอพระราชหฤทัยอย่างยิ่ง บทสดุดีที่เป็นภาษาสันสกฤตที่ข้าพเจ้าร่ายถวายมีดังนี้

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

ชะฏากะตาหะสัมกระมะกระมันนิลิมปะนิรณะรี-
วิโลละวีจิวัลละรีวิราชะมานะมูรธะนิ
ธะคัดธะคัดธะคัชชบะลัลลาฏะปัฏฏะปาวะเก
กิโศระจันดระเศขะเร ระติหิ ประติกษณัม มะมะ.
ประกุลละนีละปังกะชะประปัญจะกาลิมัจฉฏา
วิฑัมบิกัณฏะกัณธรารุจิประวันธะกันธะรัม
สมรัจฉิดัง ปุรัจฉิดัง ภวิจฉิดัง มะขัจฉิดัง
คะชัจฉิดานธกัจฉิดัง ตะมันธกัจฉิดัง ภะเช.
อะขะรวะสะวะรุมังคะลากะละกะดัมบะมัชฉรี
ระสะประวาหะมาธุรีวิชฤมะภณามะธุวฤตัม
สมารานตะกัง ปุรานตะกัง ภะวานตะกัง มะขานตะกัง
คะชานธะกานธะกานตะกัง ตะมันตะกานตะกัง ภะเช.

เมื่อได้ทรงฟังบทที่พระศิวะได้รับการสดุดีดังกล่าวข้างต้น พระองค์จึงตรัสว่า "ท่านอาจารย์ ท่านหมายความว่าทศกัณฐ์นับถือศรัทธาพระศิวะหรือ ถ้าเป็นเช่นนั้น แล้วทำไมเขาจึงพยายามบินข้ามภูเขาไกลาศที่พระศิวะประทับอยู่ด้วยเล่า" แต่ก่อนที่ข้าพเจ้าจะกราบบังคมทูลถวายคำตอบใด ๆ พระองค์ก็ตรัสขึ้นเองว่า "อ้อ ทศกัณฐ์เป็นปีศาจ จึงไม่รู้จักมารยาท"

เวลาตอนบินจากเมืองออรังคาบาดไปเมืองบังคะลอร์ก็หมดไปกับการสนทนาเช่นนี้ แล้วคณะก็ไปถึงเมืองบังคะลอร์ โดยคนไทยทุกคนได้เข้าเยี่ยมชมการผลิตเครื่องบินของอินเดียที่โรงงานของบริษัทฮินดูสตานแอโรนอติกส์ จำกัด แต่ข้าพเจ้าผู้เป็นคนอินเดียไม่ได้รับอนุญาตให้เข้าชม เพราะระเบียบห้ามคนอินเดียทั่วไปไม่ให้เข้าชม จากเมืองบังคะลอร์คณะเดินทางต่อไปยังเมืองไมสูร์ (Mysore) ซึ่งตั้งอยู่ในรัฐกรณาฏกะเช่นกัน และได้เยี่ยมชมสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์หลายแห่ง ในประเทศอินเดียเรามีสถานที่ที่น่าเที่ยวชมมากมาย เวลา 19 วันนั้นผ่านไปอย่างรวดเร็วราวกับเพียง 19 นาที กำหนดการเสด็จฯ เยือนประเทศอินเดียของสมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี กำลังจะสิ้นสุดลงอย่างรวดเร็ว ครั้งหนึ่ง ข้าพเจ้าได้กราบบังคมทูลว่า พระองค์ได้ทอดพระเนตรสถานที่สำคัญหลายแห่งในช่วงการเสด็จฯ ครั้งนี้ แต่ยังมีอีกหลายแห่งที่ควรเสด็จฯ เยี่ยมชม ดังนั้น ในการเสด็จฯ เยือนประเทศอินเดียครั้งต่อไป ควรเสด็จฯ เยือนรัฐโอดิศา (ชื่อเดิมว่ารัฐโอริสสา-ผู้แปล) ซึ่งในภาษาสันสกฤตเรียกชื่อว่าอุตกะลา (หรืออุตกลา) ซึ่งคำนี้ประกอบขึ้นด้วยคำสองคำ คือ อุด (อุต) ที่แปลว่าสูงสุด หรือประเสริฐสุด (คำสันสกฤตว่า อุตกฤษฏะ อ่านว่า อุดกริด สะ ตะ, ซึ่งกลายเป็นคำไทยว่าอุกฤษฏ์ – ผู้แปล) กับกะลาที่แปลว่าศิลปะ เมื่อทรงฟังคำกราบบังคมทูลเช่นนั้น ก็ทรงเสริมว่ากะลาแปลว่าเสี้ยวด้วย เช่นในคำว่าจันดระกะลา (หรือจันทรกลา) ที่แปลว่าเสี้ยวดวงจันทร์ ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลยืนยันว่าถูกต้องทีเดียว แล้วคิดในใจว่า พระองค์ทรงมีพระสติปัญญาฉลาดเหลือเกินและทรงช่างสังเกตยิ่ง

จากเมืองบังคะลอร์คณะเดินทางกลับไปเมืองกัลกัตตาเพื่อเดินทางกลับประเทศไทยตามกำหนดการต่อไป การเจอกันทำให้เกิดสุขใจได้ ฉันใด ในทางกลับกัน การจากกันก็ทำให้เป็นทุกข์ใจได้ ฉันนั้น และคนเราจะประสบทั้งสองสิ่งนี้ นี้คือวิถีของโลก สมดังสุภาษิตสันสกฤตที่ว่า

ยะถา กาษฐัม จะ กาษฐัม จะ สะเมยาตาม มะโหดะเธา

สะเมตฺยะ จะ วฺยะเปยาตามฺ ตัดวัด ภูตะสะมาคะมะหะ.

ซึ่งมีความหมายว่า ท่อนไม้ไหลมารวมกันในมหาสมุทรแล้วแตกกระจายแยกออกจากกัน ฉันใด คนเราก็มาพบกันแล้วก็จากกันไป ฉันนั้น

เมื่อสมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี กำลังทรงพระดำเนินขึ้นเครื่องบินพระที่นั่งนั้น ดูทรงไม่พระเกษมสำราญที่ต้องเสด็จฯ จากประเทศอินเดียไป ส่วนข้าพเจ้าเองน้ำตาก็ไหลออกมา ข้าพเจ้าได้แต่ตั้งความปรารถนาและอธิษฐานต่อพระศิวะว่า ขอให้พระองค์จงทรงมีพระชนมายุยิ่งยืนนาน และทรงมีพระพลานามัยแข็งแรงสมบูรณ์เถิด

สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงมีพระอัธยาศัยอยู่ประการหนึ่งที่ข้าพเจ้าขอกล่าวถึง คือ เมื่อใดก็ตามที่เสด็จฯ

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

ไปที่ใดที่หนึ่ง ทั้งในและนอกประเทศไทย จะมีสามสิ่งติดพระองค์เสมอ คือ กล้องถ่ายรูป ปากกา และสมุดบันทึกส่วนพระองค์ จะทรงจดบันทึกสิ่งที่ได้ทอดพระเนตรหรือได้ทรงฟังลงในสมุดบันทึกส่วนพระองค์ ซึ่งพระองค์ได้ทรงทำเช่นเดียวกันนี้ในระหว่างการเสด็จฯ เยือนประเทศอินเดีย ดังนั้น เมื่อเสด็จฯ กลับไปประเทศไทยแล้ว ได้ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือที่มีรูปภาพประกอบพร้อมคำบรรยายภาพทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ โดยได้ทรงร้อยเรียงเรื่องราวตามลำดับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น

เมื่อข้าพเจ้าสิ้นสุดการทำงานที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยใน พ.ศ. 2522 และกลับมาทำงานที่เดลีแล้วนั้น ในช่วง พ.ศ. 2522 – 2531 ไม่มีอาจารย์ชาวอินเดียไปเป็นอาจารย์อาคันตุกะในประเทศไทยแทนข้าพเจ้าเลย แม้สถานเอกอัครราชทูตอินเดียจะได้ติดต่อมหาวิทยาลัยเดลีหลายครั้งเพื่อให้ส่งอาจารย์ไปแทนเพื่อส่งเสริมความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมระหว่างประเทศอินเดียกับประเทศไทยก็ตาม ซึ่งในประเด็นการเดินทางกลับประเทศอินเดียดังกล่าวนี้ ขอเล่าว่า เมื่อเหลือเวลาอีกสองสามเดือนก่อนที่จะสิ้นสุดการทำงานที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ข้าพเจ้าได้กลับมาเดลีเพื่อเยี่ยมบิดา ท่านได้พูดกับข้าพเจ้าว่าได้ไปอยู่ต่างประเทศมาระยะหนึ่งแล้ว ถึงเวลาที่จะต้องกลับมาอยู่ประเทศอินเดียแล้ว โดยที่ข้าพเจ้าอนุมานได้ว่าบิดาต้องการให้กลับมาอยู่ใกล้ท่าน เพราะค่อนข้างเป็นธรรมชาติที่ลูกชายคนเดียวของท่านควรอยู่กับท่านในวัยชรา ดังนั้น เมื่อกลับไปกรุงเทพฯ ข้าพเจ้าจึงแจ้งต่อสถานเอกอัครราชทูตอินเดียเกี่ยวกับความตั้งใจที่จะเดินทางกลับประเทศอินเดียอย่างถาวรเมื่อครบวาระการทำงานที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยแล้ว เอกอัครราชทูตไม่ต้องการให้ข้าพเจ้ากลับมาอินเดีย ท่านต้องการให้อยู่ทำงานต่อที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พยายามเกลี้ยกล่อม แต่ข้าพเจ้าก็ยังคงยืนกรานที่จะกลับประเทศอินเดีย จากนั้นท่านก็คิดว่าบางทีอาจจำเป็นต้องให้จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยโน้มน้าวเพื่อเปลี่ยนความคิดของข้าพเจ้า ท่านจึงสั่งการให้นายศรอฟฟ์ (Mr. Shroff) ตำแหน่งอัครราชทูตที่ปรึกษาในสถานเอกอัครราชทูตอินเดีย ติดต่อกับจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย แต่ก่อนที่นายศรอฟฟ์จะมาถึงมหาวิทยาลัย ข้าพเจ้าก็ได้แจ้งต่อศาสตราจารย์วิสุทธิ์ บุษยกุล หัวหน้าภาควิชาภาษาตะวันออกที่จุฬาลงกรณ์-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

มหาวิทยาลัยไว้ก่อนแล้วถึงความตั้งใจที่จะกลับประเทศอินเดียตามความปรารถนาของบิดา เมื่อนายศรอฟฟ์มาพบกับศาสตราจารย์วิสุทธิ์ฯ และขอให้ช่วยเกลี้ยกล่อมข้าพเจ้าให้อยู่ทำงานต่อ ศาสตราจารย์วิสุทธิ์ฯ จึงพูดกับนายศรอฟฟ์ว่า "พวกเราเป็นชาวเอเชีย เหตุผลที่ศาสตราจารย์สัตยะ วรัต ศาสตรี อยากกลับประเทศอินเดียนั้นเป็นสิ่งที่ถูกต้องแล้ว ถ้าเป็นเรา เราก็คงต้องทำเหมือนเขา" ตอนนี้ เรื่องความตั้งใจที่จะกลับประเทศอินเดียของข้าพเจ้าก็ถือว่าเรียบร้อย และไม่มีทางเลือกอื่นอีกแล้ว ขั้นตอนสุดท้ายก็มีเพียงให้เอกอัครราชทูตอินเดียอนุมัติให้ข้าพเจ้าเดินทางกลับประเทศอินเดียเท่านั้น

หลังจากข้าพเจ้ากลับมาประเทศอินเดียแล้ว สาขาวิชาภาษาสันสกฤตของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยก็อ่อนแอลง มีนิสิตเพียงไม่กี่คนที่เลือกเรียนภาษาสันสกฤต แต่อย่างไรก็ตาม ที่มหาวิทยาลัยศิลปากรก็มีการสอนการเรียนภาษาสันสกฤตเช่นเดียวกันซึ่งประสบความสำเร็จอย่างมาก แม้จะเพิ่งเปิดดำเนินการมาได้เพียงไม่กี่ปีก็ตาม เบื้องหลังความสำเร็จนี้มีอยู่ว่า เมื่อข้าพเจ้าเริ่มสอนภาษาสันสกฤตที่จุฬาลงกรณ์-มหาวิทยาลัยได้ไม่นาน มีอาจารย์จากมหาวิทยาลัยศิลปากร ชื่อ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา มาพบข้าพเจ้า เขากล่าวว่าคณะโบราณคดีในมหาวิทยาลัยศิลปากรมีการสอนวิชาจารึกในประเทศไทยและจารึกในประเทศกัมพูชา เป็นต้น ตอนนี้มีดำริจะเริ่มการเรียนการสอนวิชาจารึกที่เป็นภาษาสันสกฤตในประเทศอินเดียด้วย และเนื่องจากข้าพเจ้าอยู่ในกรุงเทพฯ แล้ว จึงขอให้ข้าพเจ้าช่วยรับสอนวิชานี้ที่มหาวิทยาลัยศิลปากร ข้าพเจ้าเห็นด้วยกับดำรินี้แม้ว่าจะต้องมีภาระด้านการสอนและการเดินทางเพิ่มขึ้น ซ้ำยังไม่ได้รับค่าจ้างใด ๆ เป็นการตอบแทนก็ตาม ข้าพเจ้ากล่าวกับผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. จิรพัฒน์ฯ ว่า ข้าพเจ้ามากรุงเทพฯ เพื่อภารกิจคือการเผยแพร่และส่งเสริมภาษาสันสกฤต และจะถือว่าเป็นเกียรติอย่างยิ่ง หากได้รับโอกาสให้สอนวิชาจารึกที่เป็นภาษาสันสกฤตในประเทศอินเดียซึ่งเป็นวิชาเอกของข้าพเจ้าในระดับปริญญาโท ดังนั้น จากเพียงวิชาจารึกที่เป็นภาษาสันสกฤตในประเทศอินเดียในตอนเริ่มต้นดังกล่าว ก็เติบโตเป็นวิชาภาษาสันสกฤต แล้วขยายตัวอีกจนปัจจุบันได้เป็นศูนย์สันสกฤตศึกษาในมหาวิทยาลัยศิลปากร ซึ่งเป็นศูนย์สันสกฤตศึกษาเพียงแห่งเดียวใน

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

เอเชียตะวันออกเฉียงใต้

หลังจากที่ข้าพเจ้าได้กลับไปประเทศอินเดียเพราะหมดวาระการทำงานที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยดังกล่าวแล้ว เอกอัครราชทูตอินเดียในประเทศไทยก็พยายามสอบถามมหาวิทยาลัยอื่น ๆ ในกรุงเทพฯ ที่สอนภาษาสันสกฤตว่าต้องการอาจารย์อาคันตุกะไปสอนภาษาสันสกฤตหรือไม่ และเนื่องจากมหาวิทยาลัยศิลปากรมีหลักสูตรภาษาสันสกฤตดังกล่าวอยู่แล้ว เอกอัครราชทูตจึงได้สอบถามไปด้วยว่าประสงค์จะได้อาจารย์อาคันตุกะภาษาสันสกฤตจากอินเดียหรือไม่ คำตอบจากมหาวิทยาลัยศิลปากรที่เอกอัครราชทูตได้รับ คือ อยากได้ แต่ต้องเป็นศาสตราจารย์ ดร. สัตยะ วรัต ศาสตรี เท่านั้น เรื่องนี้ได้ค้างเตี่งอยู่จนถึง พ.ศ. 2531 ซึ่งเป็นปีที่บิดาของข้าพเจ้าได้เสียชีวิตลงและข้าพเจ้ากลับมีอิสระที่จะไปไหนต่อไหนได้อีกครั้ง แล้วข้าพเจ้าก็ได้กลับไปประเทศไทยในฐานะศาสตราจารย์อาคันตุกะที่มหาวิทยาลัยศิลปากรเมื่อวันที่ 30 พฤศจิกายน พ.ศ. 2531 และทำงานอยู่ที่มหาวิทยาลัยศิลปากรจนถึงวันที่ 9 มกราคม พ.ศ. 2534

ก่อนที่ข้าพเจ้าและภรรยาจะเดินทางกลับประเทศอินเดีย สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้ทรงมีพระเมตตาพระราชทานพระราชวโรกาสให้เราทั้งสองเข้าเฝ้าฯ เพื่อกราบบังคมทูลลา เมื่อเรากราบบังคมทูลว่าวาระการทำงานของเราสิ้นสุดลงแล้วและกำลังจะเดินทางกลับประเทศอินเดีย พระองค์ตรัสว่า แต่ท่านอาจารย์ทั้งสองจะกลับมาประเทศไทยอีก เรารู้สึกงุนงงกับพระราชดำรัส เพราะเรามากราบบังคมทูลลา แต่พระองค์กลับรับสั่งว่าเราจะต้องกลับไปประเทศไทยอีก แต่เราไม่ได้กราบบังคมทูลอะไรและนิ่งเงียบ แล้วต่อมาเราทั้งสองก็ได้กลับไปประเทศไทยจริง ๆ ตามพระราชดำรัสของพระองค์

คัมภีร์มนุ (Manu) ได้กล่าวเกี่ยวกับคุณสมบัติพิเศษของกษัตริย์ไว้ว่า แม้เมื่อกษัตริย์ยังทรงพระเยาว์ ก็ไม่ควรมองว่าไม่สำคัญ เพราะกษัตริย์นั้นเป็นเทพผู้ยิ่งใหญ่ในร่างมนุษย์ สำหรับในกรณีของสมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี นี้ ก็กล่าวได้ว่า โดยที่พระบาทสมเด็จพระมหาภูมิ-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

พลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร ทรงมีปัญหาพระพลานามัยและได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ปฏิบัติพระราชกรณียกิจแทนพระองค์อยู่เนือง ๆ ดังนั้น พระองค์จึงทรงเป็นเสมือนกษัตรีย์ผู้ยิ่งใหญ่ (มะหะตี เดวะตา Mahati devata) ในร่างมนุษย์ด้วย เกี่ยวกับเรื่องนี้ กวีนามว่าภะวะภูติ (หรือภวภูติ Bhavabhuti) ได้พูดถึงคำพูดของเหล่านักปราชญ์ไว้ในบทละครที่เป็นภาษาสันสกฤตชื่อ อุตตะระรามะจะริต (หรืออุตตรรามาจริต Uttararamacarita, 1.10) ว่า

เลากิกานามฺ หิ สาธูนามะรฺถะ วาคะนุวะรฺตะเต.

ฤษีณาม ปุนะราธฺยานาม วาจะมะรฺโถนุธาวะติ.

ตดฺราชญานฺ วิษะเยปิ จะริตารฺถตานฺ ภะชะเต.

ซึ่งมีความหมายว่า คำพูดของนักปราชญ์ที่ยังผูกพันอยู่กับทางโลกในปัจจุบันสมัยนั้นคล้อยตามเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น แต่สำหรับเหล่านักปราชญ์โบราณแล้ว เหตุการณ์จะเกิดขึ้นจริงตามคำพูดของพวกเขา

ในประเทศไทยครูอาจารย์ได้รับความเคารพอย่างสูงมาก มีประเพณีไหว้ครูในวันครูซึ่งให้นักเรียนนิสิตนักศึกษาทั่วประเทศได้แสดงความเคารพต่อครูอาจารย์ของตน

พิธีไหว้ครูทำกันด้วยความเคารพต่อครูอาจารย์อย่างสูงยิ่ง ข้าพเจ้าเคยร่วมในฐะนะครูในพิธีไหว้ครูนี้ครั้งหนึ่ง ซึ่งกล่าวถึงดังต่อไปนี้

สถานที่ที่จัดพิธีไหว้ครูคือมหาวิทยาลัยศิลปากร จัดเมื่อวันที่ 13 กรกฎาคม พ.ศ. 2521 พิธีทางพระพุทธศาสนาเริ่มเมื่อเวลา 09.00 น. อันดับแรกพระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์เป็นภาษาบาลี หลังจากนั้นพระสงฆ์ก็ฉันอาหารเช้าแล้วออกไปจากบริเวณพิธี พอถึงเวลา 09.30 น. ที่ทุกคนคาดหวังว่าสมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ผู้ทรงเป็นนักศึกษาของมหาวิทยาลัยศิลปากร จะเสด็จฯ ร่วมพิธีไหว้ครูด้วย พระองค์ก็เสด็จฯ ถึงบริเวณงานตรงเวลา ประทับปนกับนักศึกษาคนอื่น ๆ ในแถวหน้า และทันทีที่พระองค์เสด็จฯ ถึงพิธีก็เริ่ม โดยรายการแรก คือ นักศึกษาทุกคนพนมมือหลับตาร้องเพลงสวดสรรเสริญครู

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

อาจารย์ (คุรุสตุติ Guru stuti) ด้วยความเคารพยิ่ง

นักศึกษานั่งที่ฝั่งหนึ่งของบริเวณพิธี ส่วนอาจารย์อาวุโสสามท่านก็นั่งอีกฝั่งในลักษณะหันหน้าเข้าหากัน หนึ่งในอาจารย์สามท่านนั้นเคยเป็นพระอาจารย์ของพระบาทสมเด็จพระมหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร การไหว้ครูเริ่มขึ้นโดยนักศึกษาทุกคนลุกจากที่นั่ง แสดงความเคารพต่ออาจารย์ที่อาวุโสสูงสุดก่อนด้วยการน้อมกายมอบตะกร้าผลไม้ซึ่งมีดอกไม้และธูปหอมอยู่ด้วย อาจารย์ท่านนั้นเอามือขวาแตะตะกร้าราวกับว่าได้รับไว้แล้ว จากนั้นนักศึกษาก็นำตะกร้าใบเดิมไปน้อมกายมอบให้อาจารย์ท่านที่สอง อาจารย์ท่านนั้นได้เจิมหน้าผากของนักศึกษาด้วยเครื่องหมายอันเป็นมงคลซึ่งคล้ายกับรูปสามเหลี่ยมที่เป็นสัญลักษณ์ของตรีมูรติ คือ พระพรหม พระวิษณุ และพระมเหศ (พระศิวะ หรือพระอิศวร) แล้วผูกด้ายสายสิญจน์ที่ข้อมือของนักศึกษา ต่อจากนั้นนักศึกษาก็ไปหาอาจารย์ท่านที่สามแล้วน้อมกายมอบตะกร้าใบเดิมให้ท่าน ซึ่งท่านก็มอบไข่ต้มให้เขา ไม่มีใครบอกข้าพเจ้าว่าการให้ไข่ต้มมีความสำคัญอย่างไร

มีหลายเรื่องราวเกี่ยวกับสมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ซึ่งบางเรื่องข้าพเจ้าได้เล่าไปแล้ว บางเรื่องขอเล่า ณ ที่นี้

ข้าพเจ้าได้ประพันธ์มหากาวะยะ (หรือมหากาวยะ) จำนวน 25 สรรค (อ่านว่า สะระคะ คือ บทแต่ละบทที่ใช้กับบทประพันธ์ประเภทกาวยะ – ผู้แปล) เกี่ยวกับพระรามซึ่งเป็นที่นิยมกันมากในประเทศไทย ชื่อ ศรีรามะกีรติมหากาวะยัม (หรือศรีรามกีรติมหากาวยัม Sriramakirtimahagavyam) เมื่อข้าพเจ้าประพันธ์เสร็จ ก็มองหาสำนักพิมพ์ที่จะพิมพ์หนังสือนี้ ในเวลานั้นข้าพเจ้ามีเพื่อนอยู่ที่กรุงเทพฯ และได้คุยเรื่องนี้กับเขา เขาบอกว่ามีสำนักพิมพ์อยู่สองแห่งที่น่าจะพิมพ์หนังสือนี้ โดยเขารับจะหารือเรื่องนี้กับสำนักพิมพ์เอง หลังจากได้เจรจากันแล้ว สำนักพิมพ์หนึ่งก็ตกลงจะพิมพ์หนังสือนี้ แต่เขาอยากจะได้คำนำที่พระราชนิพนธ์โดยสมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ลงพิมพ์ในหนังสือเล่มนี้ด้วย ข้าพเจ้าคิดว่าข้าพเจ้าต้องกราบบังคมทูลขอพระเมตตากับพระองค์เอง และโดยที่

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized by S3 Foundation USA

พระองค์ทรงเป็นอดีตนักศึกษาของข้าพเจ้า คงไม่ยากที่ข้าพเจ้าจะกราบบังคมทูลขอพระ-เมตตาเข้าเฝ้าฯ แต่ข้าพเจ้าก็ไม่แน่ใจเหมือนกันว่าพระองค์จะทรงตอบตกลงพระราชทานคำนำให้ ข้าพเจ้าคงทำได้แค่กราบบังคมทูลขอพระเมตตา แต่ใครจะกล้าพูดด้วยความมั่นใจได้ว่าพระองค์จะทรงเห็นด้วยกับคำขอของข้าพเจ้า อาจจะทรงมีพระราชดำริเป็นอย่างอื่นก็ได้ แม้แต่ผู้ยิ่งใหญ่ก็ไม่สามารถละเมิดบรรทัดฐานที่มีอยู่ได้ แต่หากพระองค์ไม่ทรงเห็นด้วยกับคำขอของข้าพเจ้า สำนักพิมพ์ก็อาจหมดความสนใจที่จะพิมพ์หนังสือนี้ ด้วยความไม่มั่นใจเท่าใดนัก ข้าพเจ้าได้กราบบังคมทูลขอพระ-เมตตาเพื่อทรงพระราชทานคำนำดังกล่าว กอปรกับได้ทอดพระเนตรต้นฉบับหนังสือด้วย ก็ตรัสในทันทีว่างานเขียนของข้าพเจ้าชิ้นนี้มีคนไม่มากนักหรอกที่สามารถทำได้ พระองค์พร้อมจะพระราชนิพนธ์คำนำให้อย่างแน่นอน ข้าพเจ้าโล่งใจอย่างยิ่ง แล้วพระองค์ได้พระราชทานคำนำให้อย่างรวดเร็ว และแน่นอนว่าคำนำนี้ได้เพิ่มคุณค่าให้แก่หนังสือของข้าพเจ้าอย่างมาก นอกจากในคำนำนั้นพระองค์จะได้ทรงท้าวความถึงสาระสำคัญของหนังสือแล้ว ยังได้ทรงเน้นถึงความรักของข้าพเจ้าที่มีต่อประเทศไทยด้วย ดังที่ทรงพระราชนิพนธ์ว่า ศาสตราจารย์ ดร. สัตยะ วรัต ศาสตรี มีความรักความผูกพันกับประเทศไทยอย่างฝังแน่น ความรู้สึกนี้กระตุ้นให้ท่านประพันธ์หนังสือมหากาวยะเกี่ยวกับประเทศไทย ชื่อ ไทยเดศะวิลาสัม (หรือไทยเทศวิลาสัม Thaidesavilasam) เมื่อ พ.ศ. 2522 และความรักนี้ยังได้เป็นแรงบันดาลใจให้ท่านเขียนหนังสือศรีรามะกีรติ-มหากาวะยัมซึ่งเกี่ยวกับเรื่องรามเกียรติ์นี้อีกเล่มหนึ่งด้วย

เมื่อ พ.ศ. 2542 สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้พระราชทานพระราชวโรกาสให้ข้าพเจ้าพร้อมภรรยาเข้าเฝ้าฯ ที่พระราชวัง โดยกำหนดเวลาเข้าเฝ้าฯ คือ 14.00 น. แต่เราทั้งสองไปถึงก่อนกำหนดเวลาเล็กน้อย เจ้าหน้าที่ของพระราชวังชื่อนายติรวัฒน์ สุจริตกุล ได้ต้อนรับเราทั้งสอง

กำหนดเวลาเข้าเฝ้าฯ คือ 14.00 น. ก็มาถึงอย่างรวดเร็ว เราทั้งสองเข้าเฝ้าฯ ในห้องรับแขกของพระองค์ และเพื่อทำตามคำแนะนำโบราณในภาษาสันสกฤตที่ว่า ริกตะปาณิ นะ ยาเต (riktapanir na yayat) ซึ่งมีความหมายว่าไม่ควรไปพบใคร ๆ

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

แบบมือเปล่า เราทั้งสองจึงได้นำหนังสือที่ข้าพเจ้าเขียนเองไปทูลเกล้าฯ ถวายด้วยสองเล่ม คือ 1) หนังสือสุภาษิตะสาหะสฺรี (Subhasitasahashri แปลว่า หนังสือย่อหนึ่งพันสุภาษิต) แต่จำนวนสุภาษิตจริงในหนังสือเล่มนี้มีถึง 1,080 สุภาษิต ซึ่งข้าพเจ้าได้รวบรวมสุภาษิตสันสกฤตแล้วแปลเป็นภาษาฮินดีและภาษาอังกฤษ และ 2) ชุดบทละครเกี่ยวกับภาษา ชื่อ ภาสะนาฏักจักระ (หรือภาสนาฏกจักระ Bhasanatakacakra) เขียนโดยนักวาทศิลป์และนักเขียนบทละครผู้โด่งดังชื่อ ราชเศขะระ (หรือราชเศขร Rajasekhara) พร้อมคำแปลที่เป็นภาษาอังกฤษ ข้าพเจ้าได้ทูลเกล้าฯ ถวายหนังสือทั้งสองเล่ม ทรงรับไว้ด้วยพระเมตตาอย่างยิ่ง ช่างภาพได้ถ่ายภาพตอนนี้ไว้ด้วย จากนั้น เราทั้งสองก็นั่งและทรงมีพระราชปฏิสันถารด้วยเราทั้งสอง ซึ่งมีสาระสำคัญ ดังนี้

สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตน์ราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ตรัสถามเกี่ยวกับหนังสือย่อหนึ่งพันสุภาษิตว่า ประเด็นสำคัญของหนังสือเล่มนี้คืออะไร

ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลว่า เป็นหนังสือรวบรวมสุภาษิตที่ดีมากเล่มหนึ่ง ก่อนหน้านี้ก็ได้มีผู้รวบรวมสุภาษิตเหล่านี้ไว้บ้างแล้วเหมือนกัน แต่ความพิเศษของหนังสือเล่มนี้ คือ ข้าพเจ้าได้ระบุที่มาของแต่ละโศลกไว้ และได้แปลโศลกจากภาษาสันสกฤตเป็นภาษาฮินดีและภาษาอังกฤษด้วย จึงทำให้แม้แต่คนที่ไม่รู้ภาษาสันสกฤตเลยก็สามารถอ่านหนังสือเล่มนี้ได้ ข้าพเจ้ายังได้ระบุบริบทของแต่ละสุภาษิตด้วย ซึ่งในฉบับอื่น ๆ ไม่มี

สุภาษิตเสนอแนวทางปฏิบัติที่ดีเลิศและถือว่ามีค่าเช่นเดียวกับรัตนะหรืออัญมณี ดังสุภาษิตสันสกฤตที่ว่า

ปฤถิวยาม ตรีณิ รัตนานิ ชัลมันนัม สุภาษิตัม.
มูไฒหะ ปาษาณะขัณเฑษุ รัตนะสัญชญา วิธียะเต.

ซึ่งมีความหมายว่า โลกนี้มีรัตนะหรืออัญมณีอยู่สามชนิด คือ น้ำ อาหาร และสุภาษิต แต่คนที่ไม่ฉลาดกลับไปยกย่องหินว่าเป็นรัตนะ สุภาษิตเหล่านี้เลอเลิศกว่าน้ำอมฤต สมดังสุภาษิตสันสกฤตที่ว่า สุภาษิตะระสะสุขาเคฺร สุธา ภีตา ดิวัม คะตา. ซึ่งมีความหมายว่า เมื่อต้องเผชิญกับรสของสุภาษิตนั้น แม้แต่น้ำอมฤตก็จำต้องหลบหลีกขึ้นไปสู่สวรรค์

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. https://archive.org/details/sanskrit

ด้วยความกลัว

ข้าพเจ้ายังได้อ่านสุภาษิตบางบทพร้อมอธิบายความหมายถวายด้วย ซึ่งก็ได้ทรงจดบันทึกลงในสมุดบันทึกส่วนพระองค์ หลังจากนั้นพระองค์ก็ตรัสเล่าว่าทรงกำลังทำอะไรอยู่ในช่วงเวลานั้น

สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ บรมราชกุมารี ตรัสเล่าว่า ช่วงนั้นกำลังทรงพระราชนิพนธ์หนังสือเกี่ยวกับการเสด็จฯ เยือนสาธารณรัฐประชาชนจีน โดยทรงพระราชนิพนธ์ไปได้มากแล้ว แต่ก็ยังคงต้องทรงอีกมาก ได้ทรงพระราชนิพนธ์แปลบทกวีจีนเป็นภาษาไทยด้วย จะมีประโยชน์มากหากคนเราสามารถศึกษาเปรียบเทียบความคิดที่เหมือนหรือคล้ายกันในบทกวีประเภทเดียวกันของประเทศต่าง ๆ การศึกษาสุภาษิตแนวเดียวกันเหล่านี้ก็จะมีประโยชน์มากเหมือนกัน กวีเป็นคนที่แปลกมาก ๆ มีกวีคนหนึ่งในประเทศจีนชอบเขียนบทกวีหลังจากดื่มเหล้าแล้ว ครั้งหนึ่งเขาเมามากจนรู้สึกเหมือนเห็นดวงจันทร์ในแม่น้ำ เขาคิดว่าดวงจันทร์ได้ลงมาอยู่ในโลกแล้ว และน่าจะสัมผัสดวงจันทร์ได้ แล้วเขาก็เดินลงไปในแม่น้ำเพื่อสัมผัสดวงจันทร์ เขาต้องจมน้ำตาย พอเล่ามาถึงตรงนี้พระองค์ก็ทรงพระสรวลออกมา ข้าพเจ้ากับภรรยาก็พลอยหัวเราะไปด้วย ต่อจากนั้นพระองค์ก็ทรงเปลี่ยนเรื่องสนทนาโดยตรัสว่า มีพระราชประสงค์จะทรงงานด้านสังคมสงเคราะห์ด้วยการช่วยเหลือคนยากจน ให้การศึกษาแก่พวกเขา และให้พวกเขาได้รับการดูแลด้านสาธารณสุข รวมทั้งทรงสนพระทัยที่จะจัดการแต่งงานให้แก่คนยากจนด้วย

ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลว่า เป็นพระราชดำริที่ดีมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการให้การศึกษาแก่คนยากจนดังสุภาษิตสันสกฤตที่ว่า สรเวภโย ปิ หิ ดาเนภโย วิดยาดานัม วิศิษยเต. ซึ่งมีความหมายว่า การทำสาธารณกุศลบริการสังคมที่ดีที่สุดคือการให้ความรู้แก่ผู้อื่น

สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ตรัสถามว่า สุภาษิตนี้มาจากไหน

ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลว่า จำไม่ได้ว่ามาจากไหน แต่เป็นสุภาษิตเก่าที่ยังคงจำ

CC-0. Nanaji Deshmukh Library Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

กันได้ดีและอ้างถึงกันอยู่เสมอ

หลังจากทรงมีพระราชกระแสกับเราทั้งสองอย่างยาวนานแล้ว สมเด็จพระ-กนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้เสด็จฯ นำเราทั้งสองไปชมห้องสมุดส่วนพระองค์ มีหนังสือหลายประเภทรวมกันประมาณ 60,000 เล่ม ถูกจัดเรียงแยกไว้ตามประเภทในตู้หนังสืออย่างเรียบร้อยสวยงาม มีทั้งหนังสือที่เกี่ยวกับการสัมภาษณ์ เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ เกี่ยวกับภูมิศาสตร์ และเกี่ยวกับภาษา รวมทั้งยังมีพจนานุกรมต่าง ๆ อีกด้วย ซึ่งที่แผนกพจนานุกรมนี้เอง ข้าพเจ้าเห็นพจนานุกรมภาษาเวียดนาม-ภาษาอังกฤษ และพจนานุกรมภาษาอังกฤษ -ภาษาเวียดนามที่ข้าพเจ้าอยากได้มานานแล้ว แต่ยังหาซื้อไม่ได้ ทั้ง ๆ ที่ได้พยายามอย่างดีที่สุดแล้ว อาทิ เคยไปที่ร้านหนังสือใหญ่ ๆ ในกรุงเทพ เช่น ร้านเอเชียบุคส์ แต่ก็ไม่มีขาย ข้าพเจ้าต้องการหนังสือพจนานุกรมทั้งสองเล่มนี้มากเพื่อนำมาใช้ประกอบการค้นคว้าสำหรับงานวิจัยที่ข้าพเจ้ากำลังทำอยู่เกี่ยวกับคำที่ใช้ภาษาสันสกฤตในภาษาของประเทศต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เป็นเวลาหลายปีมาแล้วที่ข้าพเจ้าได้ทำงานวิจัยเรื่องนี้และจะต้องศึกษาค้นคว้าหาคำศัพท์ในภาษาของประเทศเหล่านั้น สำหรับภาษาอื่น ๆ เช่น ลาว ไทย กัมพูชา มาเลเซีย และอินโดนีเซียนั้น ข้าพเจ้ามีพจนานุกรมของภาษาเหล่านี้อยู่แล้ว แต่ยังไม่มีเฉพาะพจนานุกรมภาษาเวียดนาม และข้าพเจ้าจำเป็นต้องค้นหาคำภาษาสันสกฤตในภาษาเวียดนามด้วย เนื่องจากเป็นส่วนหนึ่งของภาษาในเอเชีย-ตะวันออกเฉียงใต้ ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงได้หยิบพจนานุกรมทั้งสองเล่มนี้ออกมาจากตู้หนังสืออย่างใคร่รู้ แล้วเปิดดูที่ปกหนังสือเพื่อหาข้อมูลว่าจะหาซื้อได้จากที่ใด ใครเป็นผู้จัดพิมพ์ และราคาเท่าไร และแล้วความคิดแรกก็ผุดขึ้นว่าจะขอพระราชทานให้พระองค์ทรงช่วยมีพระราชกระแสให้เจ้าหน้าที่ทำสำเนาให้ข้าพเจ้าสักชุด เพราะน่าจะมีเครื่องถ่ายเอกสารอยู่ใกล้ ๆ และถ้าพระองค์มีพระราชบัญชาแล้ว ก็คงสำเร็จในไม่กี่นาที แต่ความคิดที่สองก็ตามมาว่านั่นอาจจะไม่เหมาะสมอย่างยิ่ง เพราะข้าพเจ้าได้รับพระ-เมตตาให้เข้าชมห้องสมุดส่วนพระองค์เท่านั้น ข้าพเจ้าจึงไม่ได้กราบบังคมทูลขอสำเนาหนังสือพจนานุกรมทั้งสองเล่ม แต่ก็ได้กราบบังคมทูลถามว่าพระองค์ทรงได้หนังสือทั้ง

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized by S3 Foundation USA

สองเล่มนี้มาจากไหน พระองค์ตรัสตอบว่า ได้รับหนังสือทั้งสองเล่มนี้ในคราวเสด็จฯ เยือนกรุงฮานอย ซึ่งนานมาแล้ว จากนั้นก็ไม่ได้ตรัสอะไรเพิ่ม และข้าพเจ้าเองก็ไม่ได้กราบบังคมทูลอะไรเกี่ยวกับหนังสือพจนานุกรมนี้อีกเช่นกัน

หลังจากนั้น ข้าพเจ้ากับภรรยาก็เดินกลับไปยัง เรือนรับรองแขก และหลังจากการเข้าเฝ้าฯ ครั้งนี้แล้ว อีกไม่นานข้าพเจ้าก็กลับมาเดลี

ต่อจากนั้นไม่นานปาฏิหาริย์ก็เกิดขึ้น คือ อยู่มาวันหนึ่งบุรุษไปรษณีย์มาที่บ้านของข้าพเจ้าพร้อมด้วยห่อพัสดุขนาดใหญ่ มีแผ่นปะติดอยู่บนห่อว่า จากกองงานในพระองค์ สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ข้าพเจ้าเดาว่าคงเป็นหนังสือพจนานุกรมภาษาเวียดนามฉบับถ่ายสำเนา เมื่อเปิดกล่องออกดู ก็เห็นหนังสือจริง ๆ ข้าพเจ้าไม่สามารถอธิบายได้ว่ามีความสุขมากเพียงใด มีสุภาษิตสันสกฤตอยู่ว่า ปะเรงิตะชญาณผะลา หิ บุดธะยะหะ. ซึ่งมีความหมายว่าคุณค่าของสติปัญญานั้นตัดสินกันได้จากการอ่านใจผู้อื่น (เพียง) ผ่านคำพูดเป็นนัยคนที่เฉลียวฉลาดสามารถอ่านใจคนอื่นได้ แม้ว่าจะไม่รู้ความในใจทั้งหมดก็ตาม พระปัญญาของพระองค์นี้จะไม่ให้ใคร ๆ ประหลาดใจได้อย่างไร เพราะแม้ข้าพเจ้าลังเลที่จะกราบบังคมทูลขอพระราชทานพระราชานุญาตถ่ายเอกสารหนังสือพจนานุกรมดังกล่าว ไม่ได้กราบบังคมทูลขอเลย แต่พระองค์ทรงรู้ใจข้าพเจ้าว่าอยากได้หนังสือพจนานุกรมทั้งสองเล่มจากการที่ข้าพเจ้าได้หยิบพจนานุกรมภาษาเวียดนามนั้นออกมาจากตู้หนังสือทั้ง ๆ ที่มีพจนานุกรมอื่น ๆ อีกหลายภาษา ดูหน้าปกหาข้อมูลอย่างสนใจ แล้วกราบบังคมทูลถามพระองค์ว่าทรงได้มาอย่างไร พระองค์ทรงเข้าพระทัยเลยว่าข้าพเจ้าอยากได้ แม้ข้าพเจ้าจะไม่ได้กราบบังคมทูลขอพระราชทานหนังสือหรือขอถ่ายสำเนาหนังสือ เพราะเกรงจะผิดธรรมเนียม จากนั้นพระองค์ทรงจัดการให้ถ่ายสำเนาหนังสือพระราชทานให้ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าได้แต่ขอถวายพระพรให้พระองค์จงทรงมีแต่ความเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป ช่างมหัศจรรย์เหลือเกินที่พระองค์ได้ทรงอ่านใจของข้าพเจ้าได้!

ข้าพเจ้าได้จัดทำสารานุกรมชุดหนึ่ง มีเจ็ดเล่ม ชื่อ "การค้นพบมหาสมบัติในภาษาสันสกฤต" (Discovery of Sanskrit Treasures) หนากว่า 2,000 หน้า ข้าพเจ้า

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

ประสงค์จะกราบบังคมทูลสมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ขอพระเมตตาเปิดตัวหนังสือชุดนี้ที่เดลี และได้รับพระราชทานพระราชวโรกาสให้เข้าเฝ้าฯ ที่กรุงเทพฯ ทรงตอบตกลง และเสด็จฯ มาเดลีเพียงเพื่อเปิดตัวหนังสือชุดนี้ เมื่อวันที่ 19 พฤศจิกายน พ.ศ. 2548 โดยงานเปิดตัวหนังสือนี้ได้จัดขึ้นที่ห้องประชุมของพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติในกรุงนิวเดลี มีผู้เข้าร่วมงานมากจนแน่นห้องประชุม โดยมีผู้เชี่ยวชาญทางด้านสันสกฤตชาวอินเดียที่โดดเด่นได้รับเชิญเข้าร่วมงานจำนวนมาก อาทิ ดร. กะรัน สิงห์ (Karan Singh) ผู้ทำหน้าที่ประธานของงาน ผู้อำนวยการพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ชื่อ กัลยาณ กุมาร จักระวะติ (Kalyan Kumar Chakravarthy) เป็นแขกผู้มีเกียรติ ดร. วาจัสปะติ อุปาธะยาย (Vachaspati Upadhayaya) อธิการบดีของ ลาล บะหาดูร์ ศาสตรี (Lal Bahadur Shastri) ซึ่งเป็นมหาวิทยาลัยสันสกฤตแห่งชาติ (Rashtriya Sanskrit Vidyapitha) เป็นผู้กล่าวแนะนำข้าพเจ้าต่อที่ประชุม และ ดร. กุฏุมบา ศาสตรี (Kutumba Shastri) อธิการบดีของสถาบันสันสกฤตแห่งชาติ (Rashtriya Sanskirt Sanstan) เป็นผู้พูดแนะนำหนังสือ

ยังมีอีกครั้งหนึ่งที่สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้ทรงมีพระเมตตาเสด็จฯ มาเดลีเพื่อทรงเข้าร่วมงานของข้าพเจ้า นั่นคือ การเสด็จฯ มาร่วมงานที่ข้าพเจ้าเข้ารับรางวัลชญานปีฐ (Jnanpith Award) อันเป็นรางวัลด้านวรรณกรรมที่สูงสุดของอินเดีย งานมอบรางวัลนี้จัดขึ้นที่หอประชุมบาลโยคี (Balayogi Auditorium) ในบริเวณรัฐสภาแห่งชาติอินเดีย มีผู้เข้าร่วมงานมากกว่าหนึ่งพันคน พระองค์ได้มีพระราชดำรัสในงานนี้ว่า

"ข้าพเจ้ารู้สึกเป็นเกียรติอย่างยิ่งที่ได้มาอยู่ที่นี่ ในโอกาสที่วิเศษเช่นนี้ เหตุที่ว่าเป็นโอกาสที่วิเศษก็เพราะว่าทั้งรางวัลชญานปีฐและผู้ที่ได้รับรางวัลนี้ต่างก็ได้รับการยกย่องอย่างสูงในโลกวรรณกรรม จากประสบการณ์ของตัวเองข้าพเจ้าคิดว่าพวกเราส่วนใหญ่ที่อยู่ในที่นี่มีหลายครั้งที่ได้เข้าร่วมพิธีมอบรางวัลให้แก่ศาสตราจารย์ ดร. สัตยะวรัต ศาสตรี และด้วยการมอบรางวัลชญานปีฐนี้ให้แก่ศาสตราจารย์ ดร. ศาสตรี ในครั้งนี้ แสดงว่าได้มีการยอมรับความรู้ที่ลึกซึ้งของศาสตราจารย์ ดร. ศาสตรี อย่างถึงที่สุดแล้ว

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

ความรู้ ความสามารถ และความสำเร็จด้านภาษาสันสกฤตของศาสตราจารย์ ดร. ศาสตรี นั้น จริง ๆ แล้วเกินกว่าคำยกย่องสรรเสริญของพวกเรามากมายนัก มันไหลเหมือนแม่น้ำคงคา โดยได้หล่อเลี้ยงพวกเราในสายธารสันสกฤตศึกษาและในที่สุดก็ได้กลายตัวเป็นวิทยาสาคร อันเป็นมหาสมุทรแห่งปัญญาที่กว้างใหญ่ รางวัลที่มอบให้แก่ท่านศาสตรจารย์นั้นเป็นเหมือนศาสนสถานที่เล็กแต่ตกแต่งอย่างงดงามซึ่งตั้งอยู่ริมตลิ่งของแม่น้ำคงคาอันศักดิ์สิทธิ์ และด้วยรางวัลชญานปีฐซึ่งได้รับการยกย่องว่าเป็นรางวัลสูงสุดด้านวรรณกรรมอินเดียนี้ ก็ยิ่งเท่ากับได้จัดแต่งศาสนสถานดังกล่าวให้งดงามมากยิ่งขึ้น

ในโอกาสนี้ ข้าพเจ้าขอเชิญผู้เข้าร่วมงานทุกท่าน ทั้งที่เป็นเพื่อนและนักศึกษาของท่านศาสตราจารย์ ดร. ศาสตรี ที่รักของพวกเราทุกคน จงหลอมดวงใจเข้าเป็นหนึ่งแล้วตั้งความปรารถนาให้ท่านศาสตราจารย์ ดร. ศาสตรี จงมีสุขภาพแข็งแรงและอายุยืนยาว เพื่อท่านจะได้เป็นบ่อเกิด เป็นวิญญาณ และเป็นชีวิต คือ เป็นทุกสิ่งทุกอย่างของภาษาและวรรณกรรมสันสกฤต รวมถึงอินเดียศึกษาตลอดไป"

หนังสือศรีรามะกีรติมหากาวะยัมที่ข้าพเจ้าได้ประพันธ์ไว้นั้น ได้มีนักวิชาการอินเดียหลายคนแปลเป็นภาษาท้องถิ่นอินเดียแล้วเจ็ดภาษา คือ 1) ภาษากันนัฑ (Kannada) (ซึ่งเป็นภาษาท้องถิ่นในรัฐกรณาฏกะ (Karnataka) – ผู้แปล) 2) ภาษาอัสสัม (Assamese) (ภาษาท้องถิ่นในรัฐอัสสัม (Assam) – ผู้แปล) 3) ภาษาฮินดี (Hindi) (ภาษากลางของอินเดีย – ผู้แปล) 4) ภาษาเตลุกู (Telugu) (ภาษาท้องถิ่นในรัฐอานธรประเทศ (Andhar Pradesh) – ผู้แปล) 5) ภาษาทมิฬ (Tamil) (ภาษาท้องถิ่นในรัฐทมิฬนาฑู (Tamil Nadu) – ผู้แปล) 6) ภาษามัลยาลัม (Malayalam) (ภาษาท้องถิ่นรัฐเกรละ (Kerala) – ผู้แปล) และ 7) ภาษาคุชะราตี (หรือคุชราตี Gujarati) (ภาษาท้องถิ่นในรัฐคุชราต (Gujarat) – ผู้แปล) นอกจากนี้ หนังสือเกี่ยวกับประเทศไทยของข้าพเจ้า ชื่อ ไทยเดศะวิลาสัม ก็มีผู้แปลเป็นภาษาเตลุกูแล้วด้วย โดยผู้แปลได้ใส่รูปภาพประกอบที่สอดคล้องเข้ากับทุกโศลกภาษา

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

สันสกฤตและคำแปลที่เป็นภาษาเตลูกูที่อยู่คู่ขนานกัน หนังสือฉบับแปลนี้จึงมีภาพประกอบครบทั้ง 100 โศลก ข้าพเจ้าคิดว่าเป็นความพยายามทำหนังสือในแนวเล่าเรื่องท่องเที่ยวเป็นครั้งแรก นอกจากนี้ นักวิชาการอีกสี่คนได้ศึกษาวิเคราะห์ผลงานวรรณกรรมทั้งหมดของข้าพเจ้าโดยละเอียด พวกเขาทำตามความดำริของพวกเขาเอง ข้าพเจ้าเองคิดมานานแล้วว่าควรต้องทำอะไรสักอย่างเพื่อตอบแทนพวกเขา แต่การให้เงินทองตอบแทนคงเป็นไปไม่ได้ เพราะพวกเขาไม่ได้ทำเพราะหวังเงินทอง พวกเขาไม่เพียงแต่ได้ศึกษาวิเคราะห์งานด้านวรรณกรรมภาษาสันสกฤตของข้าพเจ้าเท่านั้น แต่ยังได้ประชันขันแข่งกันเพื่อผลิตงานที่ดีที่สุดออกมาอีกด้วย ข้าพเจ้าคิดอยู่เสมอที่จะหาทางตอบแทนพวกเขา แม้ว่างานแปลหรือการศึกษาวิเคราะห์ที่พวกเขาได้ทำไปนั้นอาจเป็นส่วนหนึ่งของผลงานทางวิชาการของพวกเขาแล้วก็ตาม แต่ข้าพเจ้าก็คิดว่าการให้เกียรติพวกเขาจะเป็นการให้รางวัลตอบแทนที่ดีสำหรับการทำงานหนักของพวกเขา ยิ่งถ้าเกียรตินั้นมาจากสมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ด้วยแล้ว ก็จะยิ่งมีความหมายมากยิ่งขึ้น ข้าพเจ้าครุ่นคิดอยู่เสมอว่าจะทำได้อย่างไร เพราะจะต้องใช้เงินจำนวนมากสำหรับคนเก้าหรือสิบคนเดินทางไป/กลับระหว่างสถานที่ที่พวกเขาอยู่ในประเทศอินเดียกับกรุงเทพฯ ในเวลานั้นข้าพเจ้าก็คิดได้ว่า ควรหารือเรื่องนี้กับเอกอัครราชทูตไทย ซึ่งอาจมีคำแนะนำบางอย่าง เพราะสถานเอกอัครราชทูตอินเดียในประเทศไทยและสถานเอกอัครราชทูตไทยในประเทศอินเดียได้ร่วมกันจัดตั้งกองทุนเพื่อส่งเสริมวัฒนธรรมระหว่างอินเดีย/ไทย โดยส่วนหนึ่งของกองทุนนี้อาจสามารถนำมาใช้เพื่อจัดงานของข้าพเจ้าได้ เมื่อคิดได้ดังนี้ ข้าพเจ้าจึงไปพบเอกอัครราชทูตไทย (นายพิศาล มาณวพัฒน์ – ผู้แปล) ข้าพเจ้าได้หารือกับท่านอย่างละเอียด ท่านบอกข้าพเจ้าว่าจะพยายามช่วยเหลืออย่างดีที่สุด แม้กองทุนดังกล่าวจะมีเงินน้อยในแต่ละปีงบประมาณ โดยฝ่ายอินเดียและไทยจะร่วมกันบริจาคเงินเข้ากองทุนเท่า ๆ กันตลอดถึงแบ่งกันใช้เท่า ๆ กันด้วย และท่านบอกด้วยว่าอาจจะได้รับ

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

งบประมาณสนับสนุนเพิ่มเติมจากกระทรวงการต่างประเทศไทย แต่สำหรับการใช้เงินกองทุนในฝ่ายอินเดียนั้น สถานเอกอัครราชทูตอินเดียในกรุงเทพฯ จะตัดสินใจเอง เอกอัครราชทูตไทยกล่าวเสริมด้วยว่าท่านจะเดินทางไปราชการที่กรุงเทพฯ ในอีกวันสองวันนี้ และจะถือโอกาสพบหารือเรื่องนี้กับนายอะนิล วาธวา (Anil Wadhwa) เอกอัครราชทูตอินเดียประจำประเทศไทยด้วย แต่ข้าพเจ้าได้รับแจ้งในเวลาต่อมาว่าคำตอบจากนายวาธวานั้นเป็นลบ เพราะเงินกองทุนของอินเดียนั้นได้จัดสรรให้โครงการต่าง ๆ หมดแล้ว แต่อย่างไรก็ดี นายวาธวารับจะพยายามขอเงินงบประมาณเพิ่มเติมจากกระทรวงการต่างประเทศอินเดียเพื่อจะได้ร่วมดำเนินโครงการของข้าพเจ้านี้เป็นกรณีพิเศษ

ข้าพเจ้ารอคอยความคืบหน้าเรื่องเงินสนับสนุนจากฝ่ายอินเดียนี้อยู่ถึงสองเดือนจนเกือบจะถอดใจ แต่แล้วก็ได้รับแจ้งจากสถานเอกอัครราชทูตไทยในกรุงนิวเดลีว่า สถานเอกอัครราชทูตอินเดียในกรุงเทพฯ ได้ตกลงที่จะร่วมดำเนินโครงการนี้โดยจะรับผิดชอบค่าใช้จ่ายส่วนหนึ่ง ข้าพเจ้ารู้สึกโล่งใจอย่างมาก ทั้งนี้ สถานเอกอัครราชทูต-อินเดียและสถานเอกอัครราชทูตไทยได้ตกลงกันว่า สถานเอกอัครราชทูตอินเดียจะรับผิดชอบค่าใช้จ่ายสำหรับการเดินทางไป/กลับของนักวิชาการอินเดียทั้งหมด ส่วนสถานเอกอัครราชทูตไทยจะรับผิดชอบค่าใช้จ่ายเรื่องที่อยู่และค่าเดินทางในประเทศไทยของนักวิชการเหล่านี้ ตอนนี้ ข้าพเจ้าจะต้องกราบบังคมทูลขอพระเมตตาสมเด็จ-พระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เพื่อทรงพระราชทานเกียรติแก่นักวิชาการ ซึ่งพระองค์จะพระราชทานวันที่ทรงสะดวก และจะกราบบังคมทูลขอพระเมตตาเพื่อทรงเปิดตัวหนังสือสองเล่มใหม่ของข้าพเจ้าด้วย คือ "จารึกที่เป็นภาษาสันสกฤตในประเทศไทย" (Sanskrit Inscriptions of Thailand) และ "ค่านิยมของมนุษย์: คำจำกัดความและการตีความ" (Human Values: Definitions and Interpretations) และเพื่อการนี้ข้าพเจ้าได้รับพระเมตตาให้เข้าเฝ้าฯ เมื่อวันที่ 18 มีนาคม พ.ศ. 2556

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

ข้าพเจ้าได้ใช้เวลาหลายปีเพื่อทำความเข้าใจและเรียนรู้วัฒนธรรมไทยในช่วงการไปทำงานในประเทศไทยในโอกาสต่าง ๆ ตามที่กล่าวแล้ว รวมถึงได้เดินทางไปประเทศไทยอีกหลายต่อหลายครั้งในโอกาสอื่น ๆ จึงได้รวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับประเทศไทยไว้จำนวนมากตามสุภาษิตสันสกฤตที่ว่า ศริยะสิ เกนะ ตฤปยะติ ซึ่งมีความหมายว่า แต่คนเราไม่ควรพอใจหยุดอยู่เพียงกับผลสำเร็จที่ได้รับแล้ว และเพราะยึดถือคตินี้ ข้าพเจ้าจึงเดินทางไปประเทศไทยอีก

ในระหว่างการเดินทางเยือนประเทศไทยครั้งนี้ ข้าพเจ้าได้กราบบังคมทูลขอพระเมตตาเข้าเฝ้าฯ ด้วย ซึ่งสมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้พระราชทานพระราชวโรกาสให้เข้าเฝ้าฯ ได้ในโอกาสเข้าเฝ้าฯ นั้น พระองค์ท่านแย้มพระสรวลต้อนรับข้าพเจ้า และเนื่องจากได้เวลาอาหารกลางวันแล้ว ข้าพเจ้าจึงถูกพาไปห้องเสวย หลังจากนั้นก็มีอีกสองคนเข้ามาสมทบด้วย คนหนึ่งเป็นอดีตนิสิตของข้าพเจ้าและเป็นพระสหายร่วมชั้นของพระองค์ โดยตอนนี้เป็นอาจารย์อยู่ที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ส่วนอีกคนก็เป็นพระสหายร่วมชั้นของพระองค์เช่นกัน และโดยที่ข้าพเจ้ารับประทานอาหารมังสวิรัติ อาหารมังสวิรัติจึงถูกนำมาเสิร์ฟให้ทุกคน บนโต๊ะเสวยนั่นเองที่ข้าพเจ้าได้รู้ว่าอาหารกลางวันมื้อนั้นจัดขึ้นเพื่อเป็นเกียรติแก่ข้าพเจ้าโดยเฉพาะ ดังปรากฏตามสำเนาบัตรรายการอาหารข้างล่างนี้

อาหารกลางวัน

สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี

พระราชทานเพื่อเป็นเกียรติแก่

ศาสตราจารย์ ดร. สัตยะ วรัต ศาสตรี

วันเสาร์ที่ 18 มีนาคม พ.ศ. 2556

.....

ซุปครีมฟักทอง

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

สลัดรวม

.....

ลาซานย่า

.....

แกงเขียวหวานผัก

....

ผัดเห็ดในซอสหอยนางรม

.....

ผัดข้าวโพดหวาน

ถั่วลันเตากับเต้าหู้

.....

ข้าวเหนียวมะม่วง

ผลไม้สด

สมาชิกในพระบรมวงศานุวงศ์จะพระราชทานเลี้ยงส่วนพระองค์เฉพาะต่อแขกพิเศษเท่านั้น และการที่พระองค์พระราชทานเลี้ยงอาหารเที่ยงเช่นนี้แสดงให้เห็นว่า พระองค์ทรงมีพระเมตตาต่อข้าพเจ้าในฐานะเป็นอดีตพระอาจารย์ คนไทยนั้นมีความเคารพนับถือครูอาจารย์สูงมาก ซึ่งประเทศอินเดียเราก็เคยมีทัศนะที่ประเสริฐเช่นว่านี้มาเป็นเวลายาวนาน ในประเทศอินเดียเรามีคำขวัญ เช่น ครูคือพระพรหม ครูคือพระวิษณุ ครูคือพระมเหศวร และครูเป็นองค์อวตารในโลกมนุษย์ของพระเจ้าผู้สูงสุด แต่เมื่อเวลาผ่านไปทัศนคตินี้ก็เปลี่ยนไปด้วย แม้ตอนนี้เรายังพูดกันอยู่ว่าครูเป็นพระพรหม แต่ก็ไม่ได้เคารพครูอาจารย์อย่างที่ควรจะเป็น คงมีเพียงนักเรียนนิสิตนักศึกษาบางคนในวิทยาลัยและมหาวิทยาลัยเท่านั้นที่รับใช้ครูอาจารย์ ส่วนใหญ่แล้วคิดว่าได้ชำระค่าเล่าเรียนให้เป็นเงินเดือนรายได้ของครูอาจารย์แล้ว ก็ถือว่าจบกัน ครูอาจารย์ได้ทำอะไรพิเศษให้แก่เราบ้างหรือเปล่า ก็เปล่า ครูอาจารย์ได้รับเงินเดือนแล้ว ดังนั้นทำไมเราจึงจะต้องรับใช้ครูอาจารย์ด้วยเล่า เมื่อได้รับความรู้จากครูอาจารย์แล้ว

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

นักเรียนก็จะไม่จดจำครูอาจารย์เสียด้วยซ้ำ ไม่ใช่ว่าทัศนคติเช่นนี้จะไม่ได้เกิดขึ้นในอดีต ในสมัยโบราณก็ต้องมีนักเรียนนักศึกษาที่แสดงความเฉยเมยต่อครูอาจารย์หลังจากจบการศึกษาด้วยแล้วเช่นกัน มิฉะนั้นแล้ว ผู้เขียนคัมภีร์มหาภารตะคงไม่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาภารตะ, อุธะโยคะปาร์วัน (หรืออุธโยคปาร์วัน Udyoga Parvan, 33.86-87) ว่า

ษะเฑเต หฺยะวะมันยันเต นิตฺยัม ปฺรฺวาปะการิณัม.
อาจาระยัม ศิกษิตาหะ ศิษฺยาหะ กฤตดาราศฺจะ มาตะรัม.
นารีมฺ วิคะตะกามาศฺจะ กฤตารฺถาศฺจะ ประโยชะนัม.
นาวัม นิสฺตีรฺณะกานฺตารา อาตุราศฺจะ จิกิตฺสะนัม.

ซึ่งมีความหมายว่า คนหกประเภทต่อไปนี้ไม่ใส่ใจคนที่ได้เคยทำดีต่อตน คือ 1) นักเรียนนักศึกษาลืมครูอาจารย์ 2) บุตรที่แต่งงานแล้วลืมบิดามารดา 3) คนที่ได้ข้ามฟากไปแล้วลืมเรือที่ใช้ข้ามฟาก 4) ผู้ชายที่หลับนอนกับผู้หญิงที่ไม่ใช่ภรรยาแล้วลืมหญิงคนนั้น 5) คนที่ลืมผู้ที่เคยทำประโยชน์ต่อตน และ 6) คนไข้ที่หายป่วยแล้วลืมหมอ

นอกจากนี้ นักปราชญ์ชื่อไกยัฏ (Kaiyyata) ผู้เป็นอรรถกถาจารย์ของคัมภีร์มหาภาษยะ (Mahabhasya) ได้กล่าวเกี่ยวกับประเด็นศิษย์ลืมครูนี้ไว้ด้วยว่า ข้าพเจ้าจะเป็นตัวตลกให้อดีตลูกศิษย์นินทาลับหลัง ในสมัยก่อนนั้นมีนักเรียนน้อย เด็กที่อยากเรียนมาก ๆ ต้องมอบตนเป็นศิษย์และรับใช้ครูอาจารย์เพื่อแลกกับการที่จะได้เรียน วิธีที่สูงส่งที่สุดของการเรียนคือการรับใช้ครูอาจารย์แล้วเรียนกับท่าน วิธีการอื่นล้วนด้อยกว่า แต่คนรวยจะจ่ายเงินทองจำนวนมากให้ครูอาจารย์แทนการยอมตนรับใช้ อีกวิธีหนึ่งในการเรียนคือการแลกเปลี่ยนความรู้กัน เช่น ผู้เชี่ยวชาญภาษากรีกกับผู้เชี่ยวชาญภาษาสันสกฤตผลัดกันสอนซึ่งกันและกัน ข้าพเจ้าเป็นตัวอย่างได้ในกรณีที่สามนี้ คือในช่วงที่ข้าพเจ้ากำลังแปลตำราไวยากรณ์ยุคพระเวทของอาร์เธอร์ แอนโธนี แม็คโดเนลล์ (Arthur Anthony Macdonell's A Vedic Grammar for Students) จากภาษาอังกฤษเป็นภาษาฮินดีอยู่นั้น ข้าพเจ้าเจอหลายบริบทที่ใช้คำภาษากรีกในตำราเล่มนี้ ข้าพเจ้าไม่รู้ภาษากรีกเลย แต่เมื่อต้องแปลตำราเล่มนี้ของแม็คโดเนลล์ ข้าพเจ้าต้องรู้ทั้งภาษาฮินดี

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

และภาษากรีก ในช่วงนั้นข้าพเจ้าเป็นหัวหน้าภาควิชาภาษาสันสกฤตที่มหาวิทยาลัยเดลี และในช่วงเวลาเดียวกันนั้นก็มีอาจารย์จากประเทศสเปนมาสอนภาษาสเปนที่มหาวิทยาลัยเดลี เขาสนใจจะเรียนภาษาสันสกฤต วันหนึ่งเขามาพบข้าพเจ้าและบอกว่าต้องการจะเรียนภาษาสันสกฤตกับข้าพเจ้า ข้าพเจ้าเห็นด้วยและขอให้เขาสอนภาษากรีกให้เป็นการตอบแทน เขาก็เห็นด้วย ดังนั้น เราทั้งสองจึงแลกเปลี่ยนความรู้กัน วิธีเรียนรู้ทั้งสามวิธีนี้สอดคล้องกับสุภาษิตสันสกฤตที่ว่า

ดุรุศุศฺรูษะยา วิดฺยา ปุษกะเลนะ ธะเนนะ วา
อะถะวา วิดธะยา วิดยา จะตุรถี ไนวะ วิดยะเต.

ซึ่งมีความหมายว่า การเรียนรู้สามารถทำได้สามวิธี คือ 1) โดยการยอมตนเป็นศิษย์รับใช้ครูอาจารย์ 2) โดยการจ่ายเงินทองจำนวนมหาศาลเป็นค่าเล่าเรียน หรือ 3) โดยการแลกเปลี่ยนความรู้กัน และไม่มีวิธีที่สี่

หลังจากได้เรียนรู้ภาษากรีกจากนายอันโตนิโอ (Antonio) เพื่อนร่วมงานชาวสเปนดังกล่าวแล้ว ข้าพเจ้าก็สามารถแปลคำศัพท์และข้อความต่าง ๆ ที่เป็นภาษากรีกในหนังสือของแม็คโดเนลล์ได้

ในระหว่างเสวยพระกระยาหารกลางวันมื้อนั้น สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้ากรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้มีพระราชปฏิสันถารด้วยข้าพเจ้าหลายเรื่อง ตอนหนึ่งตรัสถามว่า ตอนนี้ข้าพเจ้าทำอะไรอยู่ ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลว่า กำลังเขียนหนังสือสองเล่มอยู่ คือ ค่านิยมของมนุษย์: คำจำกัดความและการตีความ (Human Values: Definitions and Interpretations) พระองค์ตรัสว่ามันเข้ากับยุคสมัยปัจจุบันมาก ทุกวันนี้ค่านิยมของมนุษย์ถูกกัดเซาะมาก ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลต่อว่า อีกเล่มหนึ่ง คือ จารึกที่เป็นภาษาสันสกฤตในประเทศไทย (Sanskrit Inscriptions of Thailand) ตรัสถามว่าได้รวบรวมข้อมูลศิลาจารึกไว้กี่หลักแล้ว ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลว่ามากกว่า 70 หลัก บางหลักอยู่ในสภาพที่ไม่ดี ใจความสูญหายบ้าง ไม่ชัดเจนบ้าง หรือไม่ก็ชำรุดเสียหาย การจะจัดวางเรียงลำดับให้ถูกต้องดังเดิมจำต้องใช้ความพยายามและเวลามาก ในการหาความหมายที่ถูกต้องของแต่ละศิลาจารึกที่บางส่วนหายไป

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

หรือบางข้อความลบเลือนนั้น จำเป็นจะต้องคำนึงถึงความหมาย บริบท ลิงค์ ความใกล้เคียงกับคำอื่น และความถูกต้องเหมาะสมของคำอยู่เสมอ ศิลาจารึกบางหลักยังสมบูรณ์ดี แม้แต่เลขที่ของศิลาจารึกก็มีความสำคัญ จารึกบางหลักสั้น บางหลักยาว ศิลาจารึกที่สั้นบางหลักมีจารึกเพียงสองประโยค มีอยู่หลักหนึ่งซึ่งมีเพียงหนึ่งคำ ส่วนศิลาจารึกที่มีจารึกยาว บางหลักก็ยาวเหมือนบทกวีสรรเสริญวีรบุรุษ บางจารึกอยู่บนเสาหิน บางจารึกอยู่ที่หน้าจั่ว และบางจารึกอยู่บนผนัง ศิลาจารึกที่อยู่บนเสานั้นก็ปรากฏอยู่ทั้งสี่ด้าน ซึ่งแต่ละด้านก็มีเนื้อหาที่แตกต่างกันออกไป เช่น กรณีของจารึกปราสาทหินพนมรุ้งที่ส่วนต่าง ๆ มีข้อความตอนจบว่า จบตอนที่ว่าด้วยลักษณะความสง่างาม (ของกษัตริย์) เพียงเท่านี้ แล้วก็จบจารึก หรือที่จบด้วยวลีว่า จบตอนที่ว่าด้วยความเป็นปราชญ์ (ของกษัตริย์) เพียงเท่านี้ แล้วก็จบ เป็นต้น โดยทั่วไปแล้วคำจารึกที่ยาวจะเป็นร้อยกรอง จารึกที่ยาวบางจารึกจะพบฉันทลักษณ์หลายประเภท เช่น อินทรวิเชียรฉันท์ อุเปนทรวิเชียร อุปชาติฉันท์ มาลินีฉันท์ วสันตดิลกฉันท์ สัททุลลวิกกีฬิตฉันท์ เป็นต้น บางหลักก็มีจินตนาการทางด้านกวีนิพนธ์ซึ่งเรียกชื่อในวรรณกรรมสันสกฤตว่าอลังการะประเภทต่าง ๆ เช่น ยะมะกะ (หรือยมก Yamaka) อนุปฺราสะ (อ่านว่า อะ นุ ปฺรา สะ Anuprasa) ทฤษฏานตะ (อ่านว่า ทริด สะ ตาน ตะ Drstanta) อุปมา (Upama) อุตเปรกษา (อ่านว่า อุด เปรก สา Utpreksa) และอรรถานตะรันยาสะ (หรือ Arthantaranyasa) เป็นต้น ฉันทลักษณ์และอลังการะเหล่านี้เพียงพอที่จะทำให้จิตใจของผู้ที่ชื่นชอบวรรณกรรมสันสกฤตหลงไหล แล้วข้าพเจ้าได้อ่านคำจารึกนี้ถวายเป็นตัวอย่างว่า

นะมัธวัม หะระเดหารธะหาริณึง หิมะวัตสุตาม.
อัมบา นะ เวติ สาศะงัม ปัศยะติ สุมะ คุโหปิ ยามฺ.
ยัชชา ชวะลีติ ชวะละนักษะมามภะหะ
ภาสวันนะภัสนันมฤคะวันนะภัสสุ.

ตอนนี้ ข้าพเจ้าขอยกตัวอย่างจินตนาการทางด้านกวีนิพนธ์ที่เรียกว่าอุตเปรกษา ซึ่งมีผลน่าทึ่งในบทกวีมาหนึ่งโศลก ดังนี้

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

นะมัศศิวายาสตุ ศิวายะ โว ยะ-

ศศังเก ศะศางกานะละสูรยะเนตระหะ.

อุษณัตวะสีตัตวะสะมัตวะมีปสุ-

สสวาสเย บิภัตตระยัตภุตะชหนุชาตาม.

เมื่อทรงได้ฟังเช่นนั้น สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ตรัสว่า ท่านอาจารย์คิดบ้างหรือไม่ว่าบทกวีแบบนี้แต่งขึ้นโดยกวีที่อพยพมาจากอินเดีย คำจารึกอาจเกิดขึ้นในประเทศไทย แต่ผู้เขียนมาจากประเทศอินเดีย

ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลว่า กวีเหล่านี้อาจมีเชื้อสายคนอินเดีย แต่ไม่ได้มาจากประเทศอินเดีย บรรพบุรุษของพวกเขาอาจมาประเทศไทยจากประเทศอินเดีย แล้วได้เป็นพลเมืองไทยก่อนแล้ว ความคิดเห็นเช่นนี้ได้รับการยืนยันเนื่องจากพวกเขาคุ้นเคยกับประเทศไทย พวกเขาเกิดและเติบโตในประเทศไทย

สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ตรัสว่า เป็นไปได้ทีเดียว

ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลว่า ใคร่ขอพระเมตตาเปิดตัวหนังสือทั้งสองเล่ม คือ "ค่านิยมของมนุษย์: คำจำกัดความและการตีความ" (Human Values: Definitions and Interpretations) และหนังสือ "จารึกภาษาสันสกฤตในประเทศไทย" (Sanskrit Inscriptions of Thailand) ดังกล่าวในประเทศไทย

สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ตรัสถามว่า ที่ไหนดี

ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลว่า แม้จะมีห้องประชุมในโรงแรม แต่ก็ไม่น่าสนใจ ควรจัดงานเปิดตัวหนังสือที่มหาวิทยาลัย

สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ตรัสถามว่า ที่มหาวิทยาลัยไหน

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลว่า ที่มหาวิทยาลัยศิลปากร เพราะมีห้องประชุมที่เพิ่งปรับปรุงเสร็จใหม่ซึ่งน่าจะเหมาะสม อีกทั้งมหาวิทยาลัยก็ตั้งอยู่ใจกลางเมืองที่ทุกคนสามารถเดินทางไปได้สะดวก หรืออาจจะเป็นที่หอประชุมของจุฬาลงกรณ์-มหาวิทยาลัยก็ได้

พอดีผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประพจน์ อัศววิรุฬหการ ก็เดินเข้ามา เขากล่าวว่า ถ้าจะใช้ห้องประชุมที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เราต้องจ่ายค่าเช่าที่ค่อนข้างแพง เพราะมหาวิทยาลัยได้กำหนดค่าเช่าไว้ ถ้าคนนอกจะใช้ห้องประชุม

ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลว่า ไม่คิดว่าจะมีค่าเช่าห้องประชุมที่มหาวิทยาลัยศิลปากร โดยอาจได้รับความช่วยเหลือจากบุคลากรที่นั่น เพราะข้าพเจ้าเคยเป็นศาสตราจารย์อาคันตุกะที่มหาวิทยาลัยนั้น อาจารย์ในศูนย์สันสกฤตศึกษาที่มหาวิทยาลัยศิลปากรก็ล้วนเคยเป็นลูกศิษย์ของข้าพเจ้า

สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราช-กุมารี ตรัสว่า ถ้าอย่างนั้นก็จัดที่มหาวิทยาลัยศิลปากรก็แล้วกัน พระองค์ก็ทรงรู้จักอธิการบดีมหาวิทยาลัยศิลปากรด้วย แล้วตรัสถามว่าอยากจะมีงานเปิดตัวหนังสือนี้เมื่อไร

หลังจากคิดอยู่ว่า ถึงแม้ว่าหนังสือ "ค่านิยมของมนุษย์ฯ" จะพิมพ์เสร็จแล้ว แต่หนังสือ "จารึกที่เป็นภาษาสันสกฤตในประเทศไทย" ยังไม่ได้พิมพ์ ยังต้องใช้เวลาอีกระยะหนึ่งในการพิมพ์ อาจถึงสองสามเดือน ดังนั้น เดือนกันยายนอาจเป็นเดือนที่เปิดตัวหนังสือได้ ข้าพเจ้าจึงกราบบังคมทูลว่า ในเดือนกันยายน

สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรม-ราชกุมารี ตรัสถามว่า ช่วงไหนในเดือนกันยายน

ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลว่า ในวันที่ 1 หรือวันที่ 29 กันยายนก็ได้

สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรม-ราชกุมารี ตรัสถามว่า วันที่ 29 กันยายน มีความสำคัญอย่างไร

ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลว่า เป็นวันคล้ายวันเกิดของข้าพเจ้า

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ตรัสว่า ถ้าอย่างนั้นเอาวันที่ 29 กันยายนเลย แม้ว่าอาจจะต้องทรงปรับกำหนดการอื่น ๆ ของพระองค์บ้างก็ตาม แล้วตรัสถามต่อว่า กี่โมงดี

ข้าพระเจ้ากราบบังคมทูลว่า 18.00 น.

สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ตรัสถามว่าจะไม่สายไปหรือ

ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลว่า ไม่สาย และจะเป็นเวลาที่ทุกคนสะดวกด้วยซ้ำ เพราะช่วงนั้น สำนักงานและสถานประกอบการเลิกทำงานแล้ว

เมื่อทรงสดับเช่นนั้น สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ก็ทรงบันทึกลงในสมุดบันทึกส่วนพระองค์ว่า ร่วมงานเปิดตัวหนังสือของศาสตราจารย์ ดร. สัตยะ วรัต ศาสตรี ที่มหาวิทยาลัยศิลปากร ในวันที่ 29 กันยายน 2556 เวลา 18.00 น.

ข้าพเจ้ามีความสุขมากที่สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงมีพระเมตตาดังกล่าว แต่ข้าพเจ้ายังต้องการจะขอพระราชทานพระเมตตาต่ออีกเรื่องหนึ่ง ตามสุภาษิตที่ว่า คนเราต้องไม่พอใจหยุดรับสิ่งดี ๆ

ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลว่า ตามที่พระองค์ทรงทราบอยู่แล้วว่าข้าพเจ้าได้เขียนหนังสือ ชื่อ ศรีรามะกีรติมหากาวะยัม ตามแนวเรื่องรามเกียรติ์ของไทย ซึ่งพระองค์ได้ทรงพระราชนิพนธ์คำนำให้เมื่อพิมพ์เป็นเล่มนั้น ตอนนี้หนังสือมหากาวยะดังกล่าวได้รับการแปลเป็นภาษาท้องถิ่นของอินเดียถึงหกภาษา คือ 1) ภาษากันนัฑ 2) ภาษาอัสสัม 3) ภาษาฮินดี 4) ภาษาเตลุกู 5) ภาษาทมิฬ และ 6) ภาษาคุชะราตี (ทั้งนี้ เมื่อถึงเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2562 ได้แปลเพิ่มอีกหนึ่งภาษาแล้ว คือ ภาษามัลยาลัม) นอกจากนี้ หนังสือที่ข้าพเจ้าเขียนเป็นภาษาสันสกฤตประเภทโศลกเกี่ยวกับประเทศไทย ชื่อ ไทยเดศะวิลาสัม ที่พระองค์ได้ทรงมีพระเมตตาแปลเป็นภาษาไทยประเภทร้อยแก้วดีได้รับการแปลเป็นภาษาเตลุกูโดยนักวิชาการอินเดียเช่นเดียวกัน โดยผู้แปล

Jaya Vita Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

ได้พิมพ์เป็นเล่มสองภาษาคู่กัน คือ ภาษาสันสกฤตอยู่ทางซ้ายมือและภาษาเตลุกูอยู่ทางขวามือ มีภาพสถานที่ของประเทศไทยที่สอดคล้องกันกับโศลกประกอบครบทุกโศลก เป็นการทดลองเขียนโศลกภาษาสันสกฤตแบบใหม่ ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลขอพระเมตตาพระราชทานพระราชวโรกาสให้เกียรติแก่นักแปลทุกคนที่ได้แปลหนังสือทั้งสองเล่มดังกล่าวด้วย

สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ตรัสว่า ได้ และตรัสถามว่าจะจัดในวันเดียวกันกับการเปิดตัวหนังสือหรือเปล่า

ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลว่า ขอจัดในวันรุ่งขึ้น หากพระองค์จะพระราชทานพระราชวโรกาสให้เพิ่ม แต่ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประพจน์ อัศววิรุฬหการ ไม่เห็นด้วย โดยให้เหตุผลว่า จัดทั้งสองงานในวันเดียวกันดีกว่า เพราะในวันรุ่งขึ้นสมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี จะทรงมีพระราชกรณียกิจอื่น ๆ จะทรงไม่มีเวลา อีกประการหนึ่ง แขกที่ได้รับเชิญที่มาร่วมงานในวันแรกแล้ว จะไม่อยากมาอีกในวันที่สอง เมื่อไม่มีแขกมาร่วมงาน การให้เกียรติที่ตั้งใจก็ไม่มีความหมายอะไร

ข้าพเจ้ากล่าวว่า เห็นด้วย ถ้าอย่างนั้นก็จัดทั้งสองงานในวันเดียวกัน คือ การเปิดตัวหนังสือและการยกย่องให้เกียรตินักวิชาการ

ข้าพเจ้ามีความสุขมากที่สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้ทรงมีพระเมตตาต่อคำกราบบังคมทูลขอของข้าพเจ้า อีกเหตุผลหนึ่งที่ทำให้ข้าพเจ้ามีความสุขมาก คือ การที่พระองค์เสด็จฯ งานดังกล่าวจะส่งเสริมความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมระหว่างประเทศอินเดียและประเทศไทยให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น

สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้มีพระราชปฏิสันถารกับข้าพเจ้าจนถึงเวลา 14.30 น. รวมเป็นเวลาสองชั่วโมงครึ่ง และในเวลา 15.00 น. ก็จะทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจที่อื่น เมื่อข้าพเจ้ายืนขึ้นจะกราบบังคมทูลลา พระองค์ตรัสว่าข้าราชบริพารของพระองค์ทั้งหมดที่อยู่ในห้องนั้น

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

ต้องการจะถ่ายรูปกับข้าพเจ้า พวกเขาทั้งหมดยืนเป็นแถวบนบันไดใกล้ห้องรับประทานอาหาร ช่างภาพพระราชวังถ่ายรูปหมู่ให้ แล้วพระองค์ก็ทรงกล่าวลาข้าพเจ้าด้วยพระเนตรที่เปี่ยมด้วยพระเมตตา

หลังจากได้รับพระเมตตาพระราชทานวันงานแล้ว ข้าพเจ้าก็ได้ติดต่อพรรคพวกเพื่อนฝูงที่มหาวิทยาลัยศิลปากรเกี่ยวกับการจัดงานเปิดตัวหนังสือและให้เกียรติแก่นักวิชาการอินเดียดังกล่าว แต่พวกเพื่อน ๆ ได้รับข่าวเรื่องการจัดงานนี้จากวังสระปทุมโดยตรงก่อนแล้ว ตั้งแต่อธิการบดีมหาวิทยาลัยลงมาจนถึงอาจารย์ในศูนย์สันสกฤตศึกษาและภาควิชาภาษาตะวันออกในคณะโบราณคดีของมหาวิทยาลัยก็ยุ่งกับการเตรียมงานดังกล่าว พวกเขาพิมพ์และแจกบัตรเชิญ ทำภาพยนต์สั้นเกี่ยวกับข้าพเจ้าซึ่งได้ฉายอย่างต่อเนื่องในช่วงเวลาของงานเลี้ยงอาหารค่ำในตอนท้ายของงานที่ห้องประชุมซึ่งในอดีตเคยเป็นท้องพระโรงและเพิ่งได้รับการปรับปรุงใหม่ของมหาวิทยาลัย สำหรับการจัดที่นั่งในห้องประชุมและห้องอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องนั้น ได้จัดตามแนวทางของสำนักพระราชวังที่นั่งแบ่งออกเป็นสองส่วน คือ ด้านซ้ายและด้านขวา ในแถวหน้าด้านขวาเป็นที่นั่งของเอกอัครราชทูตอินเดียประจำประเทศไทย ตัวข้าพเจ้า เอกอัครราชทูตไทยประจำประเทศอินเดีย อธิการบดีมหาวิทยาลัยศิลปากร ผู้ช่วยศาสตรจารย์ ดร. จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา และคนอื่น ๆ ทางด้านซ้ายแถวหน้าเป็นที่นั่งของนักวิชาการอินเดียที่แปลมหากาวยะของข้าพเจ้า ชื่อ ศรีรามะกีรติมหากาวะยัม และอีกคนหนึ่ง คือ ดร. สัตยะ วรัต วรมา (Satya Vrat Varma) ที่ได้ทำการศึกษาผลงานทางวิชาการของข้าพเจ้าอย่างละเอียดจนทำให้เขาได้รับปริญญาที่สูงกว่าปริญญาเอกทางด้านวรรณกรรม (D.Litt.) จากมหาวิทยาลัยกุมายุน (Kumayun University) ที่เมืองไนนีตาล (Nainital) รัฐอุตตราขัณฑ์ (Uttarakhand State) สำหรับชื่อของนักวิชาการที่ได้แปลหนังสือศรีรามะกีรติมหากาวะยัมจากภาษาสันสกฤตเป็นภาษาอินเดียท้องถิ่นก็มี 1) ดร. เอส. รังคะนาถ (S. Ranganath) ผู้แปลเป็นภาษากันนัฑ 2) ดร. สุบรัต บะรัว (Subrata Barua) ผู้แปลเป็นภาษาอัสสัม 3) ดร. ดี. รามกฤษณะ (D. Ramakrishna) ผู้แปลเป็นภาษาเตลุกู 4) ดร. ราชลักษมี ศรีนิวาสัน (Rajalakshmi Sreenivasan) ผู้แปลเป็นภาษาทมิฬ 5) ดร. มิถิเลศ กุมารี มิศรา (Mithilesh

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

Kumari Mishra) ผู้แปลเป็นภาษาฮินดี และ 6) ดร. มธุสูดัน วฺยาส (Madhusudan Vyas) ผู้แปลเป็นภาษาคุชะราตี รวมทั้งนักวิชาการที่แปลหนังสือไทยเดศะวิลาสัมจากภาษาสันสกฤตเป็นภาษาเตลุกู คือ ดร. เค. สัมบาศิวะ มูร์ติ (K. Sambasivamurhy)

ประมาณสองสัปดาห์ก่อนถึงวันงานดังกล่าว ข้าพเจ้าได้รับแจ้งจากกองงานในพระองค์ สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ว่า ด้วยเหตุผลที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ พระองค์จะทรงไม่สามารถเสด็จฯ งานในวันที่ 29 กันยายน 2556 ได้ แต่จะสามารถเสด็จฯ ได้ในวันที่ 27 กันยายน 2556 ดังนั้นวันงานจึงถูกเปลี่ยนเป็นวันที่ 27 กันยายน พ.ศ. 2556 และเพื่อเตรียมการขั้นสุดท้ายให้เรียบร้อย ข้าพเจ้าได้เดินทางไปกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ 19 กันยายน 2556 สำหรับการเตรียมงานนั้นเจ้าหน้าที่และอาจารย์ที่เกี่ยวข้องของมหาวิทยาลัยศิลปากรทุกคนต่างช่วยกันเตรียมงานอย่างกระตือรือร้น พวกเขาพิมพ์จดหมายเชิญ จัดทำหนังสือเล่มเล็กประวัติย่อของข้าพเจ้าเพื่อแจกแก่ผู้มาร่วมงาน งานจะจัดที่ห้องประชุมที่ในอดีตเคยเป็นท้องพระโรงซึ่งตอนนี้ถูกดัดแปลงเป็นหอศิลป์ โดยมีการเสิร์ฟเครื่องดื่มในตอนท้ายของงาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเหลือเวลาอีกสองวันจะถึงวันงาน ข้าพเจ้าไปตรวจดูสถานที่ที่จะจัดงาน มันดูค่อนข้างเล็ก แต่อดีตหัวหน้าภาควิชาภาษาสันสกฤตของมหาวิทยาลัยศิลปากร คือ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สมบัติ มั่งมีสุขศิริ ซึ่งเดินดูอยู่กับข้าพเจ้าตลอดเวลา บอกว่าห้องประชุมนี้แม้จะดูไม่ใหญ่ แต่สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้เสด็จฯ ร่วมงานที่นี้แล้วหลายครั้ง ทั้งนี้งานเมื่อวันที่ 27 กันยายน 2556 นั้นเป็นการรวมตัวครั้งใหญ่เกินความคาดหมายของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าได้ออกมาจากประเทศไทยกลับมาอยู่ในประเทศอินเดียนานเกือบ 20 ปีแล้ว แต่ผู้คนยังคงรักเมตตาข้าพเจ้ามาก ทำให้ข้าพเจ้าตื่นเต้นและตื้นตัน สำหรับการจัดที่นั่งนั้น เนื่องจากมีที่นั่งในห้องประชุมไม่เพียงพอสำหรับแขกรับเชิญทุกคน เจ้าหน้าที่จึงได้จัดที่นั่งเพิ่มเติมนอกห้องประชุมแต่อยู่ใต้หลังคาเดียวกัน พร้อมจอขนาดใหญ่สำหรับฉายกิจกรรมที่กำลังดำเนินอยู่ งานกำหนดเริ่มเวลา 17.30 น. ตามพระราชประสงค์ของพระองค์ ผู้ได้รับเชิญมาถึงบริเวณจัดงานล่วงหน้าหนึ่งชั่วโมง โดยแขกชั้น

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ผู้ใหญ่ก็มีผู้บริหารของมหาวิทยาลัยศิลปากร เอกอัครราชทูตอินเดียประจำประเทศไทยพร้อมภรรยา เอกอัครราชทูตไทยประจำประเทศอินเดียพร้อมภรรยา เอกอัครราชทูต-อินเดียประจำประเทศแคนาดา ประธานสมาคมฮินดูแห่งประเทศไทยพร้อมผู้บริหารสมาคม นาย บี.ดี. มุนธะรา (B.D. Mundhra) (พร้อมภรรยา) ผู้เป็นเจ้าของสำนักพิมพ์ที่พิมพ์หนังสือค่านิยมของมนุษย์ฯ ผู้บริหารของบริษัทผู้แทนจำหน่ายสำนักพิมพ์ ชื่อนายโสมะนี (Somani) พร้อมภรรยา, รองศาสตราจารย์ ดร. นงลักษณ์ เทพสวัสดิ์ ผู้อำนวยการศูนย์อินเดียศึกษาแห่งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ประธานอาศรม-วัฒนธรรมไทย- ภารตะ, ประธานหอการค้าอินเดีย-ไทย และคณาจารย์จากมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ

เมื่อสมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรม-ราชกุมารี เสด็จฯ ถึงบริเวณงานและประทับพระเก้าอี้แล้ว งานก็เริ่ม อันดับแรก คือ การร่ายมนต์เป็นจังหวะเพื่ออ้อนวอนพระศิวะโดยนางตารา ศรีนิธี (Tara Srinidhi) ผู้เคยทำหน้าที่ร่ายมนต์เช่นนี้ในหลายงานของข้าพเจ้าที่กรุงเทพ เธอเคยสอนอยู่ที่โรงเรียน-นานาชาติแห่งหนึ่งในกรุงเทพฯ แต่หลังจากปลดเกษียณแล้ว เธอกลับไปอยู่ที่เมือง-บังคะลอร์ที่เป็นบ้านเกิด เมื่อรู้จากข้าพเจ้าว่าพระองค์ได้ทรงมีพระเมตตาต่อข้าพเจ้าจะทรงเปิดตัวหนังสือของข้าพเจ้าและให้เกียรติแก่นักวิชาการดังกล่าว เธอก็ลงทุนเดินทางจากเมืองบังคะลอร์มากรุงเทพฯ เอง เพราะเธอเคารพนับถือข้าพเจ้ามาก หลังจากการร่าย-มนต์อ้อนวอนพระศิวะแล้ว ศาสตราจารย์เกียรติคุณ คุณหญิง ไขศรี ศรีอรุณ ตำแหน่งนายกสภามหาวิทยาลัยศิลปากร ได้กล่าวแนะนำข้าพเจ้าต่อที่ประชุม จากนั้น ดร. บิฏฐัลดาส มุนธรา (Bitthaldas Mundhra) ได้กล่าวแนะนำหนังสือค่านิยมของมนุษย์ฯ ต่อที่ประชุม และผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา อดีตเพื่อนร่วมงานของข้าพเจ้าและปัจจุบันเป็นผู้อำนวยการศูนย์สันสกฤตศึกษาของมหาวิทยาลัยศิลปากร ได้กล่าวแนะนำหนังสือจารึกที่เป็นภาษาสันสกฤตในประเทศไทยต่อที่ประชุม หลังจากนั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวต่อที่ประชุม ซึ่งส่วนใหญ่พูดสด ๆ ไม่ได้เตรียมคำกล่าวไว้ก่อน มีเพียงส่วนน้อยเท่านั้นที่ได้อ่านจากข้อความที่ได้เตรียมไว้ อนึ่ง ในการเน้น

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

คุณสมบัติพิเศษของหนังสือค่านิยมของมนุษย์ฯ นั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวว่าหนังสือเล่มนี้ได้รวบรวมคำจำกัดความของคำว่าค่านิยมของมนุษย์ที่ข้าพเจ้าได้ศึกษาค้นคว้ามาจากตำราโบราณจำนวนมาก เช่น คำว่า "สัตยะ" ซึ่งข้าพจ้าได้พบคำจำกัดความครั้งแรกในคัมภีร์เกโนปะนิษัท (Kenopanisad) ที่กล่าวว่าสัตยะหมายถึงการไม่หลอกลวง แต่มีความหมายที่กว้างออกไปด้วย คือ สัตยะหมายถึงการไม่บิดเบือนทางคำพูด หรือทางจิตใจ หรือแม้แต่ทางกาย หลังจากที่ข้าพเจ้าได้กล่าวจบแล้ว พระองค์ได้มีพระราชดำรัสต่อที่ประชุม จากนั้นทรงให้เกียรติแก่นักวิชาการ โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานช่อดอกไม้แก่นักวิชาการแต่ละคน ต่อจากนั้น ข้าพเจ้าก็ได้ทูลเกล้าฯ ถวายหนังสือทั้งสองเล่มและได้โชว์หนังสือทั้งสองเล่มต่อที่ประชุมด้วย หลังจากนั้นพระองค์ก็พระราชทานของขวัญแก่นักวิชาการแต่ละคน ตามกำหนดการนั้นนักวิชาการจากอินเดียทั้งเจ็ดคนจะทูลเกล้าฯ ถวายหนังสือฉบับแปลที่พวกตนได้แปลเพื่อทอดพระเนตรด้วย ส่วนคนที่แปดที่ได้ทำการศึกษางานวิชาการเชิงสร้างสรรค์ของข้าพเจ้าอย่างละเอียดแล้วทำเป็นหนังสือชื่อ "สัตยะสุธา" ก็จะทูลเกล้าฯ ถวายหนังสือเล่มนี้เพื่อทอดพระเนตรเช่นเดียวกัน แต่เนื่องจากพระหัตถ์ขวาของพระองค์ทรงเจ็บอยู่ การทูลเกล้าฯ ถวายหนังสือเพื่อทรงถือทอดพระเนตรอาจทำให้พระหัตถ์ทรงเจ็บหนักยิ่งขึ้น หนังสือทุกเล่มจึงถูกจัดวางไว้ที่มุมหนึ่งของห้องโถงเพื่อทอดพระเนตรในเวลาที่จะเสด็จฯ กลับ ดังนั้น เมื่อกำลังทรงพระดำเนินกลับ ข้าพเจ้าจึงได้กราบบังคมทูลเบิกตัวนักวิชาการที่แปลทุกคนและนักวิชาการที่ศึกษาผลงานทางวิชาการของข้าพเจ้าด้วย เมื่อมีพระราชปฏิสันถารกับข้าพเจ้าอยู่นั้น ทุกคนในงานได้ลุกขึ้นยืน พระองค์ตรัสถามถึงสุขภาพของภรรยาข้าพเจ้า ข้าพเจ้าได้กราบบังคมทูลว่าเธอสุขภาพไม่ดีนัก จากนั้นพระองค์ก็ตรัสว่า "ท่านอาจารย์เองก็ดูอ่อนแอเช่นกัน โปรดดูแลสุขภาพด้วยนะ" ข้าพเจ้าได้กราบบังคมทูลว่าไม่ได้เป็นโรคอะไร แต่ที่น้ำหนักลดลงเล็กน้อยก็เนื่องจากช่วงนี้ทำงานหนักเกินไปหน่อย มีพระราชปฏิสันถารกับข้าพเจ้าประมาณ 20 นาที ตลอดเวลานั้นทุกคนยังคงยืนอยู่ ก่อนที่พระองค์จะทรงพระดำเนินมาถึงจุดที่หนังสือวางตั้งอยู่บนโต๊ะนั้น ข้าพเจ้าได้กราบบังคมทูลเบิกตัวนางตาราศรีนิธิ ผู้รายมันต์อ้อนวอน

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

พระศิวะดังกล่าวข้างต้น ดูเหมือนจะทรงจำเธอได้ เพราะได้ทรงเห็นเธอก่อนหน้านี้ในหลาย ๆ งานของข้าพเจ้า จากนั้นก็เสด็จฯ ถึงมุมหนังสือดังที่ได้กล่าวแล้ว ที่นั่นข้าพเจ้าได้กราบบังคมทูลเบิกตัวนักแปลทุกคนรวมทั้งนักวิชาการผู้ได้ศึกษางานวิชาการของข้าพเจ้า โดยได้กราบบังคมทูลอย่างละเอียดว่าใครเป็นผู้แปลหนังสือเล่มใดและภาษาใดและแต่ละคนมาจากเมืองใดในประเทศอินเดีย

หลังจากมีพระราชปฏิสันถารกับผู้มาเฝ้าฯ รับเสด็จพอสมควรแล้ว สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ก็ทรงพระดำเนินไปที่รถยนต์พระที่นั่ง โดยข้าพเจ้าเดินตามเสด็จตลอดทาง ก่อนที่จะเสด็จฯ ประทับรถยนต์พระที่นั่ง ได้ทรงหันพระพักตร์มาตรัสกับข้าพเจ้าอีกว่า "ท่านอาจารย์ดูแลสุขภาพด้วยนะ พวกเรายังต้องการท่านอาจารย์อยู่" ข้าพเจ้ารู้สึกประทับใจต่อพระเมตตามาก ทั้งพระเมตตาและการพระราชทานเกียรติให้แก่ข้าพเจ้านั้นทำให้ข้าพเจ้าน้ำตาเอ่อคลอเบ้า

สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้เสด็จฯ เยือนประเทศอินเดียอีกครั้งในสัปดาห์ที่สามของเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2557 ในช่วงการเสด็จฯ นั้น รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศอินเดียได้เป็นเจ้าภาพถวายพระกระยาหารค่ำเมื่อเวลา 20.00 น. ณ บ้านไฮเดอราบาดซึ่งอยู่ใกล้อนุสาวรีย์อินเดียเกต (India Gate) ในกรุงนิวเดลี ข้าพเจ้าได้รับเชิญให้เข้าร่วมโต๊ะเสวยด้วย และได้ไปถึงบ้านไฮเดอราบาดก่อนเวลานัดหมาย คนแรกที่ข้าพเจ้าพบที่นั่น คือ ดร. ไพฑูรย์ สงค์แก้ว ตำแหน่งอัครราชทูตที่ปรึกษา ประจำสถานเอกอัครราชทูตไทยในกรุงนิวเดลี เขาต้อนรับข้าพเจ้าด้วยรอยยิ้มแบบมิตร เขาบอกข้าพเจ้าว่าพระองค์ท่านกำลังมีพระราชปฏิสันถารกับรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศอินเดียในห้องรับแขก โดยมีเอกอัครราชทูตไทยประจำประเทศอินเดียร่วมอยู่ด้วย พระองค์จะไม่เสด็จฯ ออกจากห้องนั้นจนกว่าพระราชปฏิสันถารจะเสร็จสิ้น และขอให้ข้าพเจ้ารอในห้องรับแขกอีกห้องหนึ่ง ในระหว่างที่รออยู่นั้น ข้าพเจ้าบังเอิญได้พบกับอดีตนักศึกษาของข้าพเจ้าและพระสหายร่วมชั้นทรงพระอักษร คือ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประพจน์

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

อัศววิรุฬหการ ซึ่งปัจจุบันเป็นอาจารย์ภาษาบาลีและภาษาสันสกฤตที่จุฬาลงกรณ์-มหาวิทยาลัย เราสนทนากันเรื่องสุขภาพและความเป็นอยู่ทั่ว ๆ ไปแล้วโอบกอดกัน หลังจากนั้นไม่นานเราก็ได้รับแจ้งว่าพระองค์ทรงเสร็จสิ้นพระราชปฏิสันถารกับรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศและเอกอัครราชทูตไทยประจำประเทศอินเดียแล้ว และกำลังจะทรงพระดำเนินออกมาจากห้อง ดร. ไพฑูรย์ฯ ได้บอกข้าพเจ้าว่าทันทีที่พระองค์เสด็จฯ ออกจากห้อง ก็รับสั่งถามถึงข้าพเจ้า และตรัสถามว่าจะทรงพบข้าพเจ้าได้อย่างไร โดยทรงไม่ทราบมาก่อนว่าข้าพเจ้าอยู่ในบ้านไฮเดอราบาดแล้ว แต่ในส่วนของข้าพเจ้าเองนั้น เมื่อได้ทราบว่าพระองค์กำลังจะเสร็จสิ้นการมีพระราช-ปฏิสันถารกับรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศอินเดียและเอกอัครราชทูตไทยประจำประเทศอินเดียนั้น ข้าพเจ้าก็รีบออกจากห้องรับแขกที่นั่งรออยู่ และทันทีที่เดินออกพ้นห้อง ก็พบพระองค์พอดี พระองค์ทรงพระดำเนินไปที่ห้องเลี้ยงรับรองโดยข้าพเจ้าเดินไปด้วย ในงานเลี้ยงถวายพระกระยาหารค่ำครั้งนี้ รัฐมนตรีว่าการกระทรวง-การต่างประเทศอินเดียได้ให้เกียรติข้าพเจ้ามากเป็นพิเศษด้วยการจัดให้นั่งติดกับตัวเขาซึ่งนั่งตรงข้ามกับพระองค์ ในระหว่างพระกระยาหารค่ำพระองค์มีพระราชปฏิสันถารด้วยข้าพเจ้าหลายเรื่อง รวมถึงความเป็นไปได้ที่พระนามว่าภูมิพลอดุลยเดชของรัชกาลที่ 9 จะมาจากภาษาสันสกฤตว่า ภูมิพะละ อะตุลยะเตชะ ด้วย

โดยที่ในวันรุ่งขึ้นเสมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงมีกำหนดการจะเสด็จฯ ไปจากกรุงนิวเดลี ข้าพเจ้าจึงเดินทางกลับบ้านด้วยความรู้สึกเศร้าว่าจะไม่มีโอกาสได้เข้าเฝ้าฯ อีกแล้ว

อย่างไรก็ตาม ใน พ.ศ. 2558 รัฐบาลอินเดียได้จัดตั้งรางวัลสันสกฤตนานาชาติ (International Sanskrit Prize หรือ World Sanskrit Award) ขึ้นมา โดยมีระเบียบว่าใครก็ตามที่ได้ทำงานสำคัญเพื่อส่งเสริมภาษาสันสกฤตนอกประเทศอินเดียไม่ว่าจะเป็นชายหรือหญิงควรได้รับเกียรติให้ได้รับรางวัลสันสกฤตนานาชาตินี้ซึ่งมีเงินรางวัล 20,000 ดอลลาร์สหรัฐ และได้มอบหมายให้สภาเพื่อความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมของอินเดีย (ICCR) เป็นผู้คัดเลือกบุคคลที่เหมาะสมสำหรับรับรางวัลดังกล่าว สภาเพื่อความ

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

สัมพันธ์ฯ จึงได้แต่งตั้งคณะกรรมการขึ้นมาชุดหนึ่งเพื่อทำการคัดเลือกบุคคลที่เหมาะสม โดยมีประธานสภาเพื่อความสัมพันธ์ฯ ในขณะนั้น คือ ศาสตราจารย์โลเกศ จันดระ (Lokesh Chandra) ปราชญ์ด้านอินเดียศึกษา (Indologist) ที่มีชื่อเสียงมาก เป็นประธาน และข้าพเจ้าเป็นกรรมการ แต่ในคราวประชุมเพื่อคัดเลือกบุคคลที่เหมาะสมเพื่อรับรางวัลนั้น ศาสตราจารย์จันดระไม่ได้เข้าประชุม โดยได้ขอให้ข้าพเจ้าเป็นประธานในที่ประชุมแทน คณะกรรมการคัดเลือกได้ตัดสินให้ถวายรางวัลดังกล่าวแด่สมเด็จพระ-กนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ข้าพเจ้ามีความสุขมากที่อดีตนักศึกษาของข้าพเจ้าจะได้รับรางวัลที่ใคร ๆ ก็อยากได้ และจะเป็นพระองค์แรกที่ได้รับรางวัลนี้ด้วย แต่มันก็โชคไม่ดีที่จนถึงปัจจุบันพระองค์ยังไม่ทรงว่างจากพระราชกิจมารับการทูลเกล้าฯ ถวายรางวัลที่ประเทศอินเดีย ดังนั้น เมื่อได้ทราบว่าพระองค์จะเสด็จฯ ประเทศอินเดียในเดือนพฤศจิกายนเพื่อทรงรับการทูลเกล้าฯ ถวายรางวัลนี้ ข้าพเจ้าจึงมีความสุขมากที่จะได้มีโอกาสเข้าเฝ้าฯ อีกครั้ง สมดังสุภาษิตภาษาสันสกฤตที่ว่า *สะรวะ กันตัม อัตมิยัม ปัสยะติ* ซึ่งมีความหมายว่า ทุกคนต่างก็ถวิลหาคนที่ตนเองรัก ตามประเพณีอินเดียนั้นนักเรียนจะถือว่าเป็นคนในครอบครัวของครูอาจารย์ด้วย โดยคำว่าครอบครัวหมายถึงสมาชิกในครอบครัวโดยสายเลือดตามปกติและรวมถึงลูกศิษย์ด้วย ตามที่คัมภีร์สิดธานตะเกามุดีซึ่งอธิบายปาณินิสูตรสังขยาวังศะเยนะ, 2.1.19 (*Siddhantakaumudi on Panini-sutra sankhya vamsyena, 2.1.19*) ได้กล่าวไว้ว่า *วังโศ ดวิธา วิดธะยา ชานมะนา จะ* (*คัมภีร์บาละมะโนระมา (หรือบาลมโนรมา Balamanorama*) ซึ่งเป็นอรรถกถาของ*คัมภีร์สิดธานตะเกามุดี* (*Siddhantakaumudi*) ได้อธิบายว่า 1) *วิทยาวงศ์ (หรือวิทยาวังศะ vidyavamsa*) คือ *ดุรุปะรัมปะรา (หรือดุรุปรัมปรา*) หมายถึงสายสกุลที่ตั้งอยู่บนความเป็นครูอาจารย์กับลูกศิษย์ และ 2) *ชันมะนาวงศ์ (หรือชันมนาวงศ์ janmana vamsa*) คือ *ปุตราดิปะรัมปะรา (หรือ ปุตราดิปรัมปรา putradiparampara*) หมายถึงสายสกุลตามสายเลือด เช่น พ่อ ลูกชาย หลานชาย ดังนั้น นักเรียนนักศึกษาจึงเป็นบุตรธิดาของครูอาจารย์ด้วย

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

เมื่อสมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี จะเสด็จฯ เยือนประเทศอินเดียครั้งนี้นั้นข้าพเจ้าจะมีอายุ 87 ปี นับเป็นเกียรติอย่างยิ่งแก่ตัวข้าพเจ้าที่แม้ในวัยชราก็จะได้เห็นการถวายพระเกียรติแด่พระองค์ เพราะหนึ่งในผลสำเร็จของชีวิตที่ยืนยาวคือการได้เห็นคนที่ใกล้ชิดและเป็นที่รักของเราประสบความสำเร็จและเจริญรุ่งเรือง สมดังสุภาษิตภาษาสันสกฤตที่ว่า *ศิษยะ ประกะรโษ ยะศะเส คุรุณาม.* ซึ่งมีความหมายว่า ความสำเร็จอย่างสูงของนักศึกษาได้นำเกียรติยศมาสู่ครูอาจารย์ด้วย ดังนั้น เกียรติยศที่จะมีการทูลเกล้าฯ ถวายแด่พระองค์ก็หมายถึงเกียรติยศที่มอบให้แก่ข้าพเจ้าด้วย

เนื่องจากสมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้เคยทรงพระอักษรกับข้าพเจ้า จึงไม่ใช่เป็นแค่ความภูมิใจ แต่ยังเป็นความสุขของข้าพเจ้าอีกด้วย พระองค์ทรงห่วงใยต่อสุขภาพของข้าพเจ้า ในงานเปิดตัวหนังสือของข้าพเจ้าและให้เกียรติแก่นักวิชาการอินเดียที่เกี่ยวข้องกับงานด้านวรรณกรรมของข้าพเจ้าเมื่อ พ.ศ. 2556 ขณะที่กำลังทรงพระดำเนินไปยังรถยนต์พระที่นั่ง พระองค์ได้ตรัสแสดงความห่วงใยต่อสุขภาพของข้าพเจ้า

ข้าพเจ้าได้กล่าวมามากเกี่ยวกับสมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี โดยได้เล่าหลายเรื่องที่เกี่ยวกับพระองค์ สมดังที่นักเขียนบทละครภาษาสันสกฤตชื่อดังนามว่าภะวะภูติได้กล่าวไว้ในบทละครชื่ออุตตะระรามะจริต (*หรืออุตตรรามจริต Uttararamacarita, V.17*) ว่า *กัศจิตสเนหะมะยัสตันตุรันตะรมะรมาณิ สิวยาติ.* ซึ่งมีความหมายว่า สายใยที่อธิบายไม่ได้ที่อยู่ในรูปของความรักทำให้หัวใจเบิกบานชุ่มชื่น

เมื่อสมเด็จพระขนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จฯ เยือนประเทศอินเดียครั้งนั้น ข้าพเจ้าเพิ่งมีอายุครบ 87 ปี มันเป็นเรื่องของเกียรติสำหรับข้าพเจ้ามากที่แม้ในวัยชราก็ยังได้มีโอกาสเห็นพระองค์ทรงรับการถวายพระเกียรติ ทั้งนี้ หนึ่งในความสำเร็จของชีวิตที่ยืนยาวก็คือการได้เห็นความสำเร็จของคนที่เราใกล้ชิดและรักใคร่เทิดทูน

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จฯ ประเทศอินเดียเพื่อทรงรับการทูลเกล้าฯ ถวายรางวัลสันสกฤตนานาชาติเมื่อ พ.ศ. 2559 โดยมีรองประธานาธิบดีอินเดียเป็นผู้กราบบังคมทูลถวายรางวัล พิธีจัดขึ้นที่อาคารประวาสี ภาระตียะ (Pravasi Bharatiya Bhawan) ซึ่งตั้งอยู่ในย่านการทูตจาณะเกียปุรี (หรือจาณักยปุรี Chanakyapuri) ในกรุงนิวเดลี ในโอกาสเดียวกันนี้ ทรงมีพระเมตตาเปิดตัวหนังสือสามเล่มของข้าพเจ้าด้วย คือ 1) หนังสืออัตชีวประวัติของข้าพเจ้าเล่มที่สองที่เขียนเป็นภาษาสันสกฤต (Bhavitavyanam Dvarani Bhavanti Sarvatra) 2) หนังสือแปลเป็นภาษาไทย ชื่อ พราหมณ์ในประเทศไทย (จากภาษาอังกฤษ Brahmanas of Thailand) แปลโดย ดร. ไพฑูรย์ สงค์แก้ว อดีตอัครราชทูตที่ปรึกษา สถานเอกอัครราชทูตไทย ณ กรุงนิวเดลี และ 3) การประเมินอย่างละเอียดถี่ถ้วนซึ่งมหากาวยะภาษาสันสกฤตที่ประพันธ์โดยข้าพเจ้า ชื่อ ศรีรามะกีรติมหากาวะยัม โดยนักวิชาการชาวรัฐราชสถาน ชื่อ ดร. สัตยะ วรัต วรมา (An Exhaustive Appraisal of Sriramakirtimahakavyam, a Sanskrit Mahakavya by me on the Thai Ramakien by Dr. Satya Vrat Varma)

หลังจากจบพิธีถวายรางวัลแล้ว ในขณะที่พระองค์กำลังเสด็จฯ ลงมาจากเวทีข้าพเจ้าได้รีบเดินไปเฝ้าฯ เมื่อถวายบังคมแล้วได้กราบบังคมทูลแสดงความยินดีกับพระองค์ หลังจากนั้น ก็ได้กราบบังคมทูลเกี่ยวกับภรรยาของข้าพเจ้าซึ่งนั่งอยู่ในเก้าอี้ล้อเลื่อนสำหรับคนป่วย พระองค์ทรงพระดำเนินไปหาเธอและมีพระราชปฏิสันถารด้วย ต่อจากนั้น ในขณะที่ข้าพเจ้าและภรรยากำลังเดินออกจากห้องประชุมของอาคารประวาสี ภาระตียะ และอยู่ใกล้ลิฟต์ทางออกจากอาคารแล้วนั้น ข้าพเจ้าก็ได้รับข้อความว่าพระองค์ทรงมีพระเมตตาให้เราทั้งสองเข้าเฝ้าฯ เป็นการส่วนพระองค์ แล้วมีเจ้าหน้าที่เดินนำเราไป พระองค์ทรงรอเราอยู่ในห้องรับแขก และมีพระราชปฏิสันถารด้วยเราทั้งสองเกี่ยวกับเรื่องต่าง ๆ ประมาณหนึ่งชั่วโมง เราทั้งสองรู้สึกสุขใจมากที่ได้เข้าเฝ้าฯ

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

ข้าพเจ้าได้รับพระเมตตาให้เข้าเฝ้าฯ อีกเมื่อวันที่ 26 ธันวาคม พ.ศ. 2561 ในโอกาสที่พระองค์เสด็จฯ กรุงนิวเดลีเพื่อทรงประกอบพิธีเปิดใช้อาคารที่ทำการสถานเอกอัครราชทูตไทย (หลังใหม่ที่สร้างแทนทับหลังเก่า – ผู้แปล) ในกรุงนิวเดลีอย่างเป็นทางการ และประทับอยู่ในกรุงนิวเดลีเพียงวันเดียว พระองค์เสด็จฯ ตรงมายังสถาน-เอกอัครราชทูตฯ จากสนามบินเมื่อเวลาประมาณ 11.00 น. หลังจากพิธีเปิดอาคารอย่างเป็นทางการเสร็จสิ้นแล้ว พระองค์ได้พระราชทานพระราชวโรกาสให้ข้าพเจ้าเข้าเฝ้าฯ เป็นการส่วนพระองค์เป็นเวลาเกือบหนึ่งชั่วโมง ซึ่งในโอกาสนี้ข้าพเจ้าได้ทูลเกล้าฯ ถวายหนังสือของข้าพเจ้าที่เพิ่งพิมพ์ใหม่สองเล่ม คือ *การเหลือบมองประวัติศาสตร์วรรณคดีสันสกฤต* (*Glimpses of the History of Sanskrit Literature*) และ*เทวสถานโบราณของศาสนาพราหมณ์ในประเทศไทย* (*Old Brahmanical Shrines of Thailand*) โดยข้าพเจ้าได้กราบบังคมทูลถึงคุณสมบัติพิเศษบางประการของหนังสือเล่มแรก เช่น มีคำอธิบายวิธีสวดบทสวดแปดวิธีในคัมภีร์พระเวท ซึ่งได้เขียนไว้ในหมวดวรรณคดี พระเวท การแต่งบทประพันธ์ประเภทฉันท์ชนิดต่าง ๆ โดยมีตัวอย่างประกอบทุกชนิดที่เรียกว่าพันธะ (bandhas) เช่น จักรพันธะ (Cakrabandha) การแสดงแบบกราฟิกตัวละครต่าง ๆ ในนวนิยายรักภาษาสันสกฤต ชื่อ *กาดัมบะรี* (*Kadambari*) ซึ่งประพันธ์โดยบาณะ (Bana) ที่ตัวละครได้อวตารมาเป็นบุคคลต่าง ๆ โดยข้าพเจ้าได้ระบุชื่อและลักษณะเฉพาะตัวของแต่ละตัวละครทั้งในอดีตชาติและในปัจจุบันชาติ และการนำห้าโศลกจากหนังสือชื่อ *ไนษะธียะจริต* (หรือ*ไนษธียจริต Naisadhiyacarita*) ซึ่งประพันธ์โดยศรี-หาร์ษะ (หรือศรีหรรษะ Sriharsa) ที่รู้จักกันดีในอีกชื่อหนึ่งว่าปัญจะนะลี (หรือปัญจนลี Pancanali แปลว่าพระนัลหรือพระนลห้าองค์ – ผู้แปล) มาอธิบายความหมายของคำที่พระเจ้านัล (หรือพระนล) องค์จริง (Nala) ตรัส {(ทั้งนี้ พระนัลทรงเป็นกษัตริย์แห่งเมืองนิษัธ (Nisadha country)} เทียบกับคำตรัสของเทพทั้งสี่คือ พระอินทร์ (Indra) พระอัคนี (Agni) พระยม (Yama) และพระวรุณ (Varuna) ที่ได้แปลงร่างเป็นพระนัลเพื่อให้เจ้าหญิงทมยันตี แห่งเมืองวิดาร์ภะ (Vidarbha) เกิดความงุนงงสับสนว่าใครคือพระนัล-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

องค์จริงที่เธอตั้งพระทัยจะเลือกเป็นคู่ครองกันแน่ในพิธีสยุมพร (Svayamvara) ของพระนางเอง ทั้งนี้ พิธีสยุมพร คือ พิธีที่เจ้าหญิงเลือกคู่ครองของตัวเองในอินเดียโบราณ ข้าพเจ้าได้กราบบังคมทูลด้วยว่าหนังสือเล่มนี้ได้กล่าวถึงประเด็นสมัยใหม่ที่มีอยู่ในวรรณคดีสันสกฤตแล้วด้วย เช่น การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม การเกษตร สถาปัตยกรรม การวางผังเมือง การทำสวน และวิชาการบิน ส่วนหนังสือเล่มที่สอง คือ เทวสถานโบราณของศาสนาพราหมณ์ในประเทศไทย นั้นได้มีรายละเอียดเกี่ยวกับสถานที่ตั้ง รูปลักษณ์ปัจจุบัน ขนาด ประวัติความเป็นมา รูปแบบสถาปัตยกรรม และเป็นเทวสถานที่อุทิศแด่พระวิษณุ (Vaisnavism) หรือเป็นเทวสถานที่อุทิศแด่พระศิวะ (Saivism) รวมทั้งมีรูปถ่ายของเทวสถานเหล่านี้พร้อมฉากเทพนิยายที่เกี่ยวข้องสอดคล้องกันแกะสลักไว้ประกอบด้วย

หลังจากนั้น สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสวยพระกระยาหารกลางวันโดยข้าพเจ้าได้รับพระเมตตาให้ร่วมโต๊ะเสวยด้วย เก้าอี้นั่งของข้าพเจ้าอยู่ถัดจากพระเก้าอี้ พระองค์มีพระราชปฏิสันถารกับข้าพเจ้าแม้ในช่วงอาหารกลางวัน และตรัสบอกข้าพเจ้าว่าได้ทรงพระราชนิพนธ์บทกวีเป็นภาษาไทยเกี่ยวกับพระกฤษณะ ด้วยความอยากรู้เพิ่ม ข้าพเจ้าจึงกราบบังคมทูลถามว่าจะพระราชทานสำเนาให้ข้าพเจ้าด้วยได้ไหม พระองค์ทรงให้ขอรับจากผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประพจน์ อัศววิรุฬหการ ซึ่งนั่งอยู่ที่ทางด้านขวาของข้าพเจ้า ศาสตราจารย์ ดร. ประพจน์ฯ จึงได้ให้สำเนาบทกวีดังกล่าวโดยมีอักษรโรมันกำกับและมีคำแปลที่เป็นภาษาอังกฤษด้วยหนึ่งชุดแก่ข้าพเจ้า ดังต้นฉบับที่เป็นภาษาไทยข้างล่างนี้

ข้าแต่องค์พระกฤษณราช ปรมาตมันอันพิสุทธิ์พิศาล
เจ้ามหาภาตยุทธสุดชาญ องค์นารายณ์อวตารบันดาลพร
พรั่งพร้อมสาวสองค์นางโคปี ผู้ภักดีโควินทะอดิศร
นางราธายอดอนงค์องค์อรชร วสันต์งามรำฟ้อนตามทำนอง
โกกิลาแจ้วสำเนียงเสียงไพเราะ กับขลุ่ยผิวสอดเสนาะเฉลิมฉลอง
มธุกรชมผกาอัมพากรอง สายลมต้องกายาพาภิรมย์

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

ข้าพเจ้าได้รับพระเมตตาให้เข้าเฝ้าฯ ครั้งสุดท้าย เมื่อวันที่ 11 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2563 ณ โรงแรมลีลาพาเลซ (Leela Palace) กรุงนิวเดลี ในระหว่างที่พระองค์กำลังเสด็จฯ ผ่านกรุงนิวเดลีไปยังสถานที่หลายแห่งในประเทศอินเดีย ถึงแม้ว่าจะทรงมีเวลาน้อยมากที่กรุงนิวเดลี แต่ก็ให้ข้าพเจ้าและภรรยาเข้าเฝ้าฯ และมีพระราช-ปฏิสันถารด้วยเราทั้งสองเป็นเวลานานถึงหนึ่งชั่วโมงกับอีก 20 นาที คือ จาก 09.30 น. ถึง 10.20 น. โดยมีพระราชปฏิสันฐานเกี่ยวกับการเปิดตัวหนังสือสองเล่มของข้าพเจ้าด้วย คือ หนังสือรามเกียรติ์ไทย ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของชุดหนังสือรามเกียรติ์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และหนังสือเกี่ยวกับความทรงจำของข้าพเจ้าต่อพระองค์ที่ไม่มีวันลืม และมีพระเมตตาจะเสด็จฯ งานเปิดตัวหนังสือทั้งสองเล่มดังกล่าวที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จัดโดยศูนย์อินเดียศึกษาในวันที่ 15 มีนาคม พ.ศ. 2563 เวลา 17.00 น.

เมื่อวันสองวันก่อน ภรรยาของข้าพเจ้าได้แนะนำให้ข้าพเจ้ารวบรวมภาพถ่ายกับสมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีทั้งหมด ซึ่งข้าพเจ้าเห็นด้วยทันที ข้าพเจ้ามีภาพถ่ายเหล่านี้จำนวนมาก ทั้งที่ทรงถ่ายกับข้าพเจ้า กับภรรยาของข้าพเจ้า และกับข้าพเจ้าพร้อมภรรยา *ข้าพเจ้า*จะทำอัลบั้มภาพถ่ายเหล่านี้ทั้งหมด เพื่อให้ทุกครั้งที่ได้มองดูภาพถ่ายเหล่านี้ ก็จะช่วยให้ข้าพเจ้าและภรรยาสามารถรำลึกถึงเหตุการณ์และโอกาสพิเศษต่าง ๆ ที่เราทั้งสองได้รับพระ-เมตตาให้เข้าเฝ้าฯ

*****

ดร. ไพฑูรย์ สงค์แก้ว ผู้แปล

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

Memories in Photos

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

His Majesty King Vajiravudh (King Rama VI) of Thailand dressed as Lord Rama at a fancy dress party on 29 December, 1923 in Borom Piman Throne Hall, the Grand Palace, Bangkok. His signature "Rama R" appears at the right lower corner of the photograph.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

Somdet Phra Sri Nakharinthra Borom Ratchachonnanee (Sri Nagarindra Parama Rajajanani), the Grandmother of HRH the Princess

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

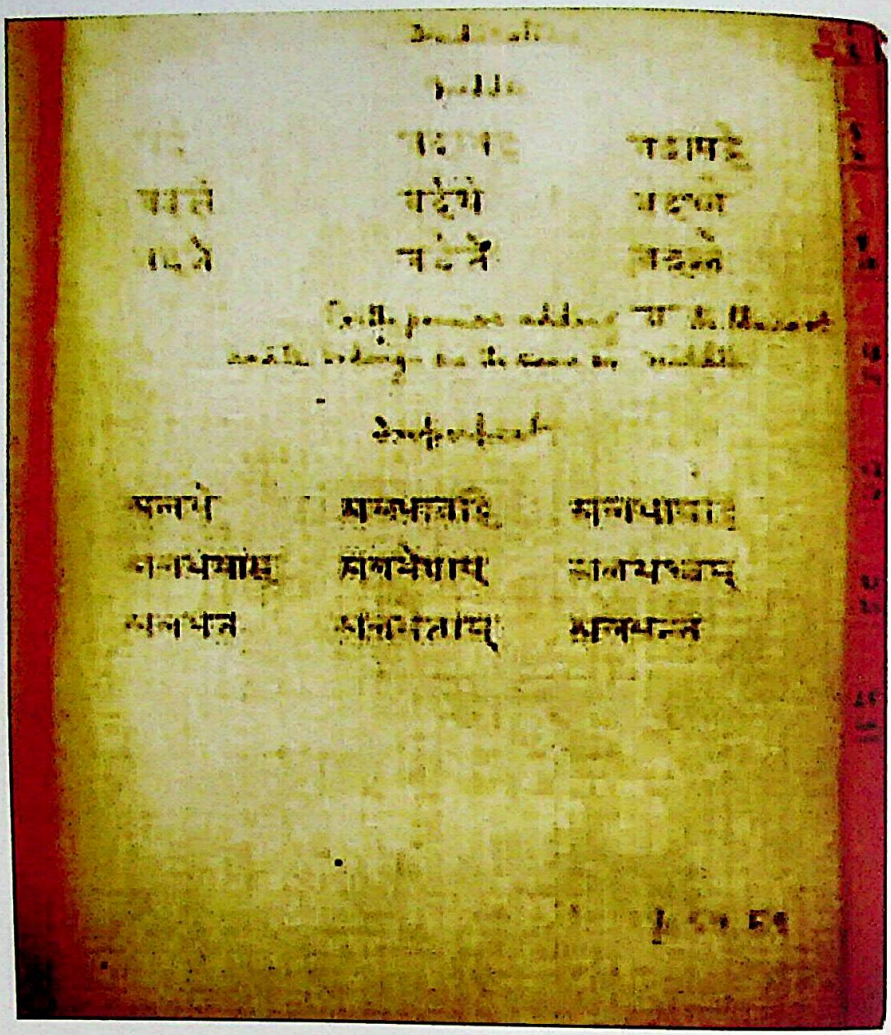

Sanskrit word formations in Devanagari script in her own hand by the Grandmother of HRH the Princess

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

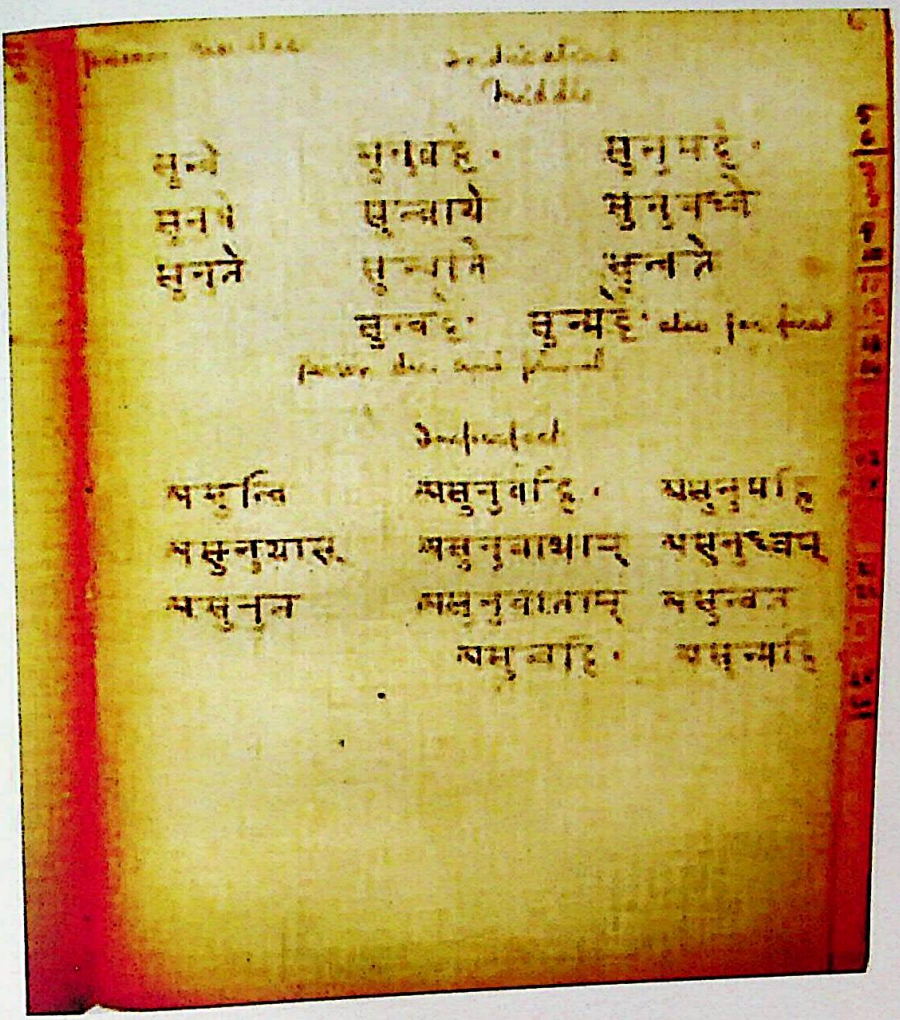

Sanskrit word formations in Devanagari script in her own hand by the Grand-mother of HRH the Princess

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

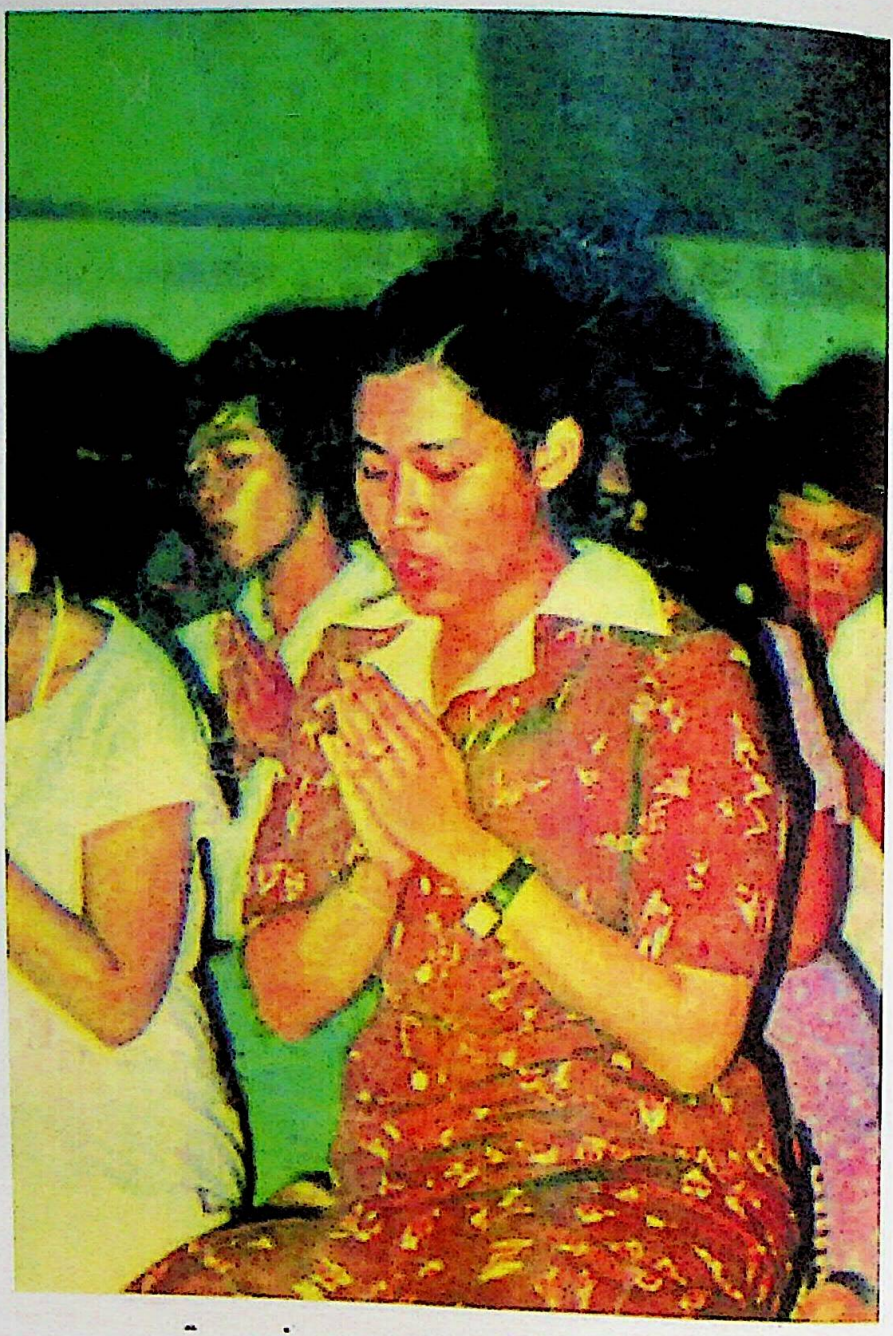

HRH the Princess reciting the hymn in praise of Guru at the Guru-puja Ceremony at the Silpakorn University, Bangkok on 13th July, 1978

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

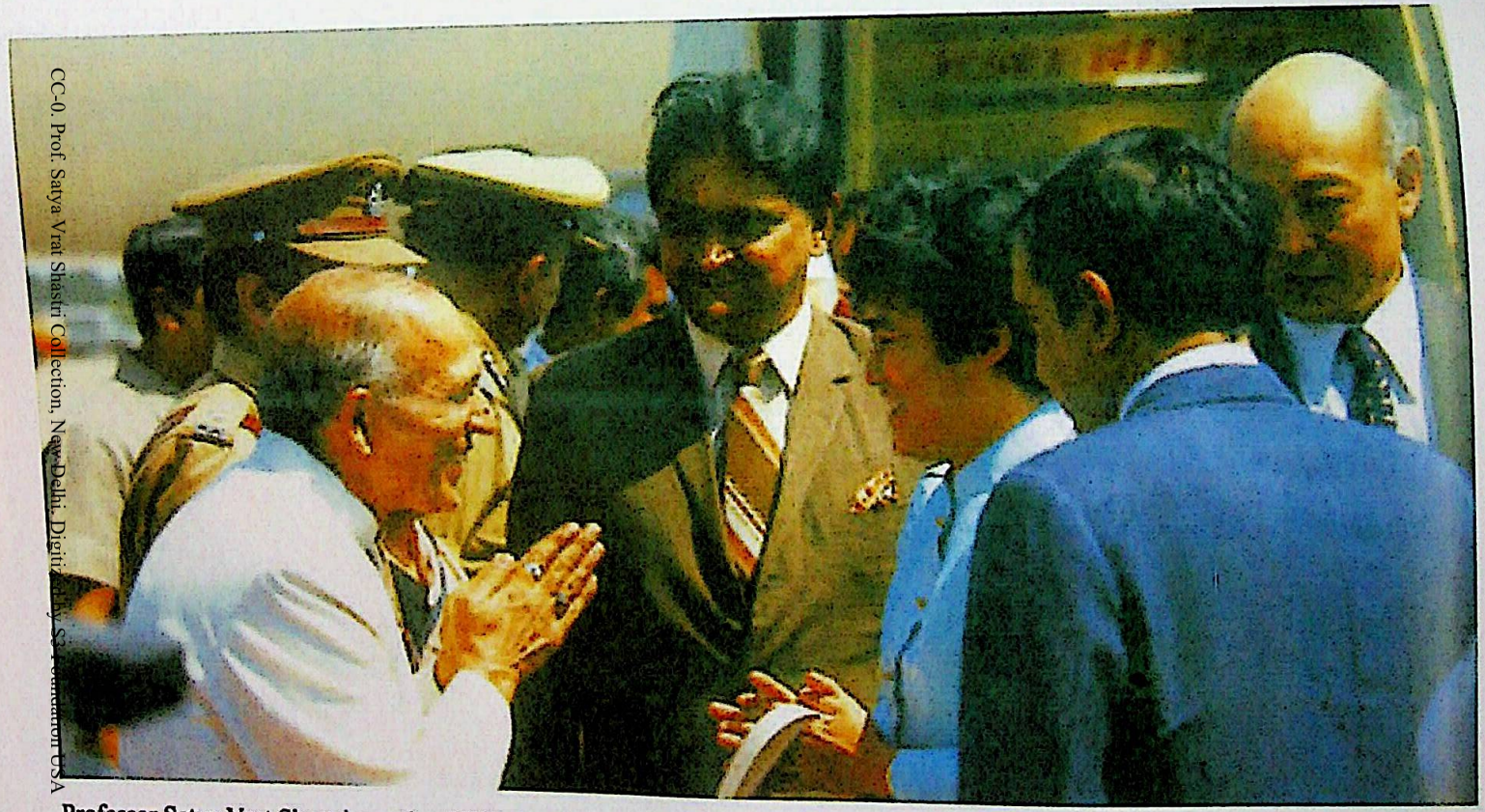

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

Professor Satya Vrat Shastri greeting HRH the Princess at Calcutta (now Kolkata) Airoport at the start of her visit to India in 1987

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

Professor Satya vrat Shastri having a look along with HRH the Princess at a carved stone from an ancient *Stupa in the Calcutta* Museum during her India visit in 1987

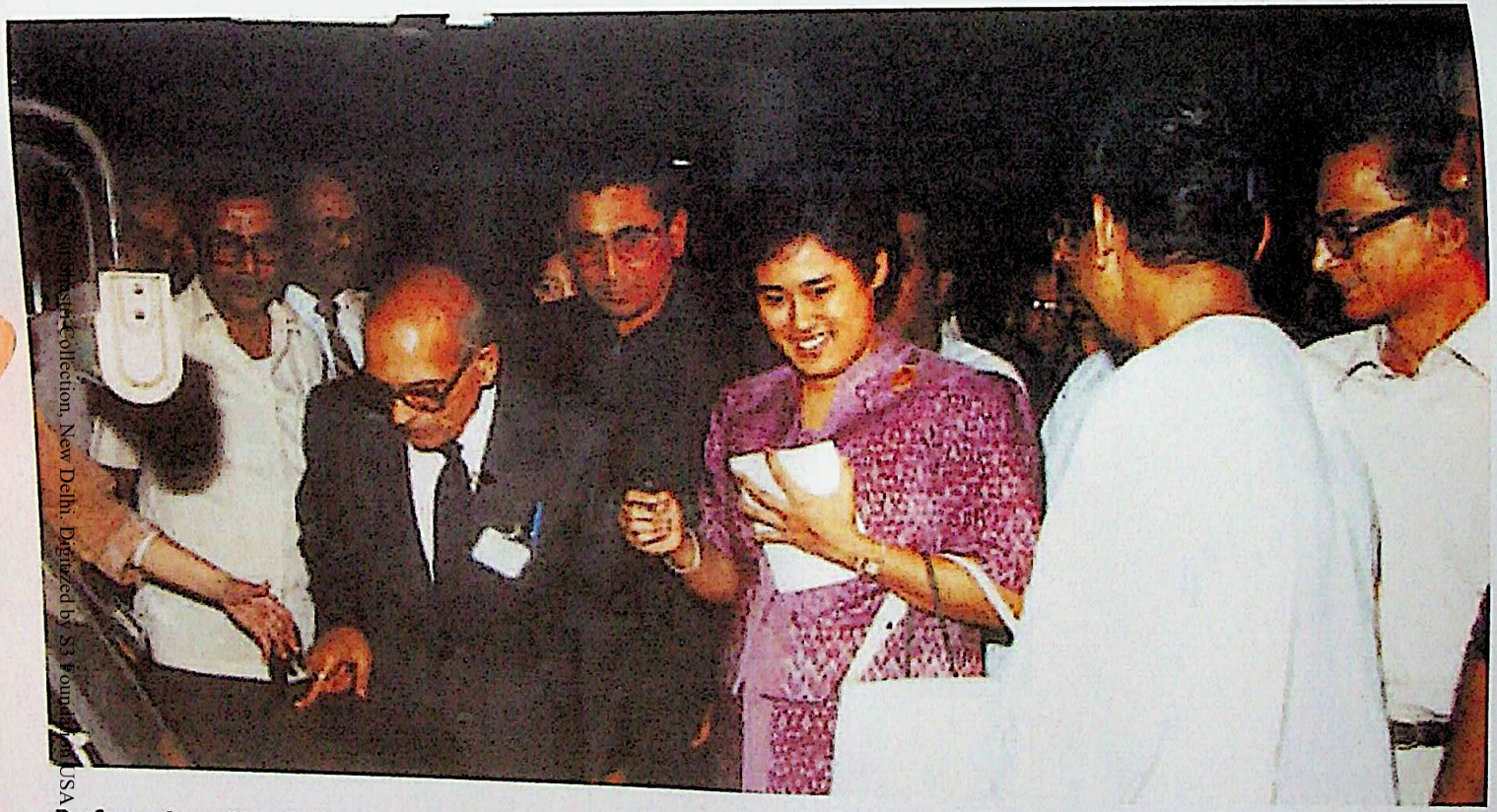

Sri Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

Professor Satya Vrat Shastri going through King Asoka's Inscription at the Asiatic Society. With him is HRH the Princess

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

Having a chat one morning with HRH the Princess at the hotel room at Srinagar, J.& K. State during her India visit in 1987

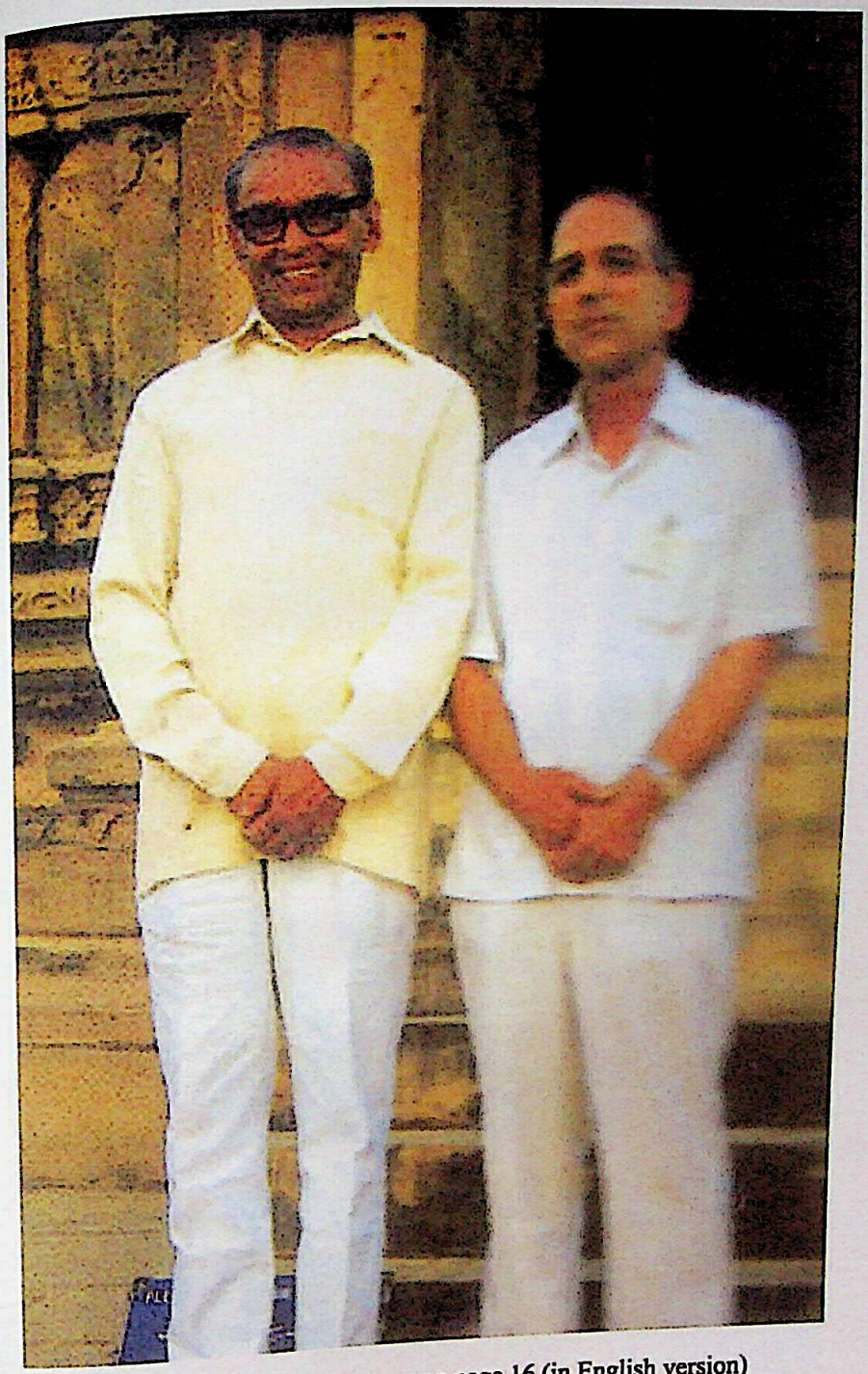

The two Shastris! For the context see on page 16 (in English version)

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

On the way to Gridhrakuta hilltop. The group taking rest midway during the India visit of HRH the Princess

HRH the Princess visited the house of Professor Satya Vrat Shastri during her India visit in 1987 and had a look at the huge collection of books there.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

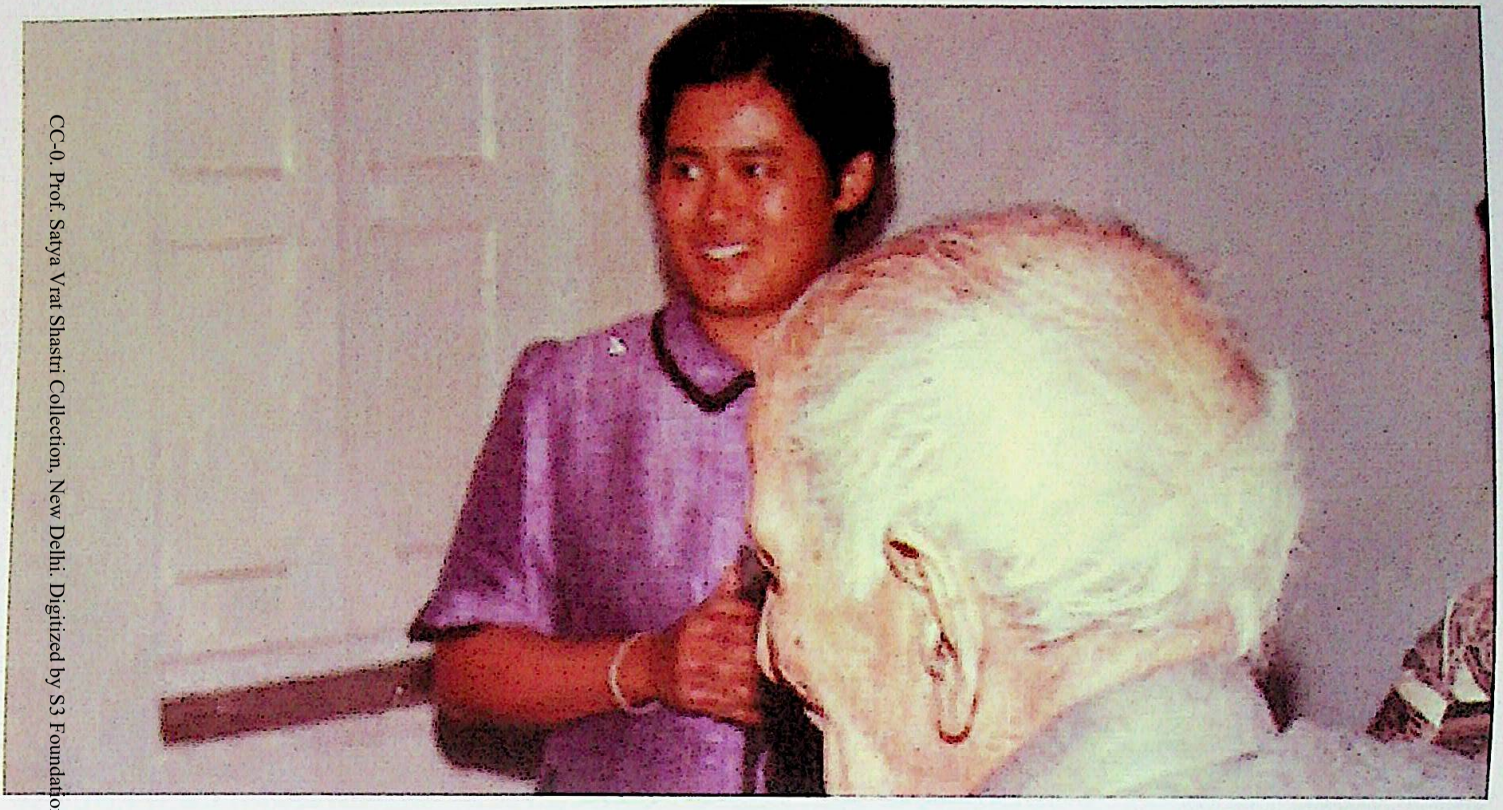

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

She met Professor Satya Vrat Shastri's father, the great Sanskrit grammarian Professor Charu Deva Shastri

Professor Satya Vrat Shastri receiving the Doctorate Honoris Causa of the Silpakorn University, Bangkok from HRH the Princess in 1993

ion, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

She met Professor Satya Vrat Shastri's father, the great Sanskrit grammarian *Professor Charu Deva Shastri*

on, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

Professor Satya Vrat Shastri receiving the Doctorate Honoris Causa of the Silpakorn University, Bangkok from HRH the Princess in 1993

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

HRH the Princess releasing the book "Satya-Sudha", A Critical Evaluation of Professor Satya Vrat Shastri's Creative Works at Bangkok in 2005

Professor Satya vrat Shastri welcoming HRH the Princess at the compound near the Art Gallery (Old Throne Hall), Silpakorn University, Bangkok for releasing his books and honouring the scholars on 27th September, 2013

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

With HRH the Princess after the discussion

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized by eGangotri

Professor Satya Vrat Shastri discussing with HRH the Princess about the date and the venue of the function for the release of the books Human Values—Definitions and Interpretations and Sanskrit Inscriptions of Thailand and honouring the scholars who translated and studied his books on 2nd September, 2014

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

HRH the Princess with the members of the family of Professor Satya Vrat Shastri after the release of the seventh volume book Discovery of Sanskrit Treasures.

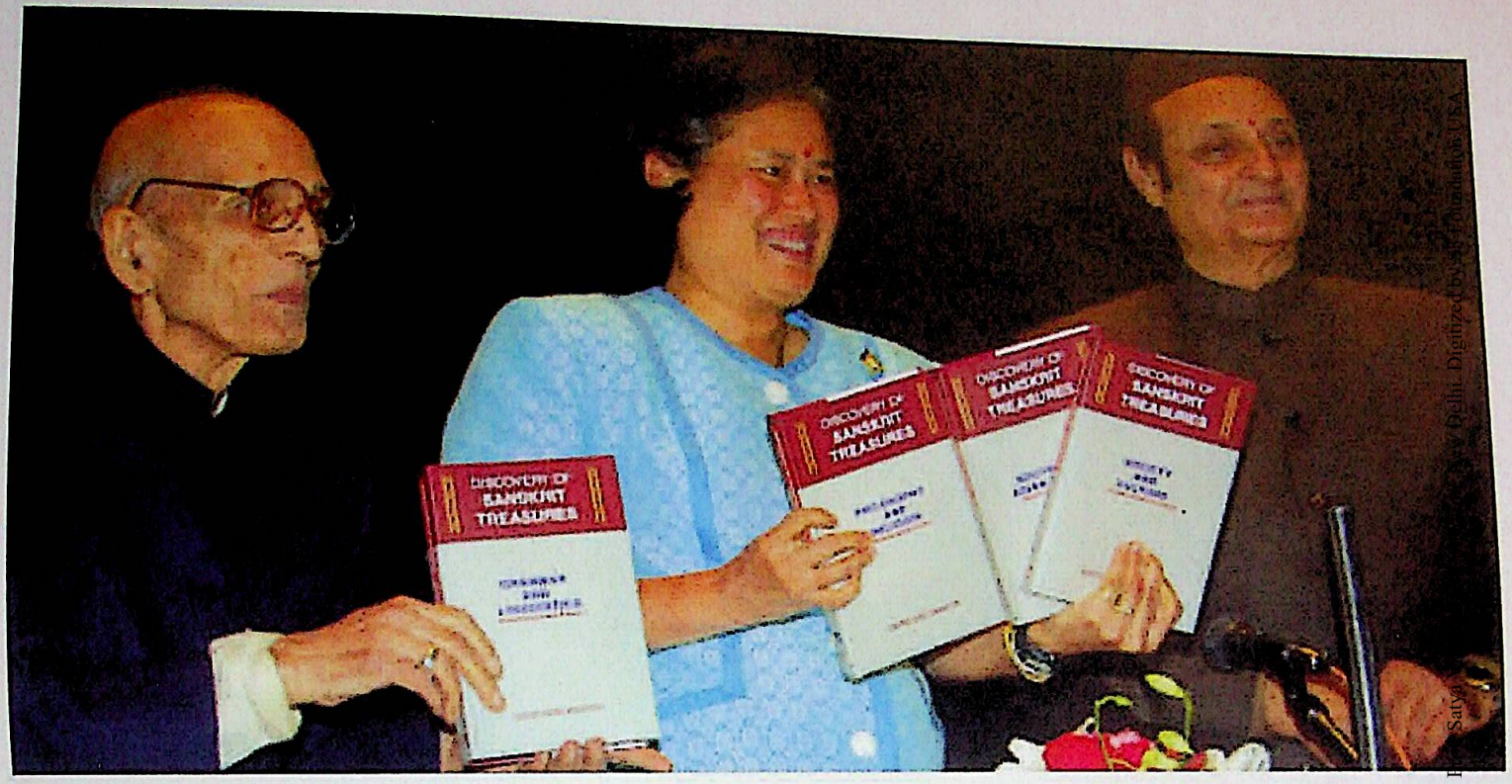

HRH the Princess releasing Professor Satya Vrat Shastri's seven-volume work "Discovery of Sanskrit Treasures" at a function in National Museum, New Delhi presided over by Dr. Karan Singh, Ex-Maharaja of Jammu & Kashmir on 19th November, 2005

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

HRH the Princess is presenting the Jnanpith Award, the replica of the Image of Sarasvati installed in the Court of Scholar-Poet King Bhoja of Dhara

HRH the Princess presenting the Citation on the occasion of the conferment of the Jnanpith Award

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized by SS Foundation USA

Professor Satya Vrat Shastri received India's most prestigious literary Award the Jnanpith Puraskara at the hands of HRH the Princess. She is presenting the shawl.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by Sarayu Foundation USA

HRH the Princess graciously giving the bouquet to Professor Satya Vrat Shastri on the occasion referred to in the previous photograph on 27th September, 2013

Professor Satya Vrat Shastri delivering his speech on the occasion referred to in the previous photograph on 27th September, 2017

CC-0. Digitized by S3 Foundation USA

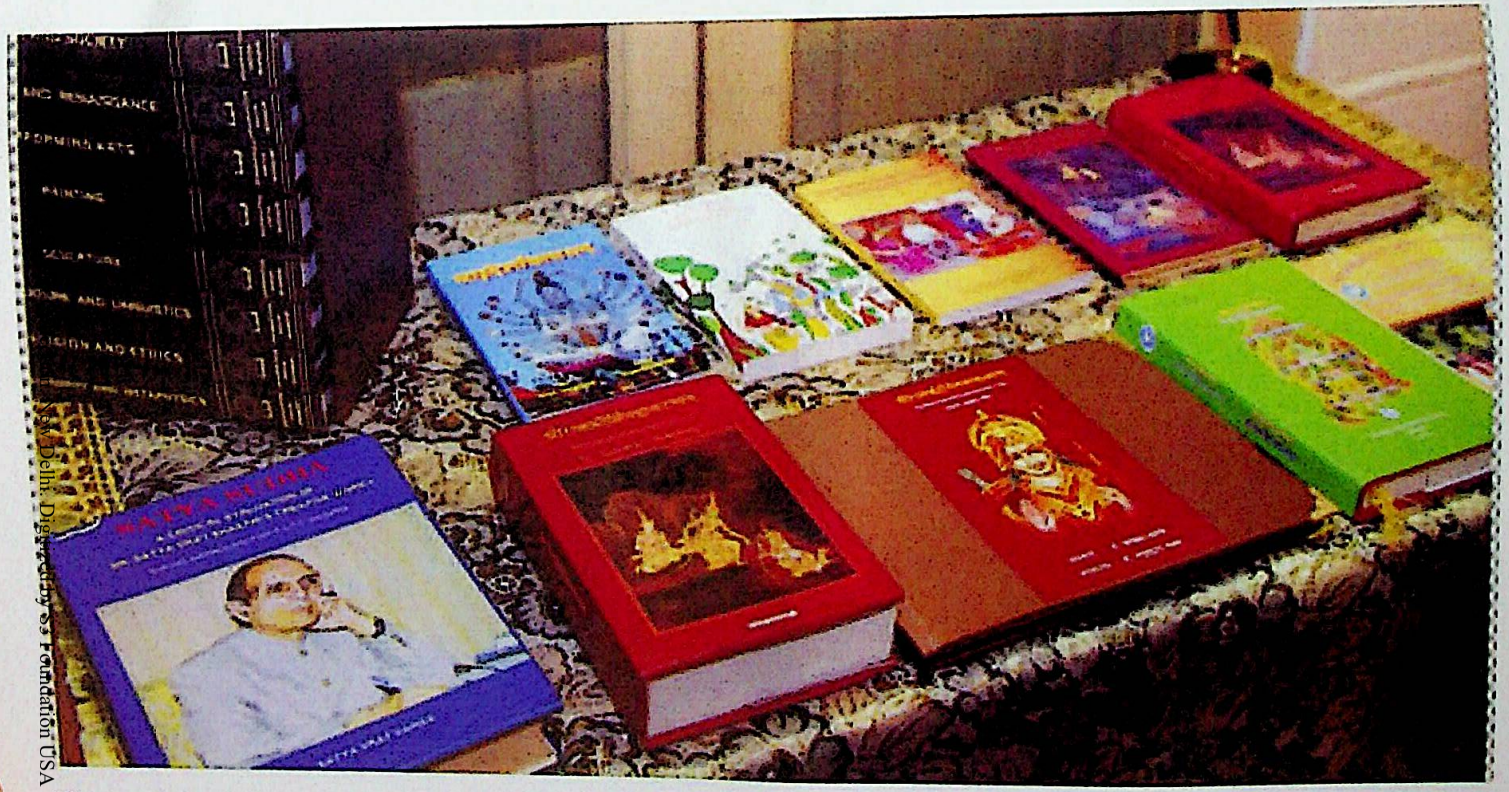

The translation and a study of the books of Professor Satya Vrat Shastri at the left hand corner of the Art Gallery (Old Throne Hall) of the Silpakorn University, Bangkok on 27th September, 2013.

New Delhi. Digitized by eGangotri Foundation USA

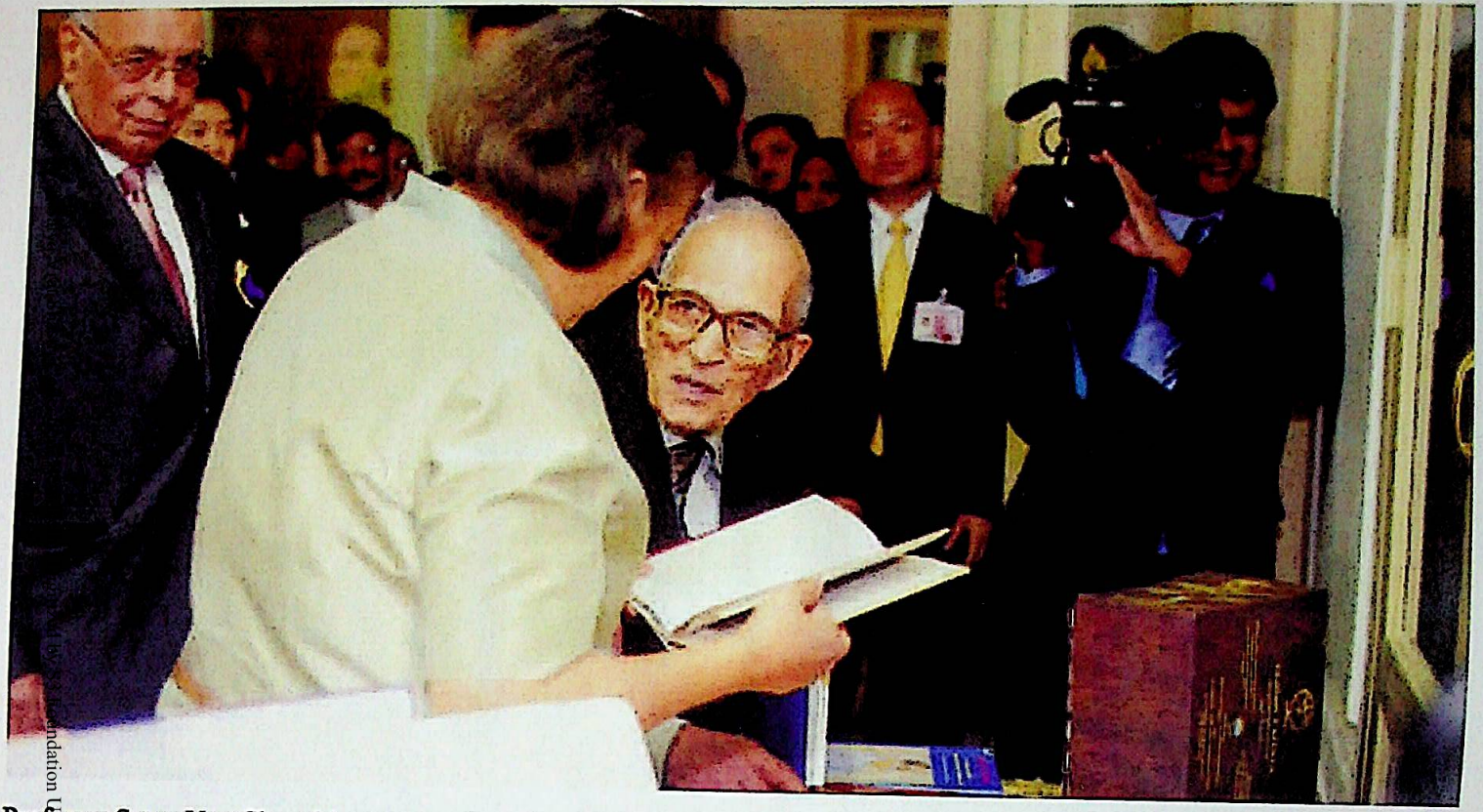

Professor Satya Vrat Shastri in conversation with HRH the Princess near the table the books are laid on

Vivekananda Foundation USA

HRH the Princess had graciously presented at an event at the silpakorn University, Bangkok in 1991-92. the stone replica of a Prasad Panum Rung panel depicting the scene of Lord Viṣṇu lying on the Serpent-bed with lotus sprouting forth from His navel with Lord Brahmā appearing from it.

Collection of Prof. Dr. Dalip Chand Bhatia

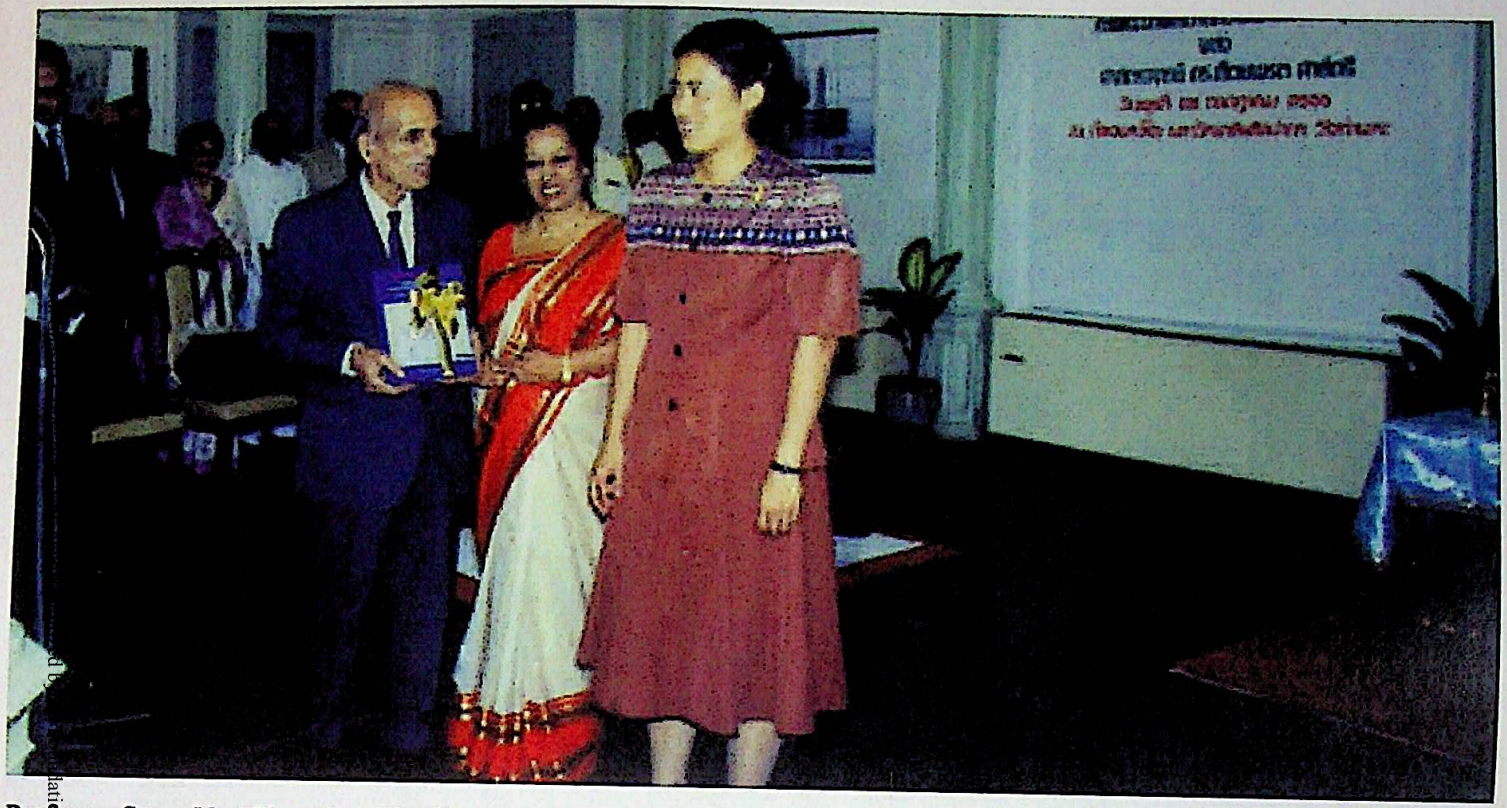

Professor Satya Vrat Shastri and Professor Usha Satyavrat with HRH the Princess after the release of the book Satya-Sudhā, a critique on the creative works of Professor Satya Vrat Shastri in 2005

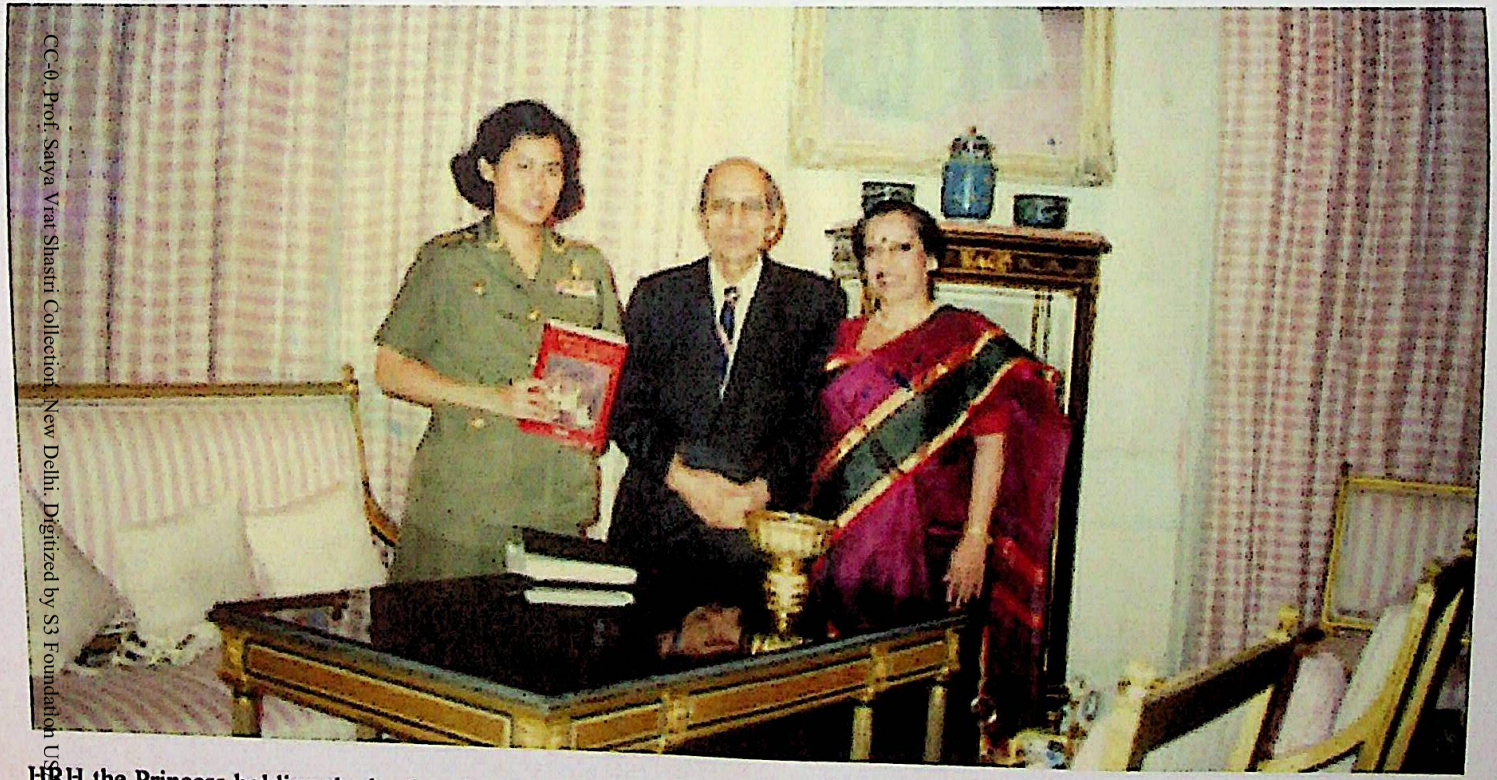

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

HRH the Princess holding the book, a Sanskrit Mahākāvya, the Śrīrāmakīrtimahākāvyam of Professor Satya Vrat Shastri to which she had contributed the Foreword.

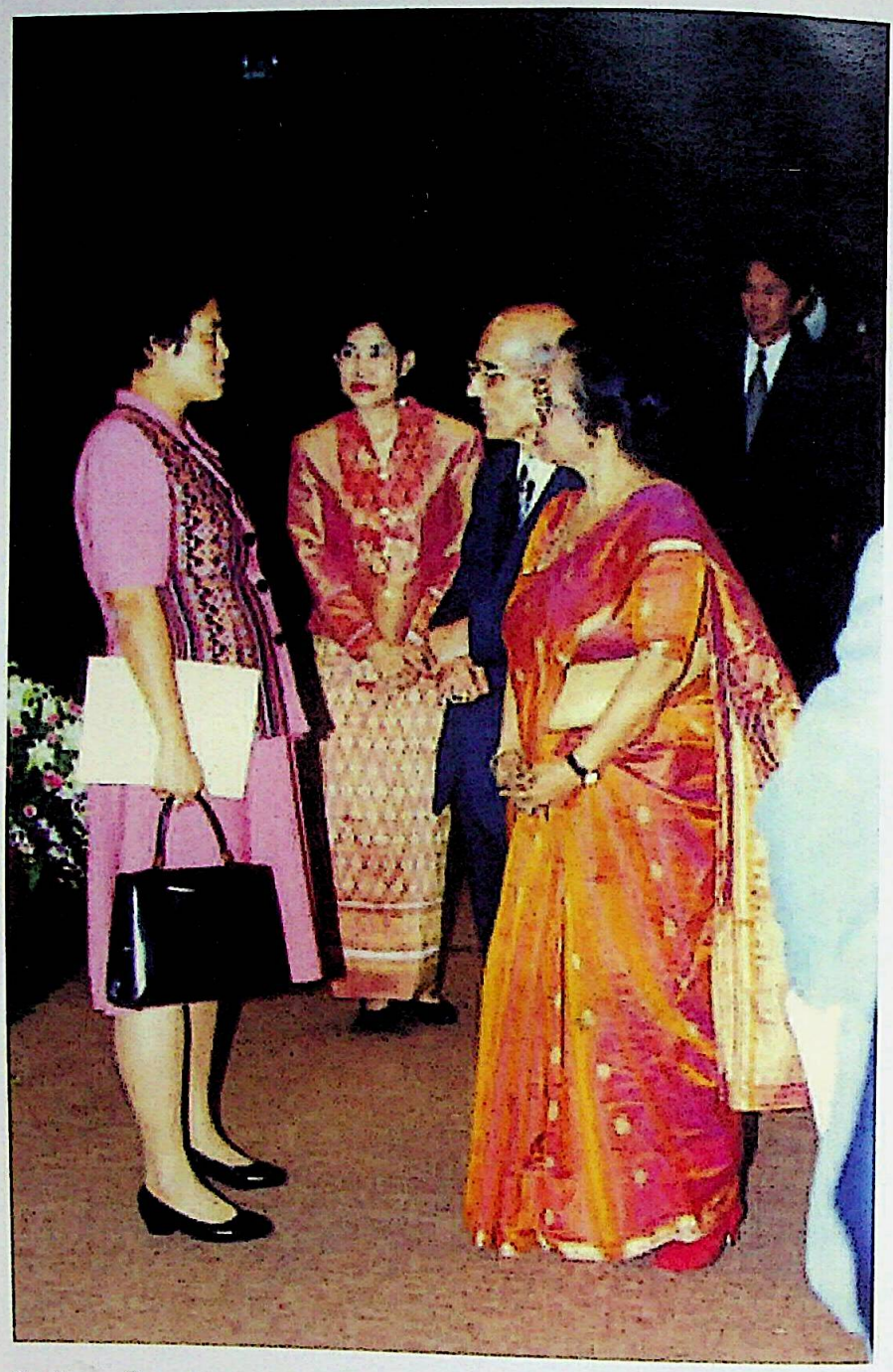

Professor Satya Vrat Shastri in conversation with HRH the Princess at an event at the Silpakorn University, Bangkok while Professor Usha Satyavrat and the President of the Silpakorn University look on.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

HRH the Princess along with the Vice-President of India releasing the second volume of Professor Satya Vrat Shastri's autobiography Bhavitavyānāṁ Dvārāṇi Bhavanti Sarvatra at Pravasi Bharatiya Bhawan, New Delhi on 21st November, 2016

Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

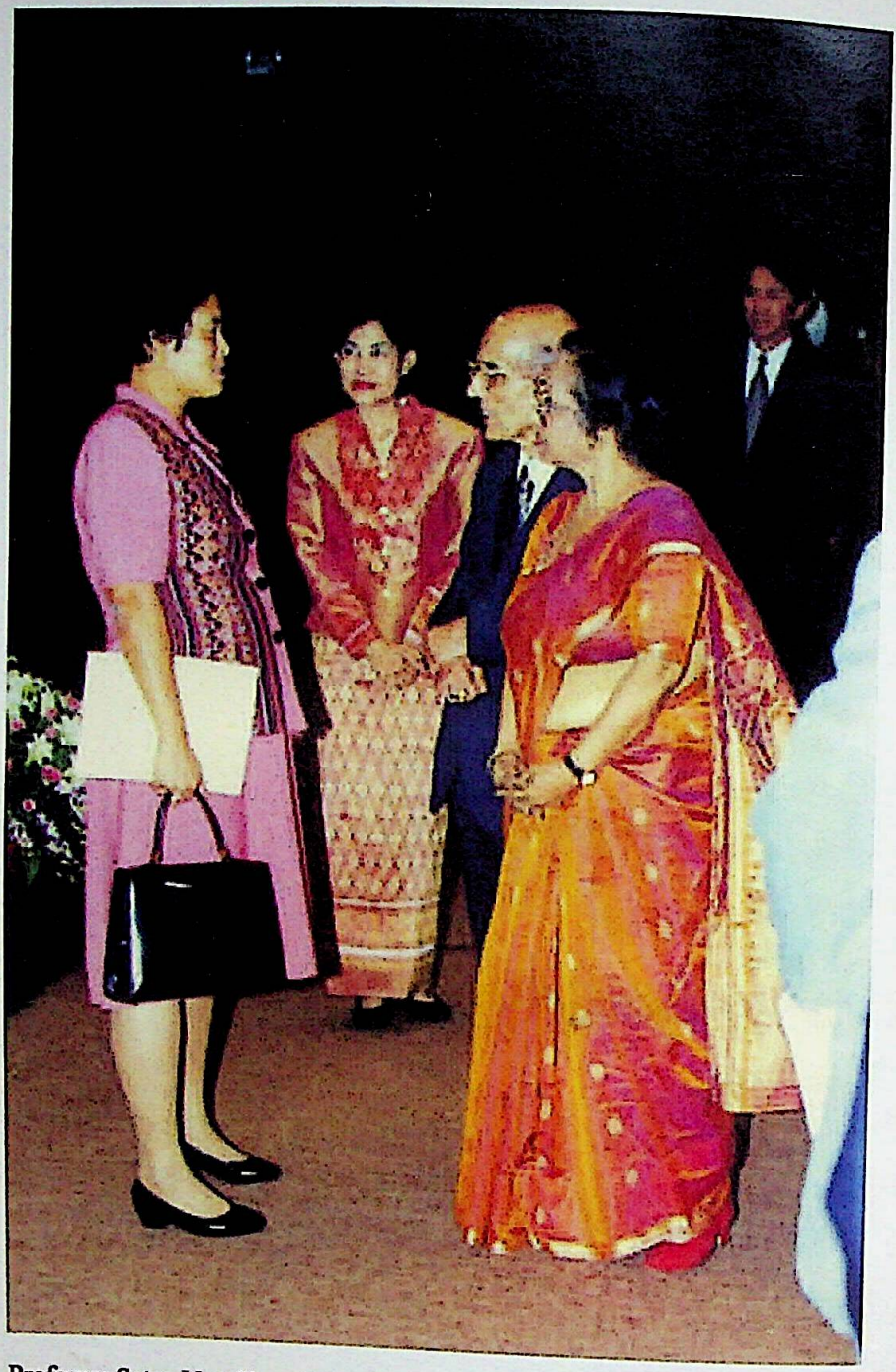

Professor Satya Vrat Shastri in conversation with HRH the Princess at an event at the Silpakorn University, Bangkok while Professor Usha Satyavrat and the President of the Silpakorn University look on.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

HRH the Princess along with the Vice-President of India releasing the second volume of Professor Satya Vrat Shastri's autobiography Bhavitavyānāṁ Dvārāṇi Bhavanti Sarvatra at Pravasi Bharatiya Bhawan, New Delhi on 21st November, 2016

CC-BY. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

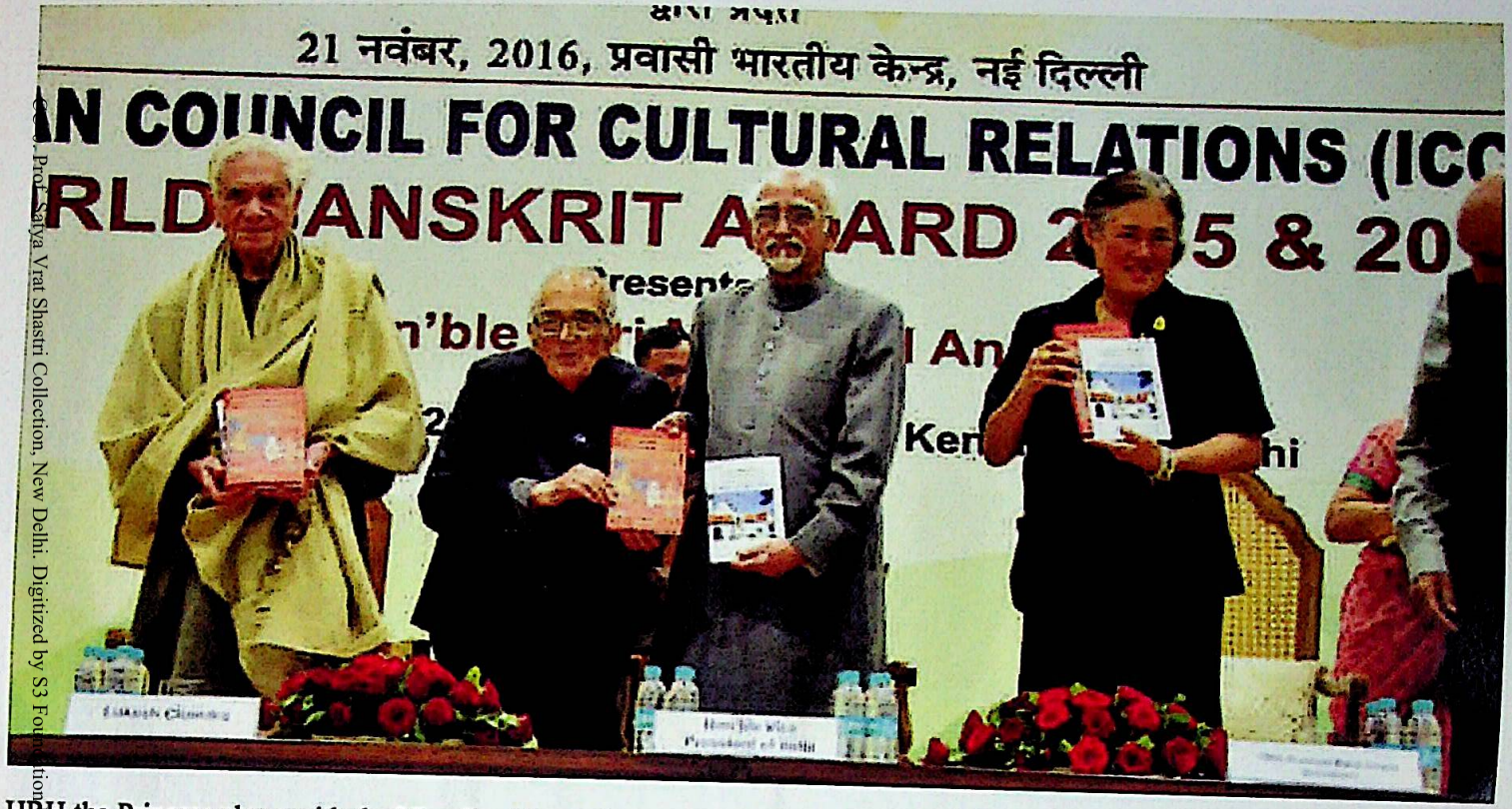

HRH the Princess along with the Vice-President of India releasing the Thai translation of Professor Satya Vrat Shastri's book Brāhmanās of Thailand at Pravasi Bharatiya Bhavan, New Delhi on 21st November, 2016.

Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

The audience after receiving the Prize.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

HRH the Princess graciously giving a gift to Professor Usha Satyavrat at the audience after receiving the ICCR World Sanskrit Prize at Pravasi Bharatiya Bhawan, New Delhi on 21st November, 2016.

The audience with HRH the Princess at the Royal Embassy of Thailand on her visit to India on 26th December, 2018. HRH the Princess is seen taking down notes in the picture.

Satya Vrat Shastri. Digitized by S3 Foundation USA

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

All smiles ! HRH the Princess seems to be enjoying a talk with Professor Satya Vrat Shastri at the Royal Thai Embassy in New Delhi on 28th December, 2018.

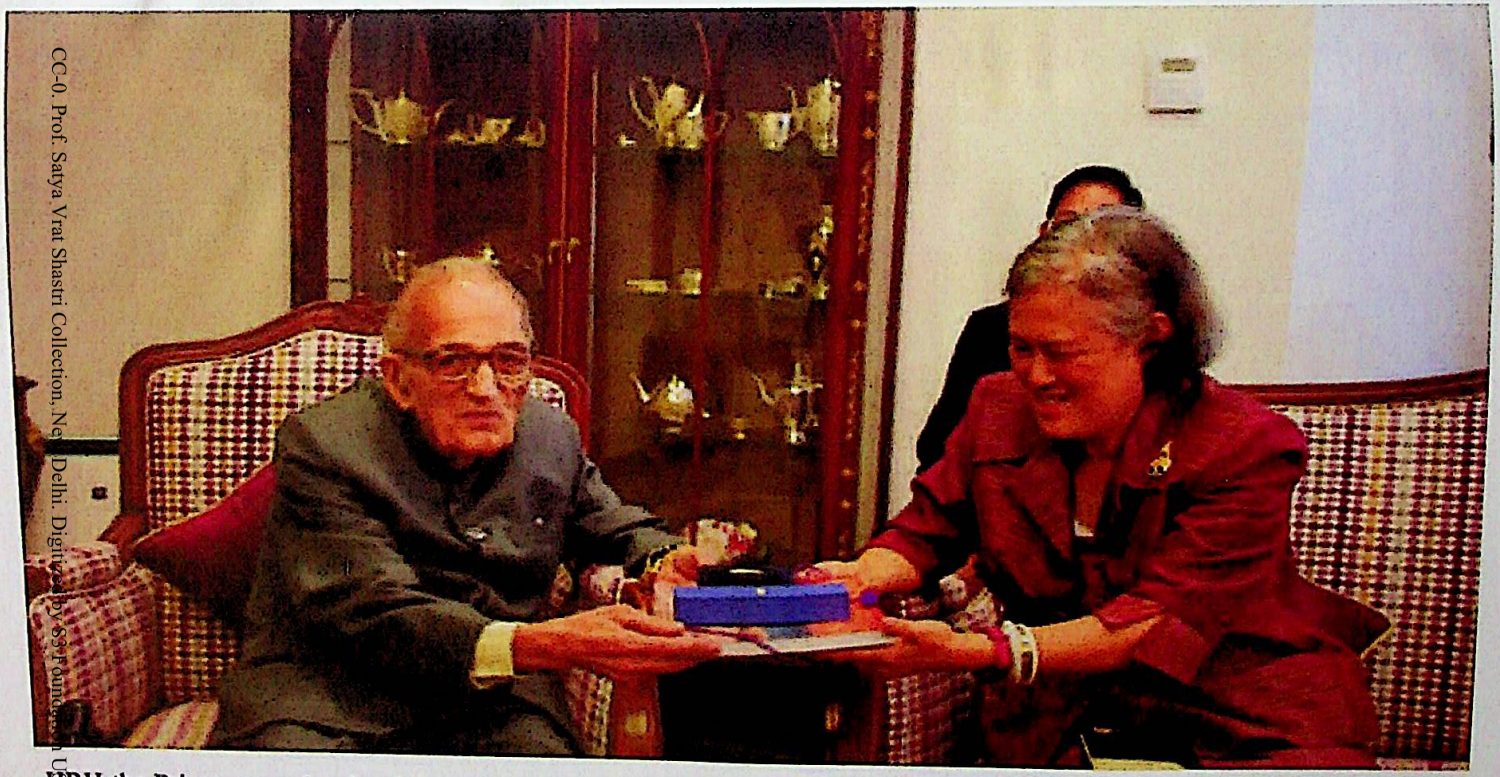

HRH the Princess graciously giving a gift to Professor Satya Vrat Shastri at the Royal Thai Embassy, New Delhi on 26th December, 2018.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

Professor Satya Vrat Shastri and his wife Prof. Usha Satyavrat Shastri (in the wheel-chair) with HRH the Princess *during her* India visit on 11th February, 2020 at Leela Palace Hotel, New Delhi.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

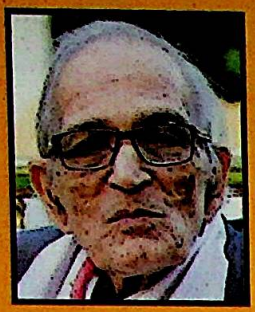

Prof. Satya Vrat Shastri

Born on 29th September 1930, **Prof. Satya Vrat Shastri** had his early education under his father. Prof. Charu Deva Shastri. He was consistently top rank holder up to Post-Graduation and won University Medals. After doing his Ph.D. at the Banaras Hindu University he joined the University of Delhi where during the forty years of his teaching career he held important positions of the Head of the Department of Sanskrit and Dean of the Faculty of Arts. He was also the Vice-Chancellor of Shri Jagannath Sanskrit University, Puri, Orissa. **He is the first recipient of the Jnanpith Award in Sanskrit in 2009. He got the Padma Bhushan Award in 2010.**

He has the distinction of having been Visiting Professor in five Universities on three Continents. Among his many foreign students the most prominent is Her Royal Highness Maha Chakri Sirindhorn, the Princess of Thailand. He has attended and chaired a number of national and international conferences and seminars and delivered more than hundred lectures in Universities and institutions of higher learning in Europe, North America, Southeast Asia and the Far East.

Both a creative writer and a literary critic, Prof. Satya Vrat Shastri has to his credit three Sanskrit Mahākāvyas of about thousand stanzas each, a Prabandhakāvya, a Patrakāvya (in two volumes), three Khaṇḍakāvyas, the first ever diary in Sanskrit *Dine Dine Yāti Madiyajivitam* and the first ever autobiography in Sanskrit *Bhavitavyānām Dvārāṇi Bhavanti Sarvatva* (in three volumes). The well-acclaimed critical work The *Rāmāyaṇa-A Linguistic Study* which is the first ever linguistic appraisal of not only the *Vālmiki-Rāmāyaṇa* but of any extant Sanskrit work, *Kālidāsa Studies* in three volumes, four studies on Thailand *Sanskrit and Indian Culture in Thailand, Thaideśa ke Brāhmaṇa, Sanskrit Inscriptions of Thailand and Old Brahmanical Shrines of Thailand, Discovery of Sanskrit Treasures* (in seven volumes), *Sanskrit Studies-New Perspectives, Sanskrit Writings of European Scholars*, introducing New Works on Sanskrit and more than a century and a half of research articles and Forewords to a hundred and forty books are his contributions as a critic. He has enormous experience in translation work. He has translated A.A. Macdonell's *A Vedic Grammar for Students* in Hindi, *Śirāmacaritābdhiratnam* of Nityananda Shastri in English, the thousand Subhāṣitas, wise sayings, the *Subhāsitaṣāhasri* in Hindi and English, the *Cānakyanīti* in Hindi and English and the select poems in different languages of poet laureates of Europe in Sanskrit. He is the subject matter of twenty theses for the degrees of M.Phil., Ph.D. and D.Litt. in Indian Universities.

He is the recipient of one hundred and ten Honours and Awards, national and international, including Padme Shri, Padma Bhushan, President of India Certificated of Honour, Thai Royal Decoration, "The Mos Admirable Order of Direk Gunabhom", the Honour "Autorita academische Italiano Straniere", the Civil and Academic Authority for Foreigners from the Gove. Of Italy, the Medallion of Honour from the Catholic University, Leuven, Belgium, the Golden Prize from GESMEO, the International Institute of Advanced Asian Studies and honorary presidentship of the Asia Institute, Torino, Italy and five honorary Doctorates from Indian and foreign Universities. In the Citation for the Honorary Doctorate from the Silpakorn University, Bangkok, he was described as a living legend in the field for Sanskrit."

Manchanda International
89/12-13-14, Wireless Road, Lumphini,
Pathumwan, Bangkok-10330 Thailand
Mob.: +66-81-8148477, +66-81-7021564
9/77, West Punjabi Bagh New Delhi - 110026 (India)
Mob.: +91- 981001122, +91-9810002211

ISBN 818299471-3

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA